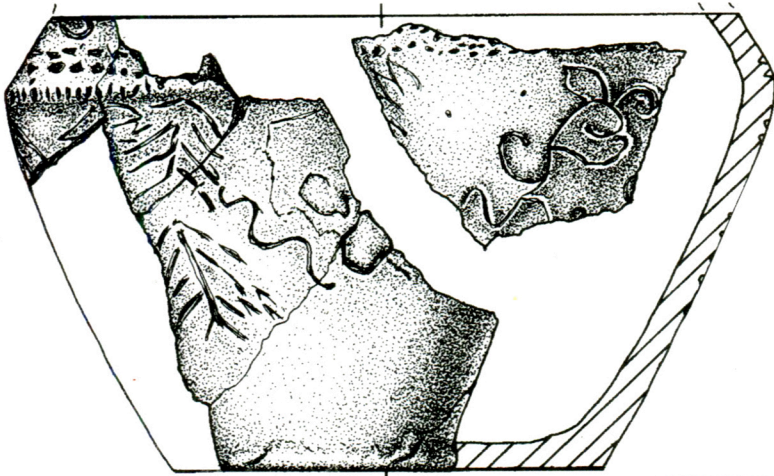
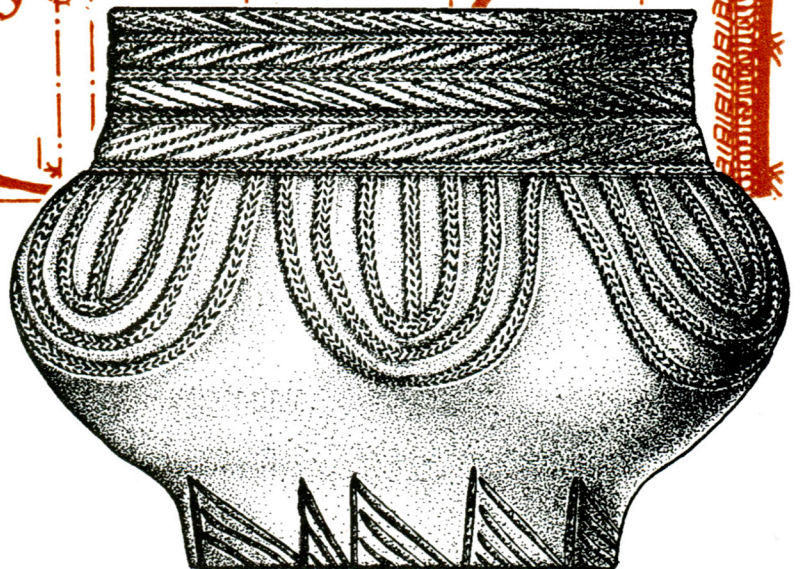

Супруненко О.Б.

Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі

Інститут археології
Національної Академії наук України

Державне підприємство "Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"

Центр пам'ятокознавства Національної Академії
наук України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
облдержадміністрації

Супруненко О.Б.

Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пслі

Старожитності околиць Комсомольська

Частина V

Київ-Полтава
Видавництво ПП "Друкарня "Гротеск"
ВЦ "Археологія"
2007

УДК 902/904 (477)
ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,
прот. № 8 від 25 вересня 2007 р.

Науковий та відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор *Козак Д.Н.*

Рецензенти:

Гаврилук Н.О., доктор історичних наук, голова Польового комітету
Інституту археології Національної Академії наук України

Моця О.П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної Академії наук України

Тимова О.М., кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник,
директор Центру пам'ятокознавства Національної Академії наук України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Супруненко О.Б.

С 89 Кургани поблизу с.Солонці на Нижньому Пселі: Наукове видання. — Київ-Полтава: Вид-во ПП "Друкарня "Гротеск", ВЦ "Археологія", 2007. — 142 с.: іл. — (Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Інститут археології НАН України. Державне підприємство НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

У дослідженні наводиться опис та культурно-хронологічна характеристика поховальних комплексів з курганів поблизу с.Солонці у пониззі р.Псел, в околицях м.Комсомольськ Полтавської області, вивчених у ході охоронних археологічних робіт в зоні спорудження кар'єру Єристівського родовища залістистих кварцитів ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Публікуються матеріали досліджень семи курганів доби пізнього енеоліту, бронзового і раннього залізного віків, впускних поховань початку пізньосередньовічної доби, деякі новітні об'єкти.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, викладачів вищої і середньої школи, краєзнавців.

ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-18-5

© Супруненко О.Б., 2007
© Додаток: Артем'єв А.В., 2007
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2007
© Інститут археології НАН України, 2007
© Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОШК, 2007

Передмова	4
1. Групи курганів I та II поблизу с.Солонці	6
2. Пам'ятки катакомбних культур на Полтавщині: історія досліджень та стан вивчення	8
3. Група курганів I	15
Курган №1	15
Курган №2	41
Курган №3	60
Курганоподібний насип №4	66
4. Група курганів II	67
Курган №1	67
Курган №2	75
Курганоподібні насипи	88
5. Група курганів IV поблизу с.Волошине	90
Дослідження курганів групи IV поблизу с.Волошине	90
Курган №5	91
Курган №7	98
Курганоподібний насип №1	116
Курганоподібний насип №2	116
6. Кургани на території с.Солонці	117
Висновки	121
Список скорочень	123
Джерела та література	124
<i>Додаток: Артем'єв А.В. Результати антропологічного й одонтологічного аналізу кісткових матеріалів з досліджень курганів поблизу с.Солонці</i>	132
Резюме	139
Summary	140

Передмова

У липні-серпні 2006 р. Дмитрівський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації* провів дослідження курганів у складі двох груп на ділянці землевідводу під влаштування північної частини кар'єру Єрситівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (рис. 1).

Територія досліджень розташована в 7-8 км на північ та північний захід від м. Комсомольськ, між сс. Волошине, Солонці і Базалуки Дмитрівської сільради м. Комсомольськ Полтавської обл. та відвалами Лавриківського кар'єру названого вище ГЗК. Проведенню робіт передували розвідкові обстеження на зазначеній території у 2002-2004 рр. (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003-зв., 64 арк.; Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко, 2004-зв., 158 арк.*).

У розділах чергового випуску серії “Старожитності околиць Комсомольська” описані й проаналізовані здобуті матеріали, отримані під час археологічних розкопок курганів груп I і II, а також окремих об'єктів неподалік від цих груп, поблизу с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. Деякі загальні характеристики території, її опис — опущені, а при необхідності — можуть бути запозичені із науково-звітної документації та опублікованих результатів обстежень (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с. 6-8; Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с. 1-5*).

Роботи здійснювалися на замовлення дирекції ВАТ “Полтавський ГЗК” з метою проведення досліджень у межах території землевідводу родовища. Розкопки курганів та курганоподібних насипів велися на знос, із застосуванням землерийної техніки (бульдозер Т-130), а також суто вручну — при дослідженні поховань, інших об'єктів під курганными насипами чи поза їх межами. Із застосуванням землерийної техніки вивчався міжкурганний простір між курганами №№ 1-3 групи I.

Для стратиграфічних спостережень на курганах залишалися 1-3, зорієнтованих за даними геодезичних промірів (північ-південь чи захід-схід) бровок, в т.ч. центральні, шириною 0,75-1,0 м. Всі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівнів „0” — реперів, за які прийняті сучасні вершини курганів — їх умовні центри (УЦ).

Антропологічні визначення за кістковими залишками похованих здійснені ст. науковим співробітником ЦОДПА, асистентом Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'євим*, визначення решток текстилю та нетканих органічних матеріалів у польових умовах провела викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» *С.В. Маєвська*, визначення остеологічних матеріалів здійснив канд. іст. наук, ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П. Журавльов*, окремих кісток тварин — канд. ветерин. наук, доцент Полтавської аграрної академії *М.В. Головка*. Результати цих досліджень долучені безпосередньо до тексту роботи.

* Начальник загону — директор ЦОДПА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України *Супруненко О.Б.*, заст. начальника — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру *Кулатова І.М.*, склад загону: ст. науковий співробітник *Шерстюк В.В.*, мол. наукові співробітники *Пуголов Ю.О.*, *Тимошук А.І.*, лаборанти *Маєвська С.В.*, *Сидоренко О.В.*, *Сидоренко О.О.*, *Радченко М.О.* та ін., за участі краєзнавця *Лямкіна В.В.*, а також наукового консультанта, доктора історичних наук *Скорого С.А.*

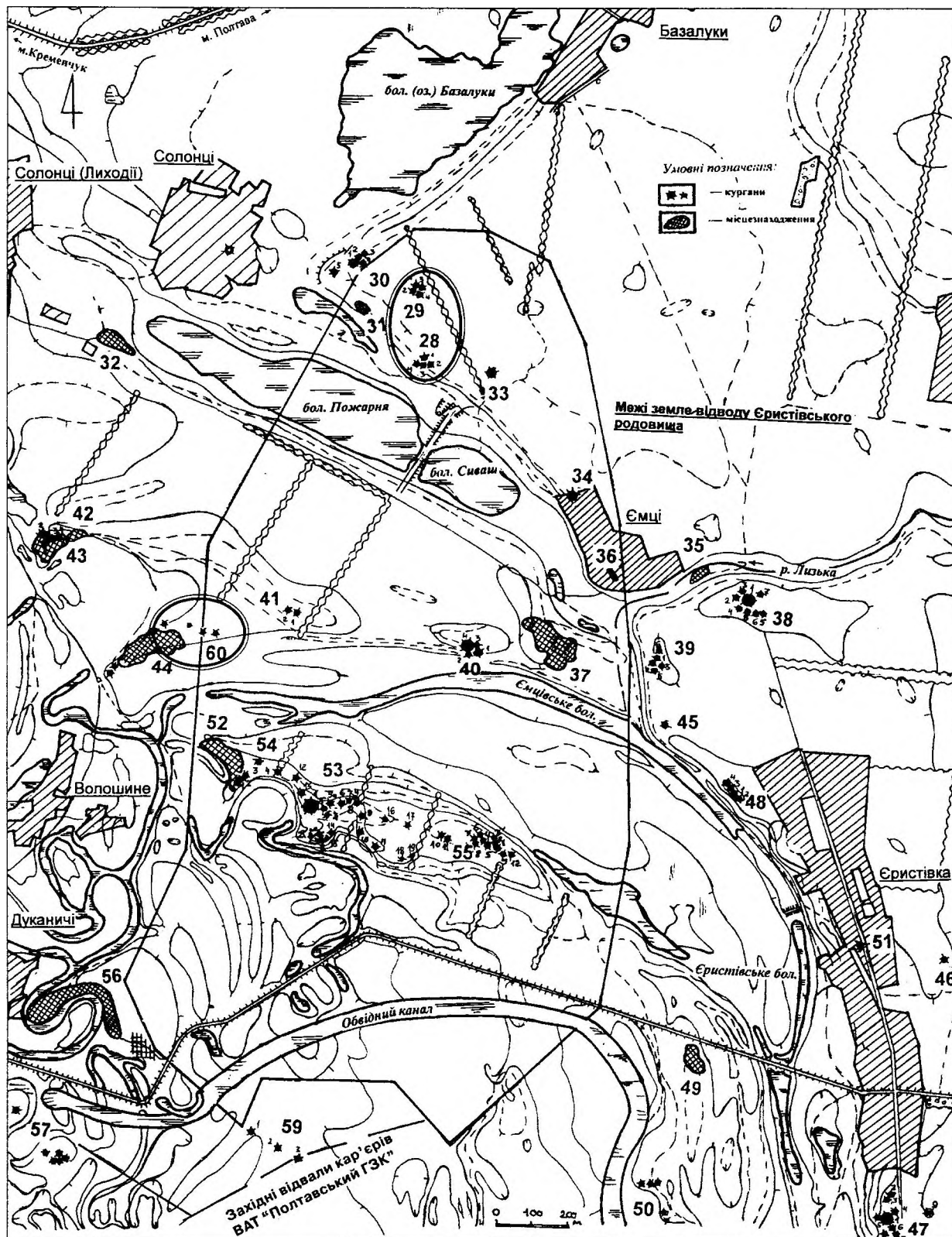

Рис.1. Схема розташування пам'яток території та округи Єристівського родовища та в округі (частина).

Основа: Атлас Дніпродзержинського і Дніпровського водохранилищ — Київ, КВКФ, 2004. — С.8, 10.

Солонці, с.: 28 — група курганів I; 29 — група курганів II; 30 — група курганів III; 31 — пункт I; **Солонці (Лиходії), с.:** 32 — пункт I; 33 — курган I; **Ємці, с.:** 34 — курган I; 35 — пункт I; 36 — пункт II; 37 — пункт III; 38 — група курганів I; 39 — група курганів II; 40 — група курганоподібних насипів III; 41 — група курганів IV; **Солонці (Підлужне), с. (тракторна бригада):** 42 — група курганів II; 43 — пізньомезолітична стоянка "Комсомольська"; 44 — пункт III; **Єристівка, с.:** 45 — курган I; 46 — курган I; 47 — група курганів I; 48 — група курганів II; 49 — пункт I; 50 — курганоподібні насипи; 51 — курганоподібний насип; **Волошине, с.:** 52 — пункт I; 53 — група курганів I; 54 — група курганів II; 55 — група курганів III; 60 — група курганів IV; **Дуканічі, с.:** 56 — пункт I; 57 — група курганів I; 59 — група курганів III.

Групи курганів I та II поблизу с.Солонці

Група курганів I розташована за 1,3 км на південний схід від с.Солонці (кол. хут. Лиходії) Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської обл., на мису надзаплавної тераси лівого берега озер Пожарня і Сиваш, що прилягає до масиву підвищення другої тераси лівого берега р.Псел та має висоту понад 3 м над рівнем заплави (рис.1; 2). Група виявлена Охоронною археологічною експедицією Центру навесні 2003 р. і складалася з 4-х розораних насипів (рис.1; 2), розміщених компактно, в плані — чотирикутником, за 0,8 км на південний захід від сусіднього с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району. Їх розкопки у серпні 2006 р. дозволили встановити, що південне підвищення у складі групи (№ 4) виявилось насправді розораними рештками природнього пагорбу, перекритого залишками переміщення земляними роботами новітньої епохи ґрунту з насипів трьох сусідніх курганів (№№ 1-3), що сталося під час вирівнювання поля для ведення сільськогосподарських робіт у 1960-х рр. (рис.68). Два менші кургани (№№ 2 і 3) почали споруджуватися ще за фінальної доби енеоліту та в епоху ранньої бронзи, один з них використовувався для влаштування поховань аж до XIV ст. (№2), найбільший — № 1 — був зведений за катакомбного часу (рис.6).

Група курганів II знаходилася на лівому березі озер Пожарня і Сиваш, за 0,3 км на південний захід від курганної групи I, також за 0,8 км на схід від тваринницької ферми с.Солонці та 0,9 км на південний схід від сучасного с.Базалуки (рис.1). Складалася з чотирьох дуже розораних насипів, висотою 0,25-0,70 м і діаметром 20-25 м (рис.3), розташованих компактно на пануючому підвищенні тераси, що здіймалася над заплавою

озер на 3,0-3,1 м. Два з цих насипів виявилися рештками руйнування курганів і тригопункту XX ст. Два інші — №№ 1 і 2 — залишками курганів, які й були досліджені.

Відомості про наявність курганів включені до опублікованого опису старожитностей околиць м.Комсомольськ (*Кулатова, Мироненко, Супруненко, 2004, с.25, №№ 28-29, рис.14: 28-29*).

Дослідження курганів групи I поблизу с.Солонці здійснювалися винятково на знос, із залишенням вісьових бровок, зорієнтованих у меридіональному чи широтному напрямках (рис.6; 40).

Так як у курганах групи чисельно переважали поховання катакомбної культури бронзового віку (5), а всі останні (епохи енеоліту — 2, ямного часу — 1, зрубне — 1, раннього залізного віку — 1 (?), золотоординські — 2) виявилися менш виразними, нижче наводимо *історіографічний екскурс* щодо долі вивчення катакомбних старожитностей на Полтавщині, який, сподіваємося, не завадить наступному ознайомленню з матеріалами досліджень.

Відзначимо також загальну стратиграфічну ситуацію природньо та антропогенно сформованих нашарувань на місці курганів групи I. Поверхневу частину насипів розораних курганів вкривав орний шар — сіро-чорно-коричневий супісок — деградований внаслідок інтенсивної оранки дерновий шар лучного ґрунту, потужністю 0,15-0,30 м. Похований ґрунт, залягаючи на глибинах 0,3-0,7 м від рівня УЦ курганів, зберігав більш виразні характеристики лучного супіщанистого чорнозему на перших 5-10 см, а надалі переходив у сіро-чорно-коричневого кольору супісок інтенсивнішого за орний шар забарвлен-

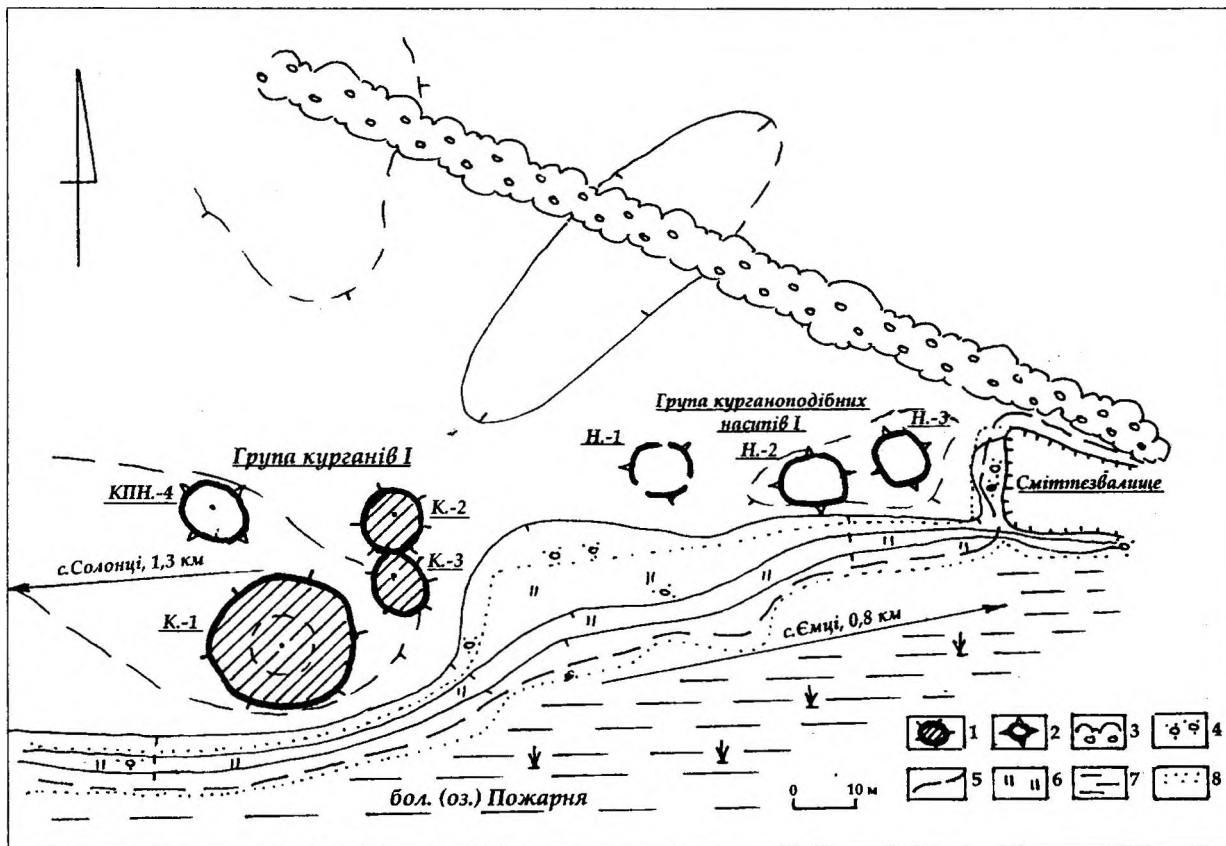

Рис. 2. Схематичний план розташування групи курганів I поблизу с. Солонці.

Умовні позначення: 1 — кургани №№ 1-3; 2 — курганоподібні насипи №№ 1-3; 3 — лісосмуга; 4 — кущі; 5 — польова дорога; 6 — луки; 7 — заболочене озеро; 8 — межі угідь.

ня (товщина шару 0,3-0,5 м). Він підстилався тонким прошарком коричневатого супіску-передматерика (товщина 0,1-0,2 м), під яким залягав світложовтий (до палевого кольору)

пісок, прийнятий за материк (простежений до глибини 1,8 м). Нижче цей пісок світлішав — до відтінків світло-палевого кольору (рис.6; 40).

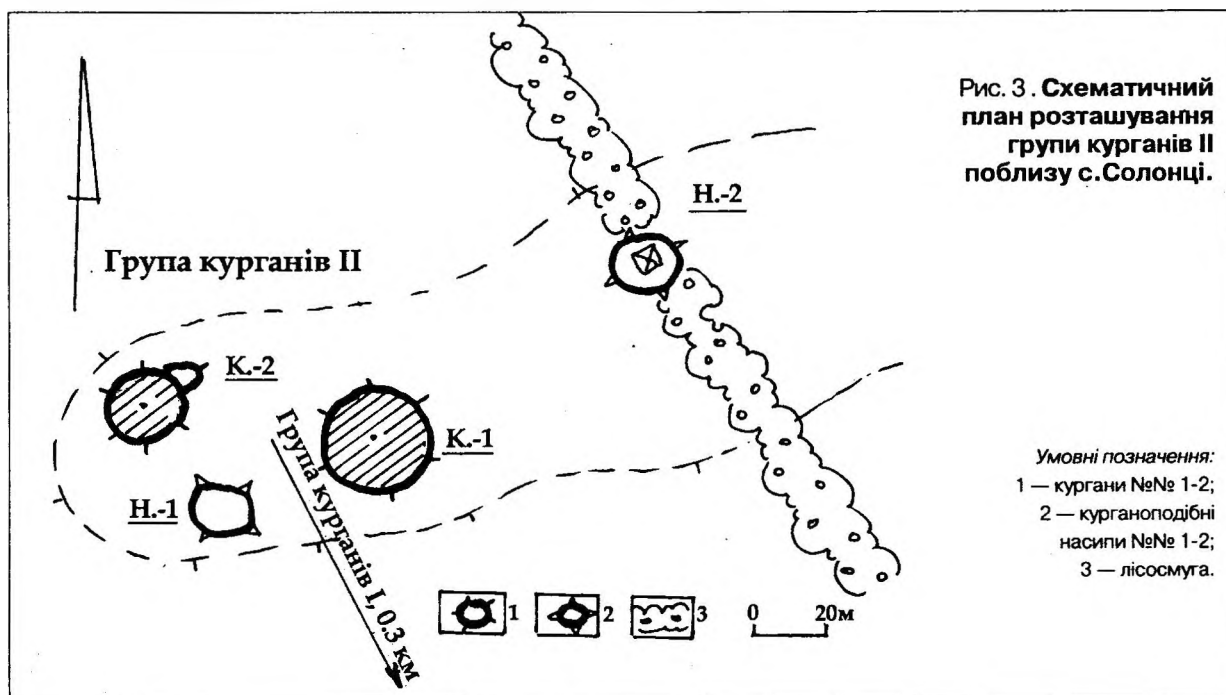

Рис. 3. Схематичний план розташування групи курганів II поблизу с. Солонці.

Умовні позначення:
1 — кургани №№ 1-2;
2 — курганоподібні насипи №№ 1-2;
3 — лісосмуга.

Пам'ятки катакомбних культур на Полтавщині: історія досліджень та стан вивчення

Історія вивчення пам'яток катакомбної культури бронзового віку на теренах Полтавщини нараховує більше століття (*Супруненко, 2006, с. 14*). Вона розподіляється на кілька етапів і включає: відкриття перших старожитностей та їх зосередження у музейних збірках (кін. ХІХ — перша третина ХХ ст.), наступне накопичення джерел за радянської епохи (1940-1980-ті рр.) та початок археологічних досліджень окремих пам'яток за новітньої доби української історії (з 1990-х рр.).

Перші катакомбні старожитності в Орільсько-Сувальському межиріччі, вірогідно, відкриті ще в кін. ХІХ ст., під час розкопок курганів (*Щербачев, 1894, с. 39-42; Эварницький, 1897, с. 328-329; 1907, с. 140-150; Антонович-Мельник, 1926, с. 81*). На поч. ХХ ст. у музеях Полтавщини почали складатися збірки випадкових знахідок — посуду, знарядь праці і предметів стародавнього озброєння (*Супруненко, 1989, с. 220; 2000, с. 34-36*). Та все ж на кінець першої чверті ХХ ст., наприклад, для археологічної колекції Полтавського музею оглядовий опис катакомбних артефактів ще не перевищував і двох абзаців. На поч. ХХ ст. частково розкопані археологами виявилися лише кургани у Гречаниках під Переяславом та Климівці в Пооріллі (*Рудинський, 1928, с. 40, 41; Супруненко, 1990, с. 13, 19*).

Поступове накопичення джерел катакомбної епохи та їх наступна інтерпретація охоплює час від кін. 1930-х до поч. 1990-х рр. Вони розпочинаються розвідками полтавських музейників М.А.Стана і Г.О.Сидоренко у 1939 р. в околицях Полтави. На 1940 р. ними вже були виявлені катакомбні матеріали на поселеннях доби бронзового віку поблизу Крутого Берега, Вакулинців, Марків, в ур. Біла Гора на місці сучасного міського звалища, поряд з хут. Триби, в ур. Рогізна, неподалік кутка Бру-

сія у с. Михайлівка Диканського району, у Тернівщині, які лише почали отримували близьку до сучасної культурно-хронологічну атрибуцію (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 47, 80-84; Супруненко, 2004, с. 12-28; 2005, с. 676-678*). Розвідки Г.О.Сидоренко були продовжені у повоєнний час у складі Лівобережної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна (1945-1946 рр.). В їх результаті матеріали катакомбної культури були виявлені поблизу приполтавських сіл Лукіщина, Головач, Мала Перешепина, у Нових Санжарах, пониззі р. Коломак (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 74, 75, 80*). Значна кількість керамічних матеріалів з околиць Вакулинців, Марків, Лісових Полян та Білої Гори під Полтавою зібрана у 1961-1962 рр. тоді ще майбутнім українським (сучасним румунським археологом) І.О.Післарієм (*Непріна, Післарій, 1972, с. 91-92, 94*), хоча й досі ще не опрацьована фахівцями.

Більш масово катакомбні знахідки виявлені під час обстежень берегів Дніпра на місці майбутніх Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ, здійснених ученими Інституту археології АН УРСР у 1958-1961 рр. (М.П.Кучера, В.М.Даниленко, Д.Я.Телегін, І.Ф.Шарафутдінова, Є.В.Махно, І.Ф.Ковальова та ін.) (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 43-44, 51-55, 59-64; Старожитності Кременчука, 2004, с. 25, 59*). Через два десятиліття частину з цих пам'яток вдруге оглянули полтавці — загін експедиції «Славутич-82» під керівництвом автора (*Супруненко, Телегін, Титова, 1989, с. 131-134*). Наслідком розвідок в зоні спорудження Дніпродзержинського водосховища стали розкопки відомого Компанійцівського могильника поблизу с. Григоро-Бригадирівка Кобеляцького р-ну, проведені у 1960-1965 рр. Є.В.Махно (*Полтавщина, 1992,*

с. 373-374). У Компанійцях досліджувалися й більш ранні об'єкти, зокрема, унікальне поховання фінального етапу катакомбної культури — часу складання культури багатовапеликової кераміки (Махно, Шарафутдінова, 1972, с. 70; Махно, Братченко, 1977, с. 53-57; Березанская, 1986, с. 11-12).

Ширше уявлення про катакомбні старожитності узбережжя Орелі отримані внаслідок розвідок І.Ф.Ковальової 1965 р. (Телегин, 2000, с. 20). Пізніше, під час будівництва каналу «Дніпро-Донбас», археологи Полтавського педінституту, на чолі з С.П.Юренко, у 1974 рр. відкрили кілька поселень цієї епохи, на одному з яких — поблизу с.Чернеччина — навіть розкопали ділянку з культурними нашаруваннями. Загальний огляд виявлених у Пооріллі пам'яток опублікований керівником експедиції, професором Д.Я.Телегиним (Телегин, 2001, с. 23-24).

Розвідкові роботи продовжувалися й у 1980-х рр. Загоном Полтавського краєзнавчого музею, на чолі з автором, на Нижній Ворсклі, Пслі і в Пооріллі виявлено більше 10 місцезнаходжень ліпного посуду катакомбного часу, найбільш виразні з них — поблизу сс. Крутий Берег, Головач, Пристанційне, Зачепилівка, неподалік від платформи Голубове на Ворсклі, Запсілля на Пслі тощо (Супруненко, 1985, с. 362; 1988, с. 5-20; 1991, с. 23-38; 1992, с. 40-54). Розвідки пам'яток доби бронзового віку здійснювали у Нижньому Поворсклі і наукові співробітники музею — В.О.Мокляк та О.М.Ткаченко (Бовкун, Мокляк, 1989, с. 39, 41; Мокляк, 1990, с. 109-114; Ткаченко, 1992, с. 100-104). Кілька катакомбних поселень виявили й кременчуцькі краєзнавці у 1980-х рр. — на Раківці, поблизу Заводу силікатної цегли, річкового порту, на місці кол. Олександрівських хуторів тощо (Старожитності Кременчука, 2004, с. 58, 63, 68, 71, 75, 76, 78-79).

Збирали раритети катакомбної культури й колекціонери-антиквари. З приватної збірки В.Л.Тараненка походить рідкісне навершя булави з околиць с.Ливенське Новосанжарського р-ну на Орелі, що сьогодні прикрашає експозицію Кременчуцького краєзнавчого музею (Кракало, Супруненко, 1997, с. 98-99),

кілька виразних бронзових ножів. У збірці антиквара В.В.Бідухи з Полтави знаходиться досить виразна бронзова провушна сокира з розмивів узбережжя Дніпра між Градизьком і Святилівкою.

Дослідження катакомбних старожитностей не могло обійтися без розкопок курганів. Адже саме в них повинні були бути відкриті найвиразніші та культуровизначальні поховальні комплекси. Такі дослідження розпочалися з розкопок експедиції Полтавського музею під керівництвом Л.М.Лугової в районі сс.Солошине і Світлогірське Кобеляцького р-ну (1978-1979 рр.) (Луговая, 1981, с. 275). У 1980-1986 рр. дослідниця, з-поміж інших, виявила кілька катакомбних поховань поблизу сс.Баранівка, Ламане та Ярохівка у басейні Псла (Луговая, 1987, с. 40; Супруненко, 1990, с. 26-27). У 1980 р. ще кілька поховань у катакомбах були досліджені експедицією І.Т.Чернякова неподалік с.Бугаївка, на лівому березі Дніпра (Черняков, 1987, с. 44). Одне з дитячих ямно-катакомбних поховань відкрите невдовзі О.Б.Супруненком, під час розкопок 1987 р. великого стратифікованого кургану біля с.Василівка Кобеляцького р-ну (Супруненко, 1994, с. 47, 49, рис. 18:1), а могила-кенотаф — у кургані неподалік с.Федорівка Карлівського р-ну (Супруненко, 1990, с. 29-30, рис. 37:1-2). Два пізньокатакомбних комплекси виявлені у невеликих курганах в с.Стінка на р.Коломак (Кулатова, Супруненко, 1989, с. 30-32; Супруненко, 1994, с. 21-27, рис. 8:2-6; 9:2). Завершує перелік досліджень поховальних пам'яток катакомбного часу кінця радянської епохи виявлення І.С.Мельниковою у насипу зруйнованого кургану поблизу с.Кириленки Кременчуцького р-ну 1989 р. катакомби з виразним ліпним орнаментованим горщиком (Мельникова, 1990, с. 62, рис. 2:6-7).

Варто нагадати, що саме наприкінці цього етапу досліджень з'явилися й кілька узагальнюючих наукових праць, в яких всебічно аналізувалися наслідки вивчення катакомбних культур, позначалося їх місце серед старожитностей бронзового віку, вивчалися основні культурні та соціальні явища, притаманні епосі, шляхи появи катакомбного населення

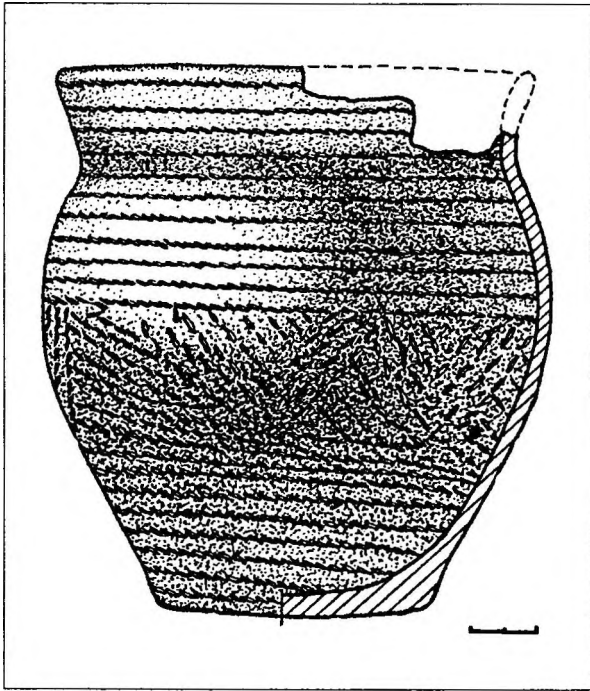

Рис. 4. Ліпний горщик з поселення в околицях с-ща Вакуленці під Полтавою.
За А.І.Тимощуком, 2005 р.

на території України, суспільний лад і соціальна організація, матеріальна культура їх носіїв та ін., в тому числі оприлюднювалися карти поширення пам'яток катакомбних племен, на яких територія Полтавської обл. ще залишалася своєрідною «білою плямою». Авторами цих праць виступали відомі археологи С.Н.Братченко, О.Г.Шапошникова та І.Ф.Ковальова (*Шапошникова, 1971, с.317-334, карта; Братченко, 1976, 251 с.; Ковалева, 1983, 108 с.; 1989, 89 с.; Братченко, Шапошникова, 1985, с.403-420, карта на с.362-363*).

Витоки сучасного етапу досліджень та інтерпретації катакомбних старожитностей краю співпали з початком історії незалежної України. Він продовжується і до наших днів. Симптоматично, що за останні півтора десятиліття більше ніж утричі збільшилася кількість відомих у межах області катакомбних поховальних пам'яток. Зросло і число відомих катакомбних поселень та стійбищ, які почали виявляти в археологічних розвідках.

Так, катакомбні поховання у курганах околиць м.Комсомольськ на Полтавщині виявив Ю.О.Шилов (*Шилов, 1993, с.142-144, 201; 1995, с.37-41; 1997, с.145-148*). У 1992-1993 рр.,

під час розкопок курганів Цегельня та Кормилиця, дослідник відкрив 6 комплексів, що належали носіям донецької та інгульської катакомбних культур (*Шилов, 2007, с.18-20, 29-30*). У ході розвідок в околицях Комсомольська вченим і комсомольськими музейниками обстежені поселення з катакомбними матеріалами поблизу сс.Дмитрівка, Золотнішине, Григоро-Бригадирівка, Солошине, а також на території міста — в ур.Барбара (*Єремєєв, 2001, с.84; Мироненко, Супруненко, 2004, с.220-223*).

У 1994-2006 рр. проводилися розвідки катакомбних старожитностей науковими співробітниками Полтавського обласного Центру археології. Так, у ході обстежень Середнього Поворскля, басейнів рр.Говтва, Хорол, Коломак І.М.Гавриленком, І.М.Кулатовою, О.Б.Супруненко, С.П.Степановичем, Р.С.Рейдою та ін. виявлено близько 20 місцезнаходжень цієї епохи (*Кулатова, 1989, с.54-58; Супруненко, 1991, с.23-42; Гавриленко, Ткаченко, 1995, с.93-95; Степанович, 1995, с.87-92; 1995а, с.100-104; Гавриленко, Супруненко, 2001, с.85-91; Рейда, Луговий, 2003, с.31-33; Супруненко, Пуголовок, 2005, с.132, 140, 144*).

А.В.Гейком у 1999 р. досліджене поховання старійшини донецької катакомбної культури, виявлене на місці залишків великого кургану в с.Василівка Кобеляцького р-ну (*Гейко, Артем'єв, 1999, с.7-9*). Матеріали катакомбних поселень Кременчука і Комсомольська стали темами розділів колективних досліджень полтавських археологів (*Старожитності Кременчука, 2004, с.59-83; Кулатова, Мироненко, Супруненко, 2004, с.5-46*). В.В.Шерстюком оглянуті околиці с.Кам'яні Потоки на Кременчуччині, де також відкриті рештки катакомбних поселень (*Шерстюк, 2003, с.62-71*), опубліковані матеріали розкопок 2001 р. в ур.Рубіжне у Котельві зі знахідками катакомбного часу (*Шерстюк, 2005, с.10*). А.І.Тимощуком обстежувалися залишки поселення на схід від Вакулинців під Полтавою, звідки походить ліпний орнаментований горщик донецької катакомбної культури (*Тимощук, 2005, с.48-50, рис.1*) (рис.4), відкрите ще одне поселення з матеріалами катакомбного часу поряд із кутком Почапці у м.Миргород на

р.Хорол (Тимошук, 2007, с.82-83). Розвідкові роботи 2006 р. в Кременчуцькому р-ні також у черговий раз збагатили археологічну карту Полтавщини на катакомбні старожитності (Супруненко, Шерстюк, 2006, с.10, 124-134).

Найбільш масово поховальні катакомбні комплекси виявлені під час розкопок О.Б.Супруненка курганів у зоні спорудження Єристівського кар'єру в 2003-2006 рр. поблизу Комсомольська. Тільки дослідження групи насипів III неподалік с.Волошине дозволили відкрити 10 досить виразних та унікальний поховальні комплекси (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.132). У розкопках груп I і II неподалік Стовбуватої Могили та Дуканичів їх кількість потроїлася, а безпосередньо останній із названих курганів містив досить представницький ряд катакомбних поховань (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, 2006, с.92-93; Супруненко, 2006, с.40, 60). 7 захоронень виявлено у курганах поблизу с.Солонці 2006 р., саме їх опис і включений до двох наступних розділів публікації результатів досліджень.

Необхідно зазначити, що останній етап вивчення катакомбних старожитностей ознаменувався появою в світ нових праць українських учених, присвячених катакомбним культурам, що входили до складу катакомбної культурно-історичної спільноти племен бронзового віку. Це монографічне дослідження харківського археолога С.І.Берестнева та київського фахівця С.Ж.Пустовалова, що аналізують не тільки весь комплекс знахідок вказаної епохи у Східноукраїнських лісостепах і степах, а й ідеологічні уявлення та соціальний лад катакомбного суспільства (Берестнев, 2001, с.12-55; Пустовалов, 2005, 412с.). З'явилися в світ й загальні праці зі стародавньої історії України, де подана оцінка стану вивчення катакомбної культурно-історичної спільноти (Давня історія, 1997, с.384-544), регіональні характеристики поширення катакомбних культур на Полтавщині (Білоусько, Супруненко, 2004, с.98-99, 113-115) та укладена археологічна карта краю цієї доби (Там само, с.96, карта 8.1). Поява цих праць значною мірою вплинула на підготовку цієї роботи.

Наведемо побіжний огляд відомих на сьогодні катакомбних старожитностей краю і деякі узагальнені результати їх вивчення.

Існує усталена точка зору, що у XX-XIX ст. до н.е. на територію майбутньої області з південного сходу і півдня — Поорілля та Донбасу — просуваються племена катакомбної культурно-історичної спільноти, вихідці з північнокавказьких степів, яких дослідники майже одноставно вважають індоаріями, а також можливими предками прагрецького і давньопівнічнокавказького етнічних елементів (Давня історія, 1997, с.401). Вони отримали свою умовну наукову назву тому, що ховали померлих у спеціальних підземних спорудах — катакомбах, влаштованих під курганним насипом. Померлих укладали випростано на спині чи скорчено на боці. Найчастіше ж для влаштування катакомбних поховань використовувалися насипи вже збудованих за кілька століть раніше ямних курганів. Певний час місцеві ямні та прийшли катакомбні племена співіснували на спільній території, що засвідчено окремими похованнями, зокрема, жіночим похованням 2 кургану № 2 у с.Климівка, з розкопок М.Я.Рудинського і О.К.Тахтая 1926 р., зі змішаним ямно-катакомбним інвентарем — ліпним горщиком, кістяним намистом, амулетами та молоточкоподібною шпилькою (Рудинський, 1927, с.150; Супруненко, 1990, с.20-21).

Та на межі XIX і XVIII ст. до н.е. «катакомбники» остаточно зайняли землі ямних племен, підкоривши собі частину місцевого населення. На Полтавщині територія, обжита носіями катакомбної культурно-історичної спільноти, об'єднує пам'ятки двох археологічних культур — донецької та інгульської. Вона обмежується степовими і передстеповими ділянками узбережжя Дніпра, басейнами Орелі, Середнього і Нижнього Поворскля, Нижнього Попсілля та Нижньої Сули (Археологія Української ССР, 1985, карта 9). Як вважають, північніше, крім «степового коридору», що вів уздовж узбережжя Дніпра до Києва, катакомбних старожитностей, не рахуючи поодиноких знахідок, невідомо. Проте, нові дослідження залишків великого кургану у м.Гребінка, на північному заході області в 2007 р., істотно

коригують існуючі уявлення (Шерстюк, 2007, с.2 обкл., 6-7).

Катакомбні племена споруджували на надзаплавних підвищеннях перших і других терас, переважно лівих берегів великих рік, поселення, де їх мешканці, крім відгінного скотарства, займалися землеробством, ремеслом, мисливством і рибальством. Більшість відомих на сьогодні поселень знаходяться на місці колишніх стійбищ попереднього ямного населення. Серед таких назвемо сліди поселень у Марках, Кругому Березі, на Білій горі й у Трибах в околицях Полтави, сс. Головач Полтавського, Світлогірське, Солошине, Орлик, Григоро-Бригадирівка Кобеляцького, Ливенське Новосанжарського р-нів (Супруненко, 1988, с. 7-16; 1991, с.25-39; 1992, с.46-52; Супруненко, Телегін, Титова, 1989, с.134 та ін.). На різночасовому поселенні в Чернеччині у Пооріллі С.П.Юренко виявлені кілька господарських ям з виразними уламками великих ріпоподібних ліпних посудин, виробами з кременю.

Патріархальне катакомбне суспільство було соціально структурованим і його суспільний устрій добре простежується за повідомленнями більш пізніх вед (Пустовалов, 1992, 48 с.; 2005, с.116-117; Давня історія, 1997, с.491-492). Панівний його шабель займає знать — вожді, жерці, військовоначальники, влада яких була спадковою. Особливе місце посідала група чоловіків-воїнів з усталеним набором озброєння — кам'яними полірованими свердленими сокирами ромбічної форми, бойовими булавами з наверхами кулястої або сферичної форми з виступами, бронзовими сокирами, списами з бронзовими чи крем'яними наконечниками, луком і стрілами (Клочко, 2006, с.74-80). До речі, випадкові знахідки предметів озброєння катакомбного часу добре відомі на території області. Так, бойові сокири свого часу знайдені поблизу смт. Оржиця та сс. Терни і Снітин у Посуллі, сс. Кирило-Ганнівка і Заможне в басейні Псла, колишніх сс. Брусія та Рибці, смт. Білики й Опішня у Поворсклі (Плескач, 1929, с.257-258; Пам'ятники, 1985, с.14, 16; Супруненко, 1989, с.151, рис.2:1; Соколова, Супруненко, 1997, с.90, рис.1:1;

Троцька, 1999, с.295-296, рис.1:1). З території Полтавщини походить кілька наверх кам'яних булав — з околиць містечка Царичанка кол. Кобеляцького повіту (Рудинський, 1928, с.37, 42, табл. II:34), с. Головач у Поворсклі (Супруненко, 1991, с.26, 27, рис.2:9), смт. Диканька у басейні Псла (Філоненко, 1999, с.277, рис.), в тому числі вишуканої діжкоподібної форми з виступами — з ур. Червонівка поблизу с. Ливенське в Пооріллі (Кракало, Супруненко, 1997, с.98-99). Воїни-катакомбники мали на озброєнні бойові колісничі, що становили значну військову силу. Саме колісничі вважалися найбільш знатними і шанованими особами. Решток подібних бойових візків на Полтавщині ще не виявлено, а знахідка колеса транспортного засобу трапилася в дромосі одного з поховань Гребінківського кургану (Шерстюк, 2007, с.2 обкл., 7).

Забезпечували прошарок воїнів предметами озброєння майстри — ливарники та ремісники-зброярі. Продукцію їх виробництва часом знаходять — це і бронзові ножі з Матяшівки Миргородського, Градизька Глобинського р-нів, околиць Оржиці, вирівнювачі дрвовок стріл з Байрака у Середньому Попсіллі та з території Кобеляцького р-ну (Рудинський, 1928, с.37, табл. II:40; Лугова, 1991, с.3-14). Основну частину населення катакомбної спільноти складали рядові члени роду — пастухи і землероби. В їх середовищі існував статевий поділ праці. Чоловіки забезпечували ведення господарства, важкі трудові роботи, випасали худобу. Жінки займалися домашнім господарством і хатніми ремеслами, виготовляли посуд, тканини, плетені вироби тощо. Найнижче положення у суспільстві займали збіднілі общинники та військовополонені, можливо, навіть домашні раби.

У межах історичної Полтавщини на 2003 р. було достеменно відомо лише 25 комплексів катакомбних поховань, переважно рядових общинників. На 2007 р. ця цифра вже перевищила 90 комплексів. Впускні поховання донецької катакомбної культури, які тяжіють до старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя, відкриті дослідженнями М.Я.Рудинського і О.К.Тахтая, Л.М.Луговою, І.С.Мель-

никовою, О.Б.Супруненок, І.Т.Черняковим та Ю.О.Шиловим у курганах поблизу сс. Климівка, Федорівка в басейні Орелі, околицях м.Комсомольськ і с.Бугаївка на Дніпрі, у м.Гребінка, сс.Баранівка, Кириленки, Ламане та Ярохівка в басейні Псла (Рудинський, 1927, с.145-149; Махно, Шарафутдінова, 1972, с.70; Луговая, 1987, с.40; Черняков, 1987, с.44; Мельникова, 1990, с.62; Супруненко, 1990, с.25, 29, 31, 68, рис.28:2; 1990а, с.26-27; Шилов, 1995, с.37). Інгульські — виявлені Ю.О.Шиловим, пізніше О.Б.Супруненок і В.В.Шерстюком у курганах між сс. Волошине, Солонці та Дуканичі під Комсомольськом, у Гребінці, вказуючи на існування міжкультурних контактів та взаємопроникнення представників сусідніх культур, особливо з огляду на існування діючих дніпровських переправ та можливості переселення на Лівобіччя Дніпра певних інгульських родів чи цілих племен (Шилов, 2007, с.65). У зруйнованих підкурбанних похованнях знайдені цілі посудини — біля кол. сс.Улянівка, Переволочна, Старий Орлик у пониззі Ворскли, неподалік хут.Ченакали (околиці с.Сука Кобеляцького р-ну) у басейні Псла (Рудинський, 1928, табл.ІІІ:10; Супруненко, 1986, с.243; Супруненко, Телегін, Титова, 1989, с.134-135, рис.4:3; 5:2-3).

У контексті огляду старожитностей застосовує на увагу поховання донецької культури, виявлене в с.Василівка Кобеляцького району у Нижньому Поворсклі (Гейко, Артем'єв, Саєгін, 1999, с.76). Воно складалося зі вхідної ями та поховальної камери, відповідно розмірами 1,40x1,48 і 2,5x3,2 м та глибиною 3,0 м від рівня стародавньої поверхні. Вхід до катакомби був завалений масивною гранітною брилою, привезеною до місця здійснення поховання за 30 км. На рівному дні поховальної камери з арковим склепінням, у центрі, головою на північ, знаходився скелет старого чоловіка, віком 60-65 років, покладеного на долівку на лівому боці, з розвитком на спині; ноги померлого були зігнуті під гострим кутом. Похований та все дно камери було всипане червоною вохрою, поверх якої лежали дрібні вуглики. На одному із добре збережених зубів виявлений відбиток

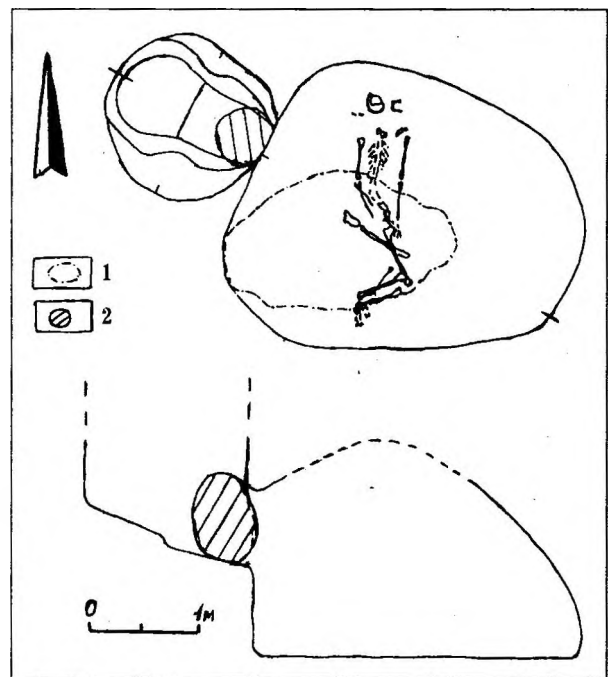

Рис. 5. Василівка, с., Кобеляцький район.

План та перетин поховання, за А.В.Гейком, 1999 р. Умовні позначення: 1 — межа провалу; 2 — гранітна брила бронзового виробу (Гейко, Артем'єв, 1999, с.7-9), що дозволяє антропологу А.В.Артем'єву стверджувати про можливість проведення в життя спеціальних лікувальних заходів щодо врятування конкретного зуба похованої людини. Це захоронення, за результатами порівнянь із добре вивченими старожитностями Поорілля, належало представнику вищого щабелю ієрархії катакомбного суспільства раннього етапу поширення донецької культури — кін. ХІХ ст. до н.е. (Ковалёва, 1989, с.48).

В околицях Полтави, на території с.Таштаулове (Супруненко, 1991, с.114) та у с.Червона Знам'янка Кременчуцького району (Кракало, 1997, с.123), за випадкових обставин, зруйновані поховання воїнів, що супроводжувалися бойовими кам'яними свердленими сокирами (Супруненко, 1998, с.33).

Відомі на Полтавщині поховальні комплекси і пізньокатакомбного часу (поч. ХVІІ ст. до н.е.), досліджені І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненок 1987 р. у невеликих курганах №№ 4 та 9 на околиці с.Стінка Чутівського р-ну у Поворсклі (Кулатова, Супруненко, 1989, с.28-32). Вони містилися в овальних у плані ямах з підб'ємом, зі сходишками, розміром до 1,05x2,60 м та глибиною близько 1,80 м. Поховання на-

лежали літньому чоловікові, віком 40-50 років та жінці 25-35 років. Їх тіла свого часу недбало були кинуті до поховальних ям, з додержанням східної чи північно-східної орієнтації. У першому випадку випростано на живіт, лицем до дна ями, другому — на спину, але так, що нижні кінцівки похованих лежали на сходинках. Досить скромний супутній інвентар, вірніше, рештки тризни, — уламки ліпних горщиків і миски, лопатка бичка, використана в якості землерийного інструменту, — засвідчують належність похованих до найнижчого прошарку катакомбного суспільства (Супруненко, 1994, с.21-25, 27-28).

Катакомбна культурно-історична спільнота знаходилася на переддержавному рівні розвитку, коли окремі племена вже були об'єднані в угруповання у вигляді великих союзів і проводили войовничу політику, не тільки захищаючись від завойовників, а й здійснюючи набіги на сусідів. Прикладом таких військових сутичок є знахідка в одному з пізньоямних поховань (поховання 5) кургану № 7 групи IV поблизу с.Волошине у 2006 р. (див. п'ятий розділ цієї роботи) вістря донецької катакомбної стріли, що залишилося у грудях молодого чоловіка і, вірогідно, призвело до його смерті.

Деякі дослідники вважають, що «катакомбники» вже мали зачатки писемності, наносячи малюнки-ідеограми на кераміку, вироби з кістки і дерева. Таким же чином носії культури мали можливість зберігати й набутки власних космогонічних уявлень, наприклад, про перебіг часу — укладені в календар, необхідний для фіксації проміжків року, коли відбувалися сонцестояння, визначення часу для сезонного перегону худоби, землеробства, здійснення поминальних обрядів тощо. Прикладом наявності у місцевого населення доби бронзи календарів є й знахідка, про яку йтиме мова нижче. Ще одним прикладом складних ідеологічних уявлень катакомбного населення може бути і зображення на горщику з околиць колишнього с.Улянівка у гирлі Ворскли, прикрашеного ялин-

ковими візерунками у вигляді дерев, розділених вертикальними лініями (*Памятники, 1985, с.16*). Дослідник первісного мистецтва Б.Д.Михайлов вважає такий сюжет варіантом зображення священного дерева в оточенні змії — своєрідним геральдичним чи тамгоподібним знаком, характерним для східних класових суспільств, свідомством майнової диференціації у середовищі тогочасного катакомбного населення (*Михайлов, 1986, с.20-21; Шилов, 1995, с.713, рис.37*).

Життя, побут, етнос, вірування, культура та інші надбання катакомбного населення й досі привертають увагу і залишаються у полі зору дослідників. Окремі племена «катакомбників» створили союзи племен, брали участь в далеких військових походах. Висуваються гіпотези, що це населення саме і винайшло бойову колісницю. Безумовно, цей військовий винахід мав значний вплив на історію Стародавнього Світу..

Насамкінець, наголосимо на деяких найпомітніших здобутках катакомбних племен — поширенні колісного транспорту і колісниць, використанні найпростіших засобів муміфікації, обрядів мецерації та моделювання обличчя, кастової системи суспільних стосунків, зведенні складних поховальних споруд з ґрунту на зразок пірамід — величних курганів, створенні ведичного епосу тощо.

Навіть сучасний стан вивчення старожитностей катакомбних племен на Полтавщині дозволяє визначити певні віхи їх історії, напрямки соціальних зрушень, що тут протікали, намітити шляхи входження цієї території в лоно загальноєвразійських процесів розвитку суспільства у бронзовому віці. У цьому плані чимало корисної інформації можна отримати, долучивши до процесу дослідження матеріали розкопаного внаслідок охоронних робіт у колишніх Кременчуцьких степах кургану № 1 групи I у Солонцях, спорудження якого завершене саме у катакомбний час, а також поховань ряду інших курганів у передстеповому пониззі Псла, в зоні активної господарської діяльності ряду великих підприємств.

Група курганів I

Курган № 1

Надмогильний насип, про який вже йшлося вище, знаходився у складі групи курганів I, розташованої за 1,3 км на південний схід від с. Солонці (кол. хут. Лиходії) Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл., на мису надзаплавної тераси лівого берега озер Пожарня і Сиваш, висотою понад 3 м над рівнем заплави. Це найбільший курган групи I — № 1 (рис. 1; 2).

Курган був добре помітний на тлі ріллі, мав розтягнуту, округлу в плані форму, діаметр 25x28 м та висоту 0,7 м (рис. 6-7). На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду пізньоямного часу, з характерними слідами гребінцевого загладжування з внутрішнього боку, домішками шамоту в тісті слабкого випалу чорного кольору, а також фрагменти стінок і приденних частин ліпних горщиків ранньочорноліської культури, розміром від 1,5x2,0 до 1,5x3,0 см, котрі трапляються на всіх більш-менш помітних мисах округи, як свідчення активного використання цієї території населенням доби фінальної бронзи — початку раннього заліза (*Кулатова, Лямкін, 2007, с. 50-51*). Посеред кургану виявлені рештки 2-х погребів, 3-х зернових і смітцевої ям (рис. 6), що позначали місцезнаходження господи однієї із садиб хутора рубежу XIX-XX ст.

У кургані досліджено **5 поховань**: 1 ямне, 4 катакомбних та 1 яма катакомбного часу.

Стратиграфічні спостереження. Насип кургану споруджувався з поверхневого ґрунту — сіро-чорного і коричневатого супіску, з використанням шматків дерну та підстилаючого його прошарку передматерика у два етапи.

В основі насипу знаходився невеликий первісний курган, зведений на підвищенні над

єдиним пізньоямним похованням 1 (рис. 6:1), що належало до рубежу III-II тис. до н.е. Воно знаходилося у підпрямокутній за формою ямі, з майже широтною орієнтацією, було оточене рештками напівкруглого у плані мішано-супіщаного викиду, товщиною 0,1-0,2 м, розміщеного із західного боку від поховальної ями, на площі 3,1x4,2 м (рис. 6: п. 1). Саме над цим похованням і зводився первісний насип 1, діаметром 14x15 м і висотою, вірогідно, не менше 1 м. Його розміри встановлені за щільністю дошових напливів вимитого гумусу край піл, без будь-яких слідів кільцевого ривчака, та планіграфією катакомбних поховань. З цього насипу походить уламок стінки ліпного горщика світло-коричневого кольору доби ранньої бронзи, розміром 3,0x1,2 см.

З появою на цій території катакомбних племен, східна пола кургану була обрана для влаштування тут двох з них — типових катакомб, впущених біля схилу кургану з рівня поверхні. Кожна з цих катакомб, що мали овальну у плані форму, містила по єдиному зібганому на боці похованню. Вірогідно, з цими похованнями ніяких суттєвих досипок до насипу зі сходу не споруджувалося (рис. 6: пп. 3-4). Вхідні колодязі катакомб закидалися виїнятим материковим піском, а залишки ґрунту насипу — розгорталися на поверхні. Варто згадати, що край північно-східної поли первісного кургану у цей же час була влаштована кругла в плані яма для пожертв (яма 1), опущена з рівня стародавнього горизонту на глибину трохи більше 0,5 м. Її мішане заповнення мало сліди затьоків рідини (рис. 6: я. 1).

Трохи пізніше на південно-східному схилі первісного кургану було здійснене катакомбне поховання 2, що належало дитині, супроводжуване вишуканим високогорлим ліпним

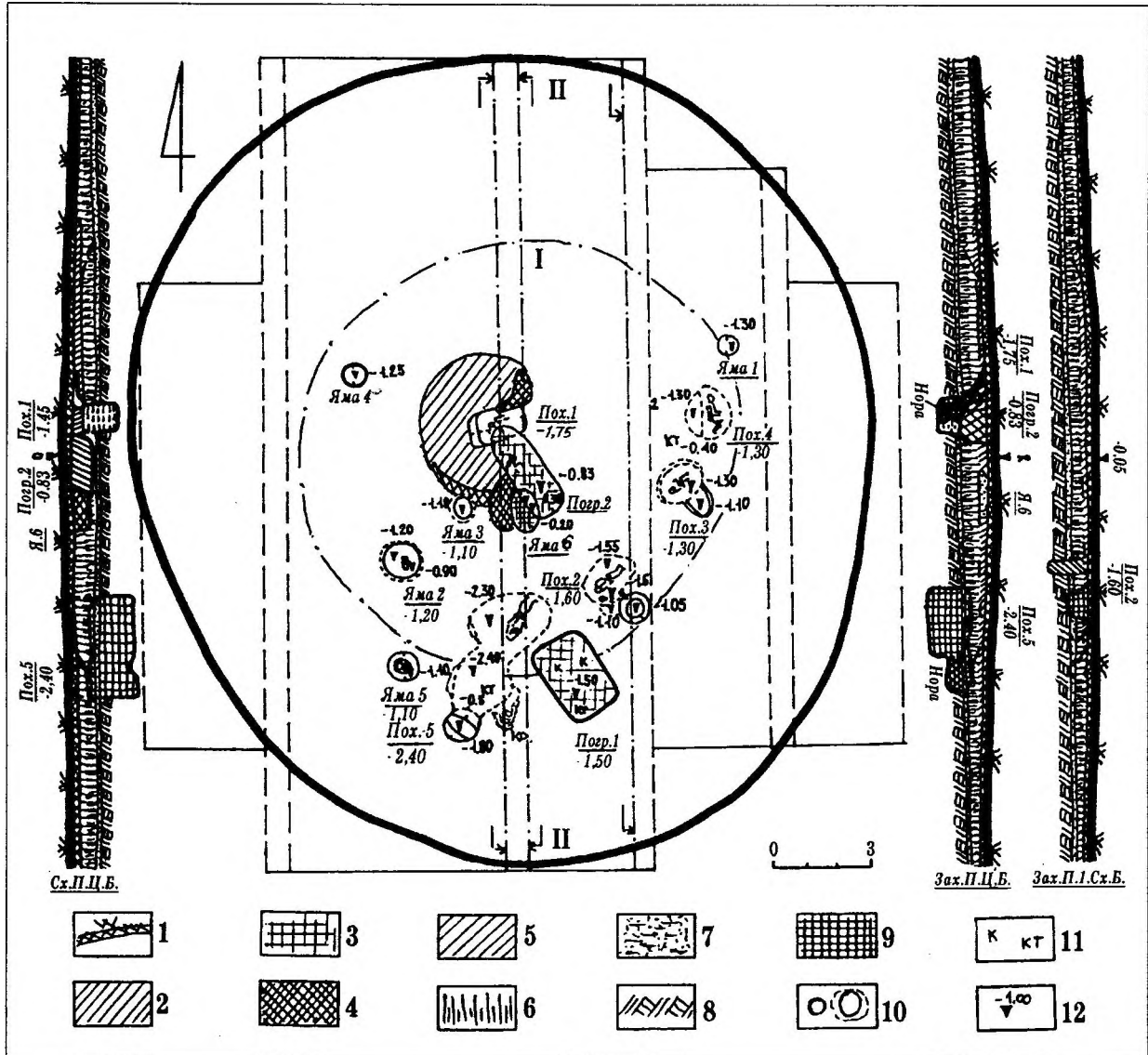

Рис. 6. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — дерн і орний шар; 2 — ґрунт насипів I і II; 3 — заповнення погребів I і II;

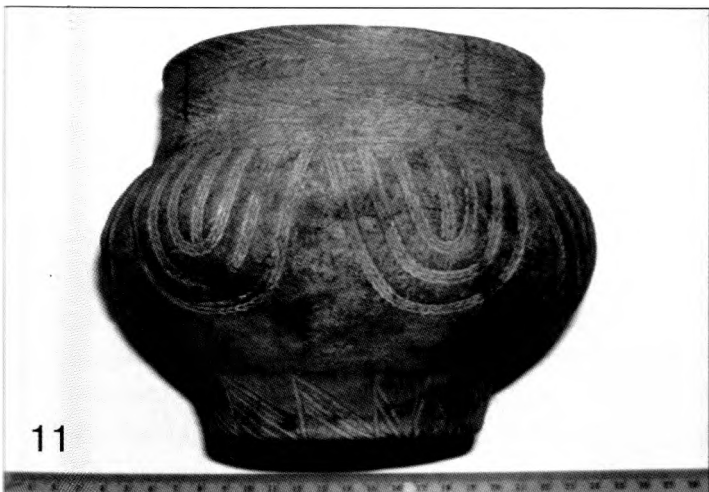
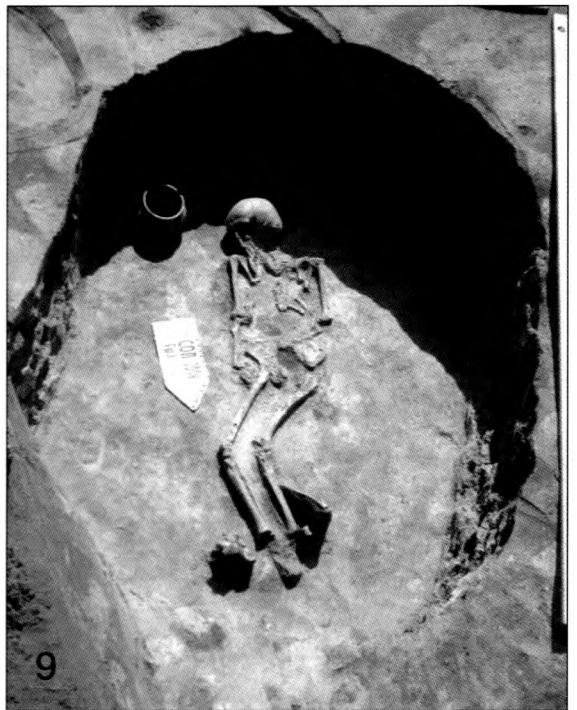
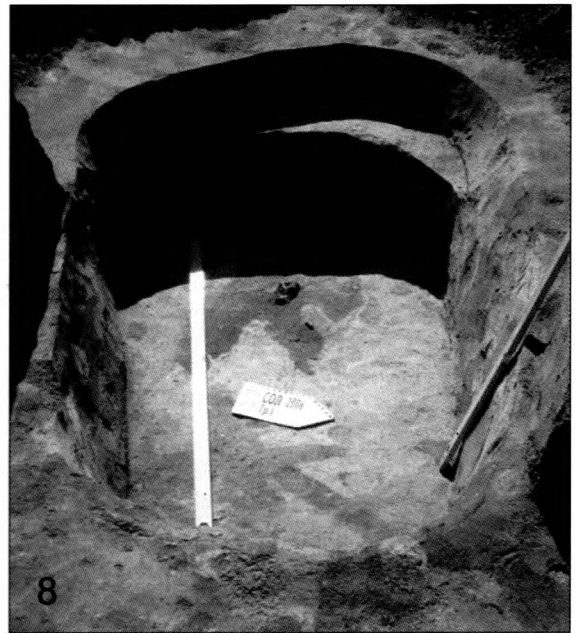
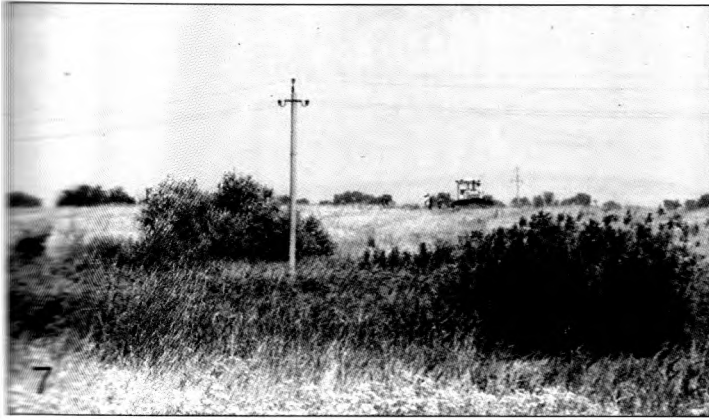
4 — материкові викиди з поховання 1; 5 — сліди викиду з поховання 1; 6 — похований ґрунт; 7 — передматерик; 8 — материк; 9 — заповнення камер поховання 5; 10 — новітні ями; 11 — фрагменти кераміки та кісток тварин; 12 — позначки глибин від рівня УЦ.

орнаментованим горщиком. Зі впуском цього комплексу насип також, певно, суттєво не зростав у розмірах. Вхідний колодязь поховання, круглої у плані форми, та дромос, простежені за світлим піщаним материковим заповненням практично від поверхні насипу I, з глибини 0,5 м від вершини дослідженого кургану (рис.6: п.2).

Описаний вище насип і був обраний для влаштування найзначнішого поховального комплексу 5, що з'явився, можливо, напередодні проникнення до середовища суто донецького катакомбного населення, з усталеними південно-східними поховальними тра-

диціями (Берестнев, 2001, с.44-48), певної групи носіїв інгульської катакомбної культури, появи на узбережжі Дніпра змішаного населення у складі вихідців кількох культурних угворень. Це поховання, що отримало № 5, було влаштоване неподалік південної поли первісного кургану. Саме після його впуску під край насипу I курган досипали, спорудивши поверх насипу II, фактично, подібний за розмірами до дослідженого, з діаметром 24-25 м та висотою не менше 1,5-2,0 м (рис.6). У масиві насипу II виявлений фрагмент стінки горщика катакомбного часу, з поверхнею коричневого кольору.

Група курганів I поблизу с.Солонці.

Рис. 7. Вигляд з півдня.

Рис. 8. Курган № 1. Поховання 1.
Вигляд з північного сходу.

Рис. 9. Курган № 1. Поховання 2.
Вигляд з південного заходу.

Для рис. 9 та 10 аномальне відхилення стрілки
вказівника складає 50° на захід.

Рис. 10. Курган № 1. Поховання 2. Деталь.
Вигляд з південного заходу.

Рис. 11. Курган № 1. Поховання 2. Ліпний
горщик.

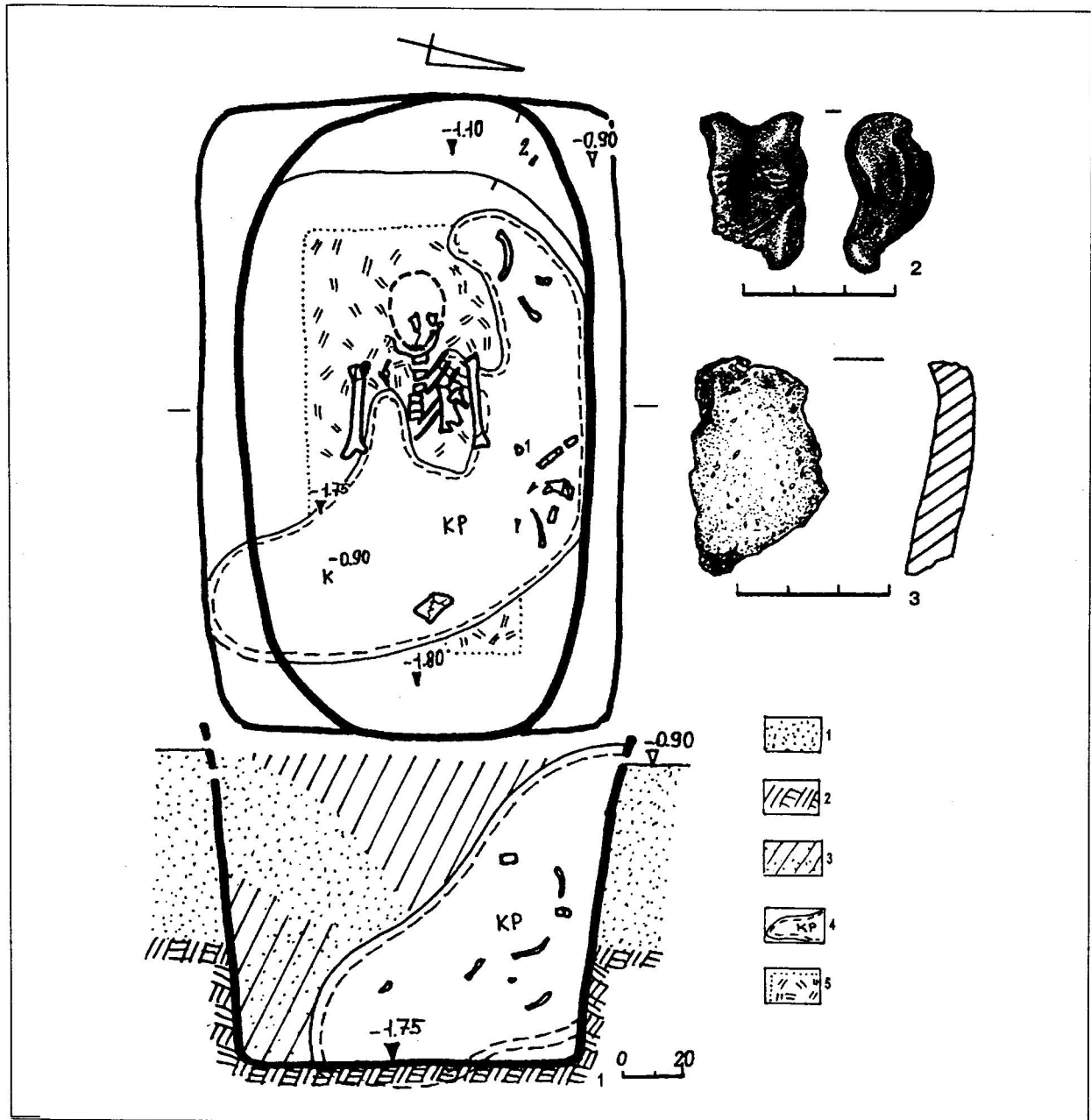

Рис. 12. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 1.
План і перетин (1), знахідки: астрагал (2), уламок ліпної посудини (3). 2 — кістка; 3 — кераміка.
Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — материк; 3 — супіщане заповнення; 4 — нора; 5 — рештки циновки.

Цілком вірогідно, що вершину цього насипу вінчала маленька кам'яна антропоморфна стела, виконана з тонкої плити сірого граніту, розміром 35x23x7-8 см, з обрисами постаті людини: схематичним виступом голови та ледь позначеними рельєфом контурами рук, що втримували якийсь предмет конусоподібної форми (рис.24:2). Ця стела виявлена перевідкладеною у верхній частині заповнення однієї з новітніх зернових ям, біля вершини кургану — його умовного центру (далі

— УЦ) (яма 2). Вона мала дуже крихкий стан, із тріщинами, тобто, сліди тривалого перебування на поверхні насипу (рис.30).

Після появи хутора рубежу XIX-XX ст. курган почав інтенсивно руйнуватися. На геодезичній карті 1858 р. та земській «верстовці» 1902 р. він ще значиться серед таких, що мають висоту більше 2-х аршинів (*Полтавская губ., 1902, л.1*), а після 1956 р. — внаслідок розорювання — зникає навіть із більш-менш детальних топографічних карт.

Нижче наводимо опис виявлених поховань та новітніх об'єктів, досліджених під насипом поховальної пам'ятки.

Поховання 1 (пізньоямне, основне для насипу I) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 0,8 м на північ (кут 346° від УЦ). Впущене з рівня стародавньої похованої поверхні під насипом I (рис.6). Поховальна камера прямокутної форми, зі скругленими кутами, мала уступ-сходінку (типу своєрідних заплічок) із західного боку, шириною до 0,25 м, розміщений на рівні 1,10 м від УЦ. Розміри ями — вверху 1,5х2,1 м, внизу — 1,1х2,0 м; стінки звужувалися до дна; орієнтація — північний схід — південний захід (рис.12:1). Глибина від рівня УЦ — 1,75 м, від стародавньої поверхні — 1,05 м. Стінки вертикальні, рівні; дно вирівняне. Заповнення супіщане, світле, місцями мішане — від завалу викиду над перекриттям (рис.8; 12). У передденні — наполовину знищене великою корою лисиці, до перекопу якої потрапило чимало кісток похованого. Збереглася верхня частина скелету людини — молодого чоловіка, у віці 14-19 років, який лежав посеред ями, випростано на спині, скоріше за все, з підігнутими ногами, головою на південний захід. Руки розміщувалися вздовж тулуба. Похований викладений на циновку рослинного походження, сліди якої місцями збереглися на дні та під кістками скелету. Розміри цієї підстилки реконструюються як 0,7х1,3 м. Слідів вохри не збереглося (рис.12:1).

У верхній частині заповнення поховання виявлена пошкоджена вогнем астрагальна кістка вівці або кози, розміром 1,3х2,0х2,5 см (рис.12:1:2, 2), та дрібний уламок плічка ліпного горщика з добре заглаженою, масткою поверхнею, домішками товченого шамоту в тісті щільної маси (рис.12:1:1, 3), окремі вуглини.

Поховання належить до числа *пізньоямних*, залишених населенням ямної культурно-історичної спільноти на рубежі III-II тис. до н.е.

Поховання 2 (катакомбне, впускне), впущене у насип I у південно-східному секторі кургану, за 4,4 м на південний схід (кут 138°

від УЦ), з рівня поверхні насипу I (рис.6). Вхідний колодязь, простежений з глибини 0,5 м від УЦ, мав круглу форму, з вузьким отвором, діаметром 0,6 м. Він розширювався до низу — до 0,95 м, мав зрізано-конічну форму у перетині і зберігся на глибину 1,05 м від УЦ, або 0,55 м від рівня виявлення (рис.9-10; 13). Вхід був забитий жовтим материковим піском. Від вхідної ями, з південного боку, відгалужувався короткий лаз-дромос, що сполучав вхідний колодязь і південно-східний кут поховальної камери (рис.9;13). Дромос мав довжину — 0,2-0,5 м, ширину — 0,9 м, висоту, вірогідно, — 0,8-1,0 м.

Поховальна камера підпрямокутної форми, з двома скругленими та двома чіткими прямокутними кутами, зберегла вертикальні рівні стінки наполовину висоти (рис.14). Її орієнтація — північний схід — південний захід, розміри — 1,2-1,4х2,0 м (рис.13). Реконструйована висота — 1,2-1,3 м, глибина від рівня УЦ — 1,60 м. Заповнення супіщане, світле, над входом внизу — мішане; у передденні — прошарок піску від обвалу склепіння, нижче — затічний шар чорного супіску (рис.13-14).

Похована, дитина — *дівчинка*, у віці 10-12 років, лежала посеред камери, випростано, з легким розворотом вправо, головою на південний захід, обличчям — на схід. Руки розміщувалися: ліва — вздовж тулуба, кистю до тазу, права, — трохи зігнута в лікті, кистю на миску; ноги підігнуті вправо під кутом у 110° (рис.9-10; 13).

Похована викладена на підстилку рослинного походження, що збереглася під кістками скелету. Поверх неї був нанесений тонкий шар мулу сіро-чорного кольору. Кістки пальців рук і ніг були пофарбовані вохрою темно-червоного кольору (рис.13:2). В головах, у північно-східному кутку камери, стояв ліпний високогорлий, багатоорнаментований горщик, зі старанно вирівняною і підлискованою поверхнею (рис.11; 13:1). Всередині нього виявлені крупні вуглини.

Горщик, близький, за зовнішніми обрисами, до кубків донецької катакомбної культури, проте відноситься до групи високогорлих кринок. За І.Ф.Ковальновою, це посудини

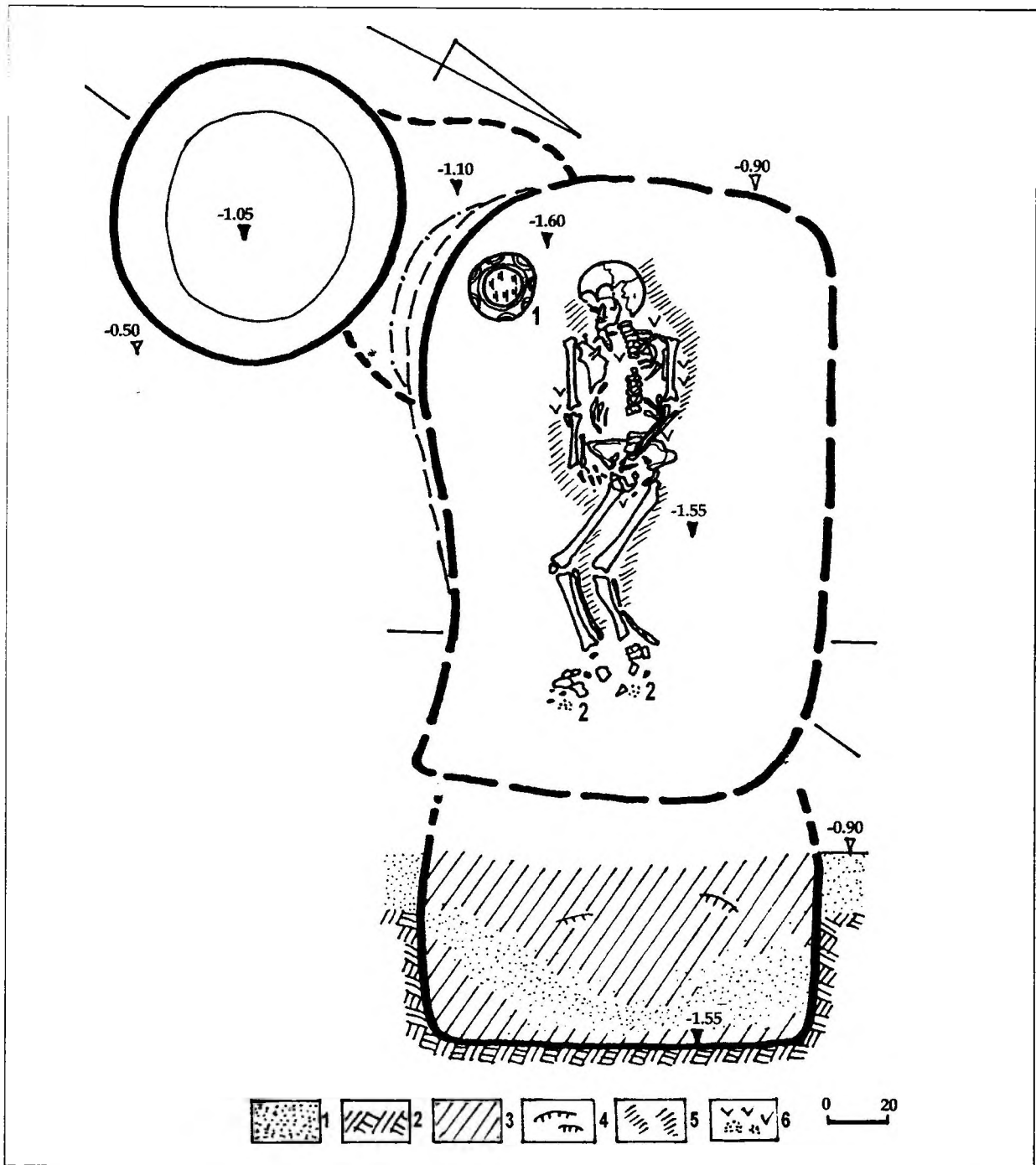

Рис. 13. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 2. План і перетин камери.

Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — материк; 3 — суцільне заповнення; 4 — дернини; 5 — мул; 6 — рештки підстилки та вохра.

Цифрами позначені: 1 — горщик; 2 — скупчення вохри.

на 3-го типу, підтипу 1, за С.І. Беретневим, — групи II, підгрупи Б, типу 2 (Ковалёва, 1983, с. 32, рис. 3; Беретнев, 2001, с. 185-188). Чудово виконана ліпна приземкувата посудина має циліндричну високу шийку, завершену ледь відігнутих потовщених профільованим вінцем з круглим зрізом, дещо розширену осно-

ву горла, що виходить з опуклих плічків, опущених на половині висоти, завужене профільоване невелике денце (рис. 11; 15).

Практично всуціль поверхня горщика вкрита шнуровим та прокресленим тризонним орнаментом, що відповідає єдиному художньому задуму й несе в собі певний ідео-

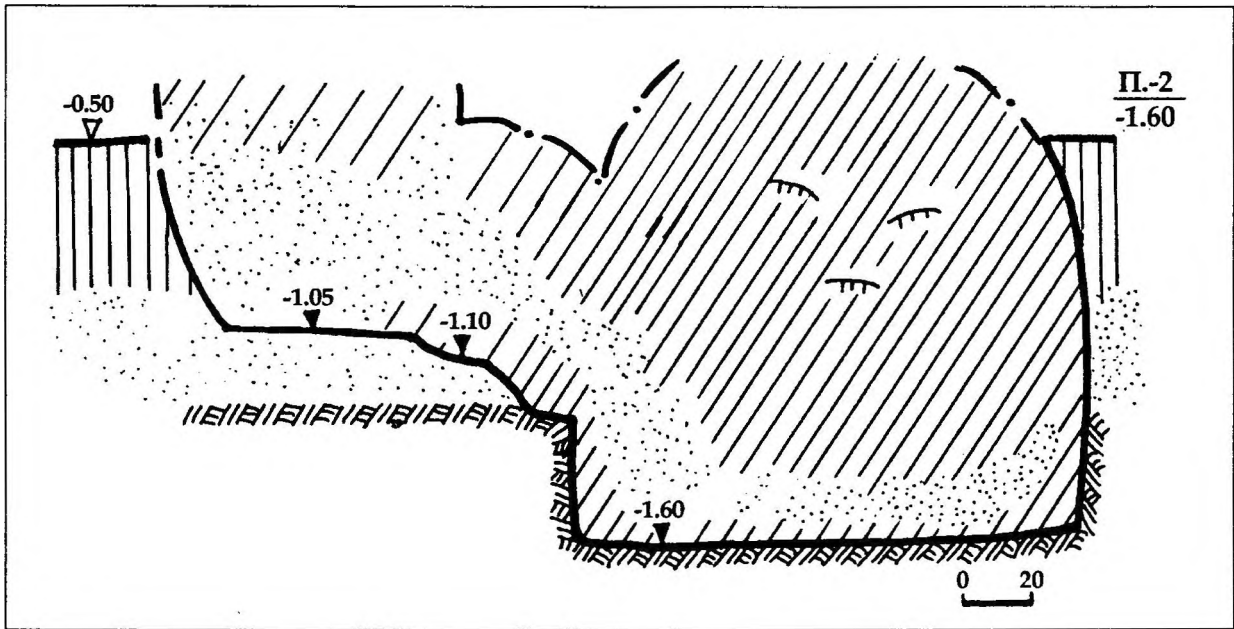

Рис. 14. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 2. Перетин входу, дромосу і камери.
Умовні позначення — див. на рис. 13.

графічний зміст. Горщик має давній скол на вінці.

Вінця і шийка посудини вкриті горизонтальними рядами з 4-х відбитків тривитого шнура, розмежованими по черзі скошеними в різні боки охайними ялинковими відтисками подвійної мотузочки, від яких на плічки й тулуб опущені 7 фестонів-напівов, вершинами донизу, виконаних відтисками потрійного шнура, що утворюють другу зону візерунку. Внутрішня частина напівов заповнена також тричленим шнуровим орнаментом, розділеним вертикальною смугою. В основі денця вміщений ряд з 12-ти майже прямокутних трикутників, вершинами догори, заповнений скошеними рисками (рис. 15), який утворює третю зону орнаменту.

Висота посудини — 13,3 см; діаметри: вінця — 13,7 см; мінімальний шийки — 13,0 см; основи горла — 13,9 см; тулуба — 18,2 см; денця — 8,5 см (рис. 11; 15).

Прямі аналогії посудині невідомі, проте, подібні горщики виявлені у донецьких катакомбних похованнях курганів групи II поблизу с. Залиман (курган № 4, поховання 1), групи I (курган № 6, поховання 1) біля с. Станіславка і кургану № 10, поховання 5 поблизу с. Вербівка Харківської обл. (Берестнев, 2001, с. 170, 176, рис. 11:4; 17:5-6).

Попередній аналіз зображень орнаменту горщика дає підстави на висновок про певні основи «календарної» графіки візерунку: верхнє пасмо — чотири ряди ялинкових відбитків — 4 пори року, з внутрішніми елементами ($46+34+43+34 = 165+4 = 169$); внутрішнє — 7 елементів — число днів тижня, із числовим «наповненням»: $4+5+5+5+5+5+5=34$; нижнє — 12 трикутників (з елементами: $11 \times 5 + 1 \times 4 = 59$), що відповідає кількості місяців сонячно-місячного року. Загальна сума елементів графіки візерунку становить: $169+34+59=262$ (рис. 15). Аналіз графіки цього орнаменту може стати темою окремої роботи, якщо ввірувати у безумовну математичну відповідність нанесення подібних календарних символів катакомбним населенням.

Отже, це поховання *донецької катакомбної культури*, що має відповідники серед поховальних комплексів Лісостепу Слобожанщини (Там же, с. 169, рис. 9:1).

Поховання 3 (катакомбне, впускне у насип I) досліджене у південно-східному секторі кургану, за 5,2 м на південний схід від репера (кут 96° від УЦ). Впущене з рівня поверхні поли насипу I (рис. 6). Вхідний колодязь мав в основі вигляд підпрямокутної заглибини, зі скругленими кутами, розміром, $0,70 \times 1,05$ м,

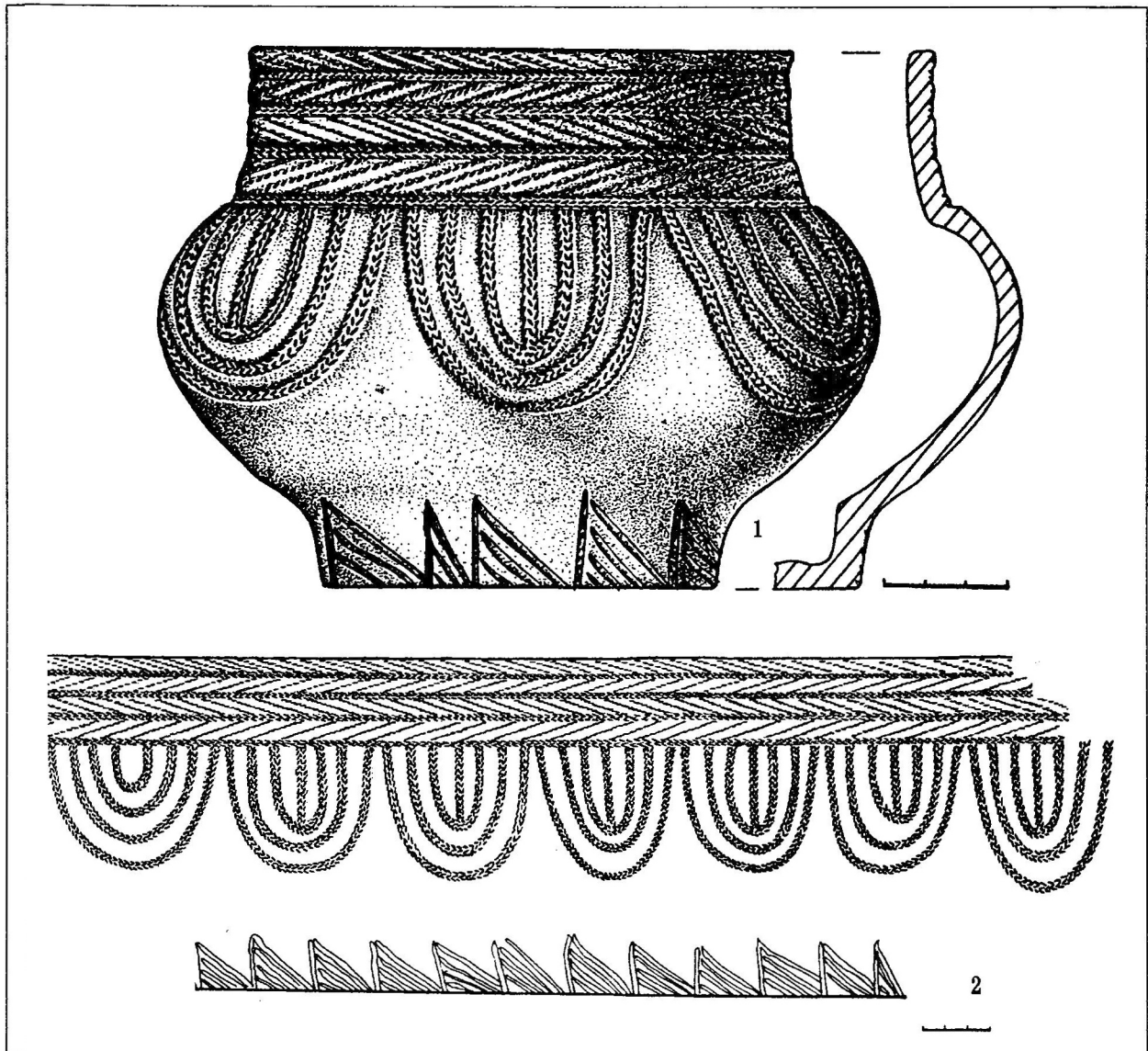

Рис. 15. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Поховання 2.
Ліпний горщик та розгортка його орнаменту.

що звужувалася донизу. Він примикав до південно-східної стінки катакомби (рис.16; 19). Ширина лазу становила 0,9 м. Камера мала овальну у плані форму, була орієнтована — північний схід — південний захід (рис.16). Максимальні розміри катакомби — 1,35x2,00 м, її дна — 1,20x1,80 м, глибина від УЦ — 1,50 м.

Заповнення супіщане, темне, над входом — мішане; у передденні — шматки дернин від обвалу склепіння, сліди затьоків талих вод. Стінки камери завершувалися арковим склепінням, з максимальним розширенням на середині висоти.

Похована, дитина, віком 4-6 років, розміщена по центру камери, у випростаному, з

дещо підігнутими ногами, положенні, на правому боці, головою на південний захід. Руки викладені: права випростано — перед тулубом, кистю відведена від тазу, ліва, — зігнута в лікті, кистю спрямована до правої руки (рис.16; 20). Ноги незначно підігнуті вправо, під кутом 80-90°, їх кисті — випростані.

Дитина лежала на підстильці рослинного походження, сліди якої збереглася під кістками скелету. На дні камери відзначена поспілка крупними шматочками крейди, на кистях рук і ніг — сліди темно-червоної вохри. З північного заходу від кісток ніг виявлена тонка видовжена овальна пляма вохри, розміром 8-10x22 см (рис.16).

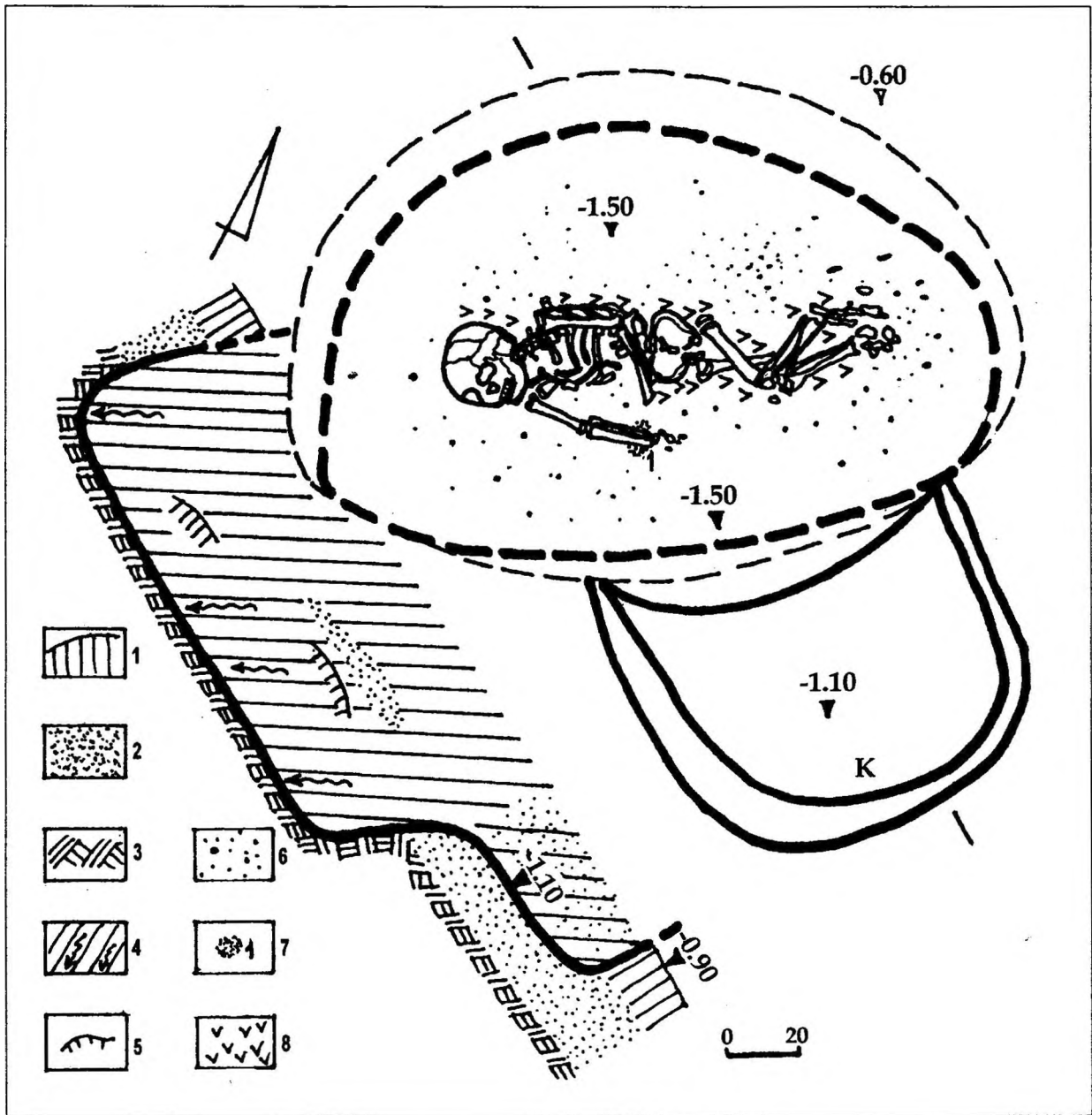

Рис. 16. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Поховання 3. План і перетин.
 Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення, із затьоками; 5 — дернини; 6 — крейда;
 7 — вохра; 8 — сліди підстилки рослинного походження.
 Цифрою позначене: 1 — скупчення вохри.

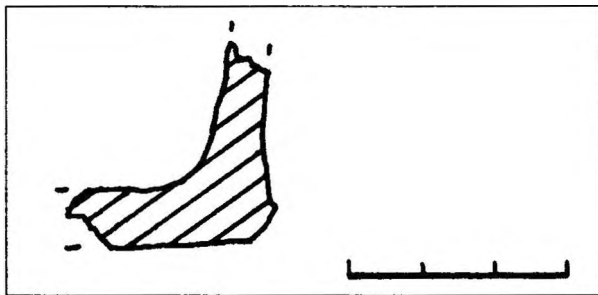

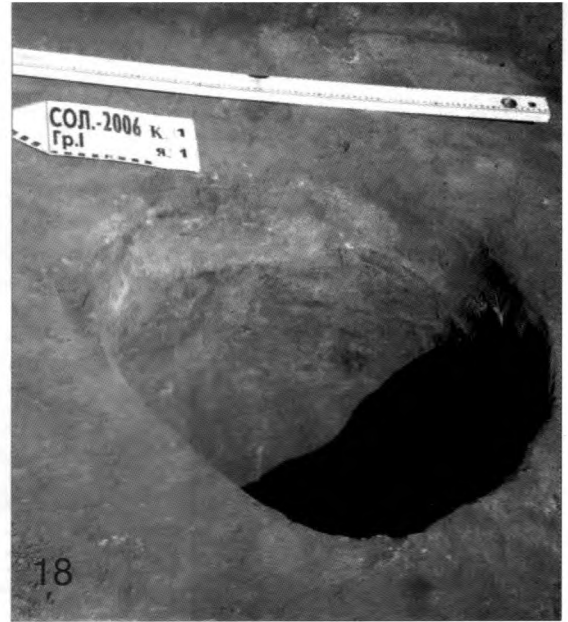
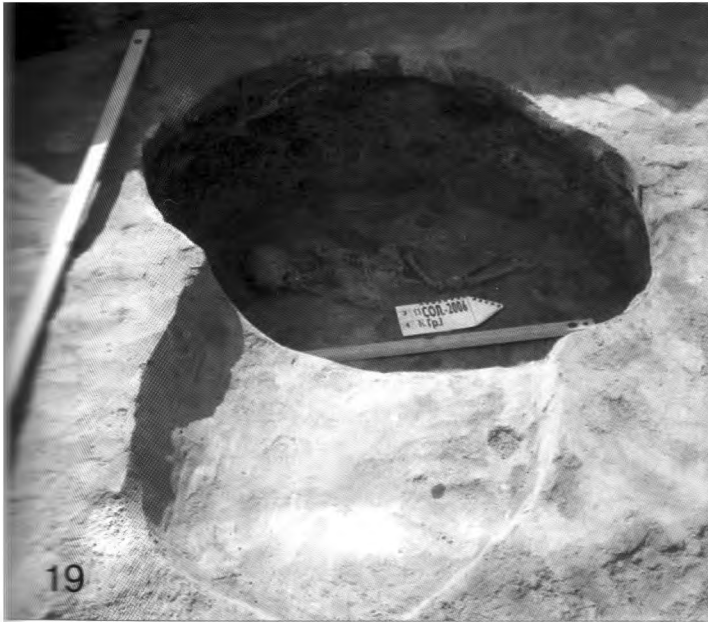
Рис. 17. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Поховання 3. Уламок денця ліпного горщика. Профіль.

У заповненні дромосу знайдений уламок приденної частини ліпного *горщика* з гласким дном, без утору, майже вертикальними в нижній частині стінками, з поверхнею світло-коричневого кольору, розміром 2,7x2,4 см (рис. 17).

Поховання належить до групи дитячих катакомбних, донецької культури.

Поховання 4 (катакомбне, впускне у насип I). Виявлене у північно-східному секторі

Група курганів I поблизу с.Солонці.

Рис. 18. Курган № 1. Яма 1. Вигляд з південного заходу. Для рис. 1820 аномальне відхилення стрілкивказівника на захід складає 50°.

Рис. 19. Курган № 1. Поховання 3. Вигляд з південного заходу.

Рис. 20. Курган № 1. Поховання 3. Деталь. Вигляд з південного заходу.

Рис. 21. Курган № 1. Поховання 4. Вигляд, із заходу.

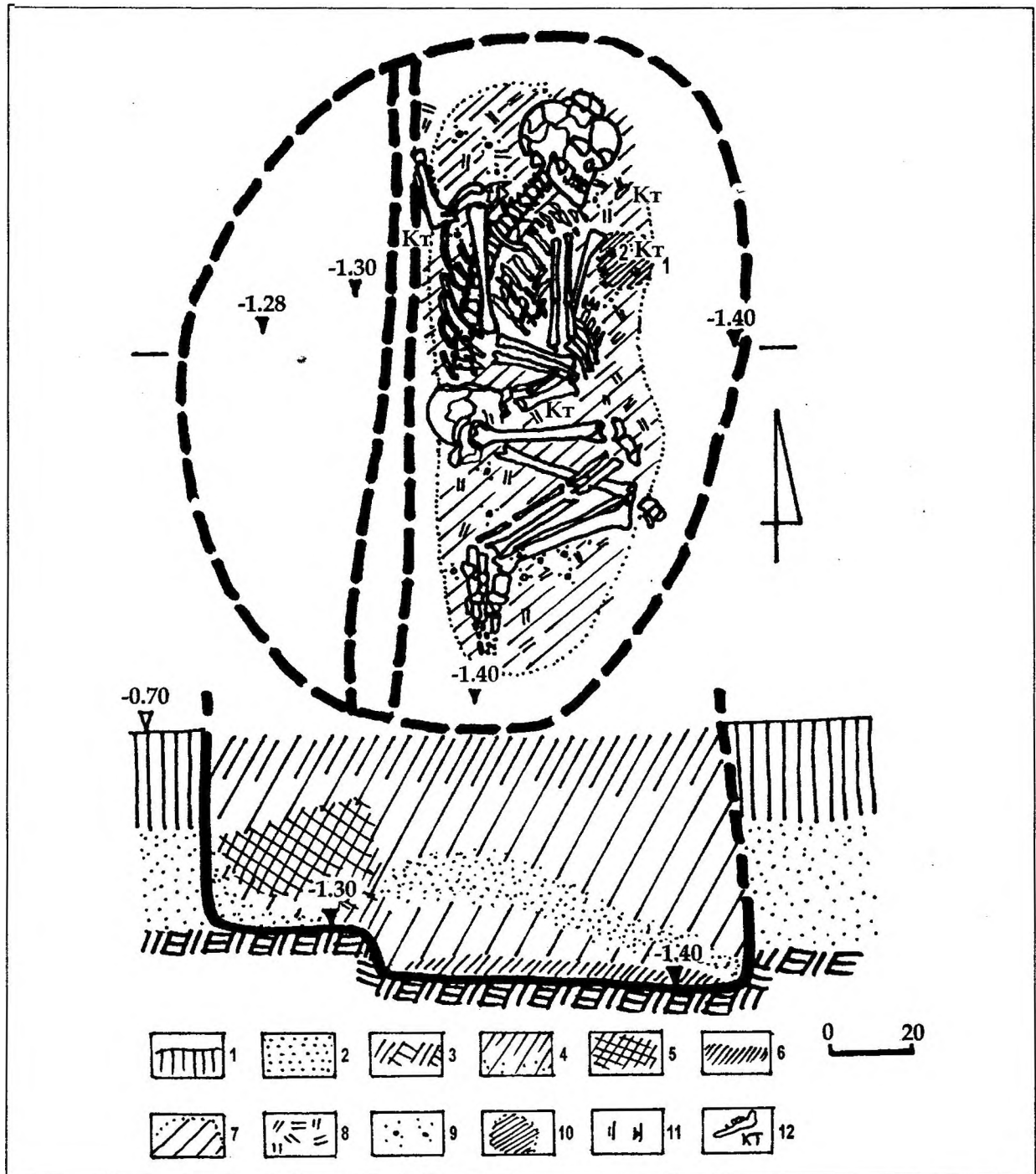

Рис. 22. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 4. План і перетин.
 Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — мішаний супісок; 6 — мул;
 7 — рештки підстилки; 8 — рослинний тлін; 9 — крейда; 10 — рештки дерев'яної посудини; 11 — вуглини; 12 — кістки тварини.
 Цифрами позначені: 1 — залишки посудини, дерево; 2 — кістки тварини.

кургану, за 5,9 м на схід — північний схід від репера (кут 75° від УЦ). Впущене з рівня поверхні поли насипу I (рис.6). Вхідний колодезь не зберігся. Можливо, він був розташований над західною частиною катакомби. Остання збереглася лише у нижній частині. Камера мала овальну в плані форму, була орієнтована за

довгою віссю у напрямку північний схід — північ — південний захід — захід. Із заходу залишилася основа дромосу або вхідної ями, у вигляді невисокого уступа-сходинки (рис.21-22). Розміри катакомби — $1,45 \times 1,90$ м, глибина від рівня УЦ — 1,40 м. Заповнення супіщане, світле, над входом — мішане; у пе-

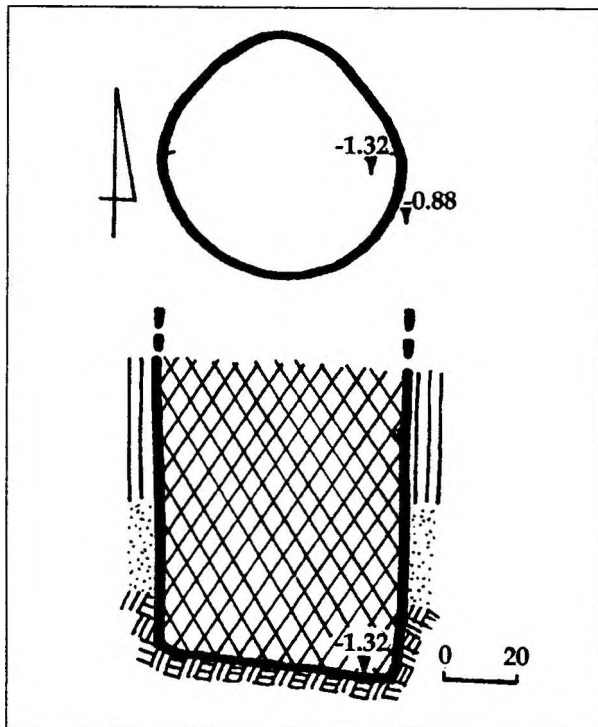

Рис. 23. Група курганів I поблизу с.Солонці.
Курган № 1. Яма 1. План і перетин.

реденні — прошарок піску від обвалу склепіння, нижче — затічний шар чорно-сірого супіску (рис.22).

Похований, молодий *чоловік*, у віці 16-18 років, розміщений у східній частині камери, у зібганому положенні на лівому боці, головою на північний схід, обличчям — на схід, з дещо підгнутою шиєю; руками, викладеними: ліва — у зігнутому положенні, кистю до живота, права — вздовж тулуба, зібгана у лікті, кистю на передпліччі лівої руки. Ноги підігнуті вліво під гострим кутом (40°), їх кисти — складені витягнуто до купи, можливо, були підв'язані (рис.21-22).

Похований викладений на підстилку рослинного походження, що збереглася контуром видовжено-овальної форми, вірогідно, повторюючи обриси циновки чи шматка тканини савану, ледь всипаної темно-червоною вохрою. Її розміри — 0,65x1,60 м (рис.22). В ногах та в головах на підстилку нанесений тонкий шар чорного мулу, також притрушений вохрою, який під черепом утворював підвищення у 3-5 см, у вигляді своєрідної подушечки. Біля лівого плеча похованого знаходилася кругла у плані пляма деревного тліну,

що позначала місцезнаходження *посудини*, діаметром 16 см (рис.22:1). В головах і в ногах похованого, під підстилкою, відзначені сліди посипки крейдою, переважно дрібними грудочками, в ногах — на підстилці — кілька вуглин. Перед обличчям, у посудині та на кістках тазу, знаходилося 10 кісток і зуб вівці свійської, над правим плечем — щелепа напівдорослої особини вівці (рис.22:2, кт).

Поховання може розглядатися як *катакомбне, донецької культури*, що має подібні серед поховальних комплексів Лісостепу Слобожанщини (Берестнев, 2001, с.185-188).

Яма 1 (катакомбна, жертвна, біля поли насипу I), у північно-східному секторі кургану, за 7,7 м на північний схід від репера (кут 62° від УЦ). Впущена з рівня стародавньої денної поверхні (рис.6). Круглої в плані та циліндричної у перетині форми, діаметром 0,65 м і глибиною 1,3 м від рівня УЦ, або 0,6 м від рівня похованого ґрунту (рис.23). Заповнення супіщане мішане, щільне, із затьокками. Дно нерівне. Знахідок не виявлено. Обсяг ями — 0,2 куб. м, що цілком відповідає розмірам невеликих жертвних ям (рис.18; 23).

Спорудження ями може бути пов'язане зі влаштування будь-якого з поховань, наприклад, 2, 3 чи 4, але, на наш погляд, яма належала до складу поховального комплексу 2 (рис.6).

Найвиразнішим поховальним комплексом катакомбного часу у дослідженому кургані було, безумовно, *поховання 5*, виявлене неподалік південної поли насипу, за 4-9 м на південь від "0" (кут 180° від його УЦ) (рис.6). Воно знаходилося у складній поховальній споруді, влаштованій з рівня стародавньої поверхні, з глибини 0,6 м. Для її зведення обрали рівня ділянку підвищення мису біля насипу, на якій викопана неглибока кругла у плані жертвна *яма 5* (кут 226° від УЦ), діаметром 0,9x1,0 м і глибиною 0,5 м від поверхні, з плоским дном (рис.6; 24:1). До ями вміщений догори дном великий ліпний горщик ріпоподібного типу (рис.24:1; 26-27). Більш темне супіщане заповнення край стінок ями окон-

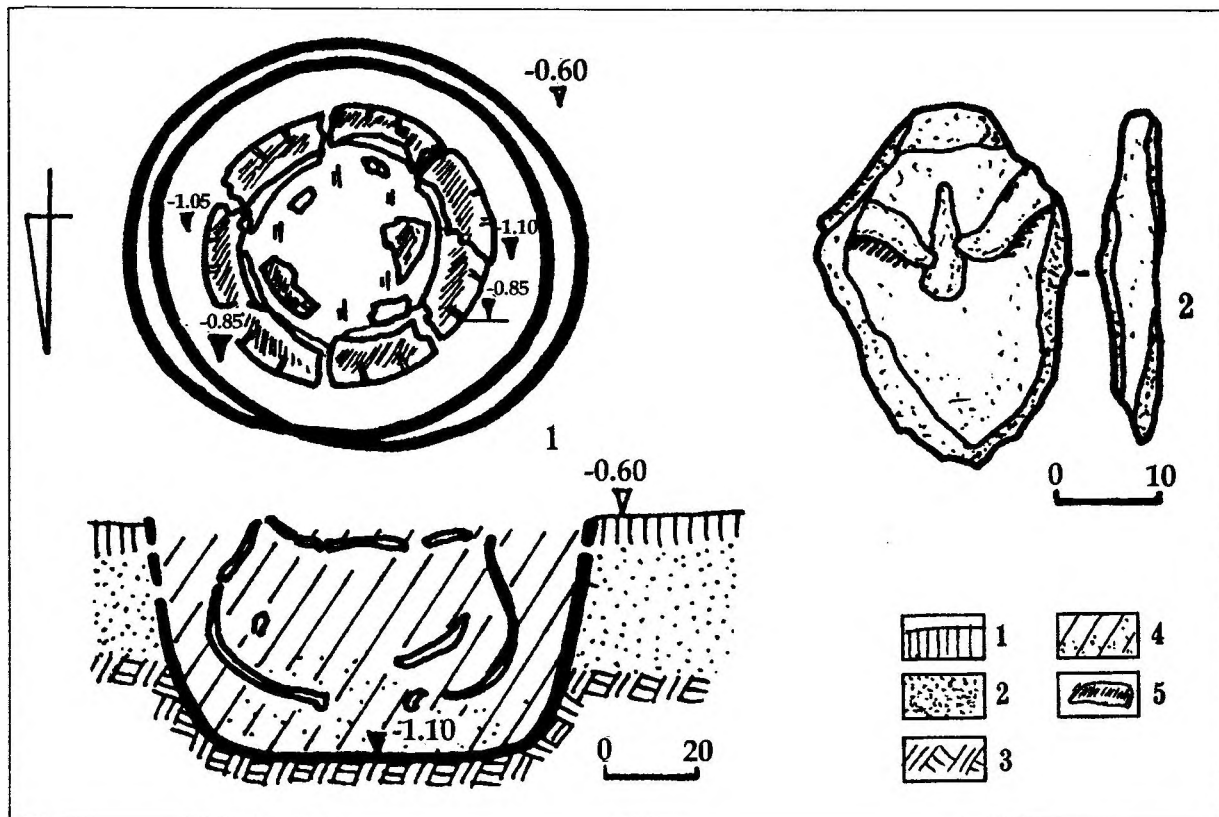

Рис. 24. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1.

Яма 5 (1 — план і перетин) та гранітна стела з ями 2 (2).

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 - материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — фрагменти кераміки.

турювало при дослідженні кільце розвалу посудини (рис.24:1).

Неподалік було споруджено вхідну частину підземної катакомбної споруди, у вигляді овального, широтно орієнтованого колодязя, розміром 1,20x1,45 м, що двома уступами спускався до рівня 2,00 м від УЦ (рис.6). Неширокі сходинки вели до основи дромосу — лазу до камери, влаштованого на глибині 2,0-2,1 м, що мав розміри 0,95x1,40 м та прохід шириною близько 1,4 м і висотою 1,1 м. Дромос завершувався овальною у плані камерою, розміром 2,0x2,6 м, доведеною до глибини 2,5 м від рівня вершини кургану (рис.25).

Камера була влаштована у материковому білому піску, стінки старанно вибрані землерийним інструментом-«клином», цілком імовірно, виготовленим з обструганої гілки твердого дерева (ширина «леза», за нечіткими відбитками, — 4-5 см) (рис.32).

Із західного боку камера мала нешироку полицку (0,1-0,3x1,8 м), виділену уступом, зі східного — нішу (0,4x1,7 м), позначену під-

вищенням від рівня дна на 0,2 м (рис.25; 32). Висота рівного, скругленого скраю склепіння цієї камери досягала 1,5 м від рівня піщаної втоптаной «долівки». Жодних знахідок у першій камері, крім черепашок кількох дрібних молюсків равлика звичайного (рис.25:р), тут не виявлено. Правда, на поверхні похованого ґрунту, над входом до цієї камери, на глибині 0,6 м від рівня УЦ кургану, була ввігнана сторч кістка ноги дорослої особини бика (рис.25), що «мітила» таким чином розташування підземної частини поховальної споруди (рис.6: *кт*).

Камера у північній частині, проходом у 1,4 м на глибині в 2,3-2,4 м, була з'єднана з другою, овальною в плані форми, розміром 2,2x2,8 м, орієнтованою у напрямку захід — схід (рис.25; 32-33). Друга камера мала вирівняне у щільному піску дно, майже вертикальні стінки, краї яких арково підтримували «стелю», влаштовану на рівні залягання основи ґрунту. Висота камери складала 1,65 м.

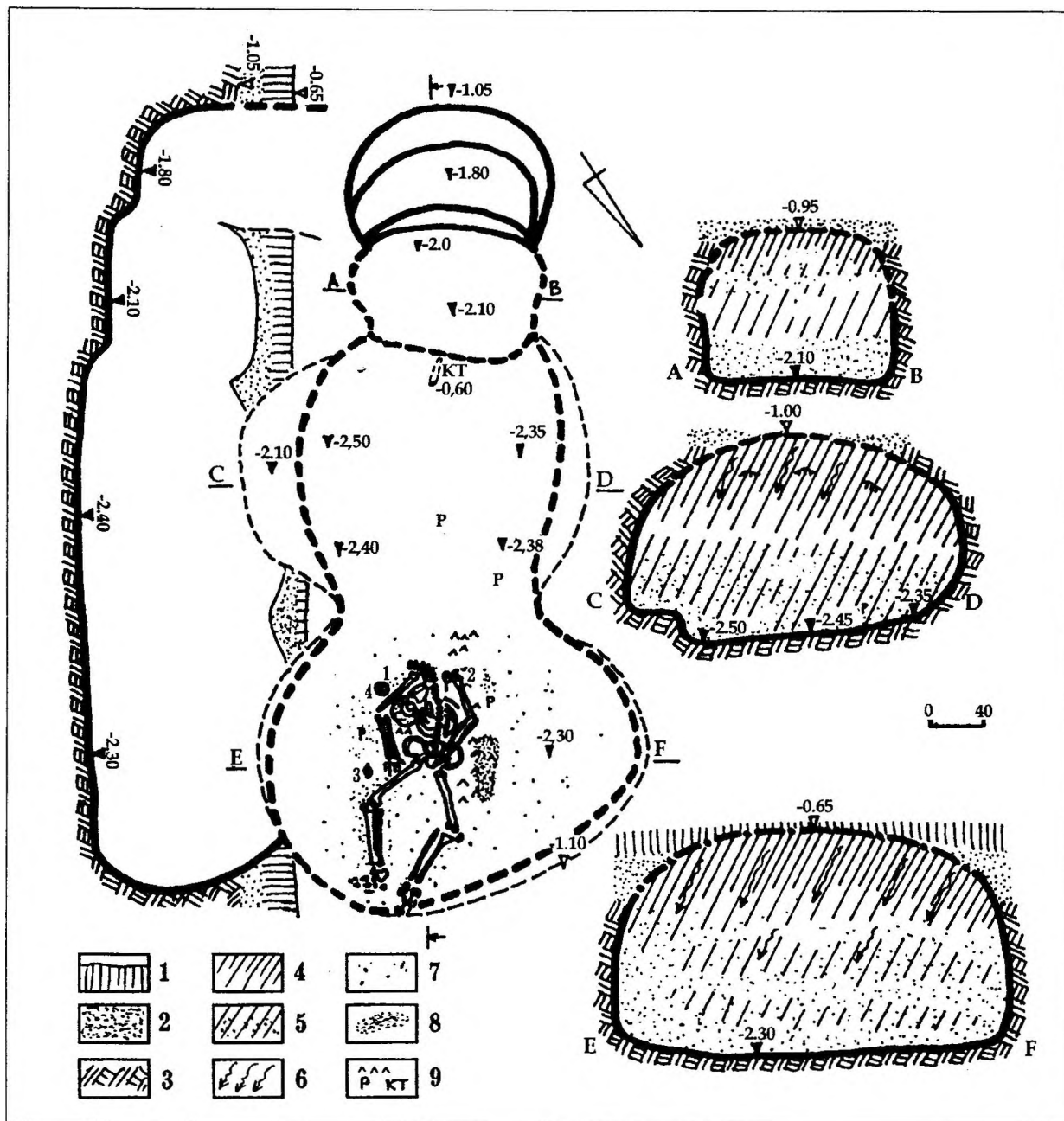

Рис. 25. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Поховання 5. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — передматерик; 3 — материк; 4 — суцільне заповнення темного кольору; 5 — суцільне заповнення світлого кольору; 6 — затьоки, зсуви; 7 — крейда; 8 — вохра; 9 — шкіряний тлін, мушлі молюсків, кістки тварин.
Цифрами позначені: 1 — наверх булави; 2 — кремійні; 3 — скупчення вохри; 4 — рештки деревка булави; р — мушлі.

Посеред камери, на спині, головою на південний захід, лежав скелет дорослого чоловіка, віком 18-20 років та зростом 170,0-174,0 см (рис.25; 32-34). Похований був при житті чи відразу ж після смерті обезголовлений, що засвідчувало положення кількох шийних хребців (рис.25; 34). Череп був викладений тім'яною частиною донизу, під правим плечем похованого (рис.34). Положення похованого випростане, з трохи підігнутими но-

гами, та розміщеними на тазу чи біля нього кистями підігнутих рук (рис.25; 34). Кісткові залишки людини, за висновком А.В.Артем'єва, засвідчували виразну розвиненість м'язів та значний потенціал здоров'я.

Окремі кістки скелету були вкриті вохрою — мінеральною фарбою темночервоного кольору: череп, кістки правого плеча, частково — кістки кистей рук та де-не-де великі кістки ніг. Біля лівого плеча похованого спо-

Група курганів I
поблизу с.Солонці.
Курган № 1.

Рис. 26. Яма 5.
Розчистка розвалу дна
ріпоподібного горщика.
О.В.Сидоренко.

Рис. 27. Яма 5. Розвал
ріпоподібного горщика.
Вигляд із північного
заходу.

Рис. 2829. Яма 5.
Ріпоподібний горщик
після реставрації і
характер декорування
його поверхні. *Глина.*

Рис. 30. Яма 2. Стела,
граніт.

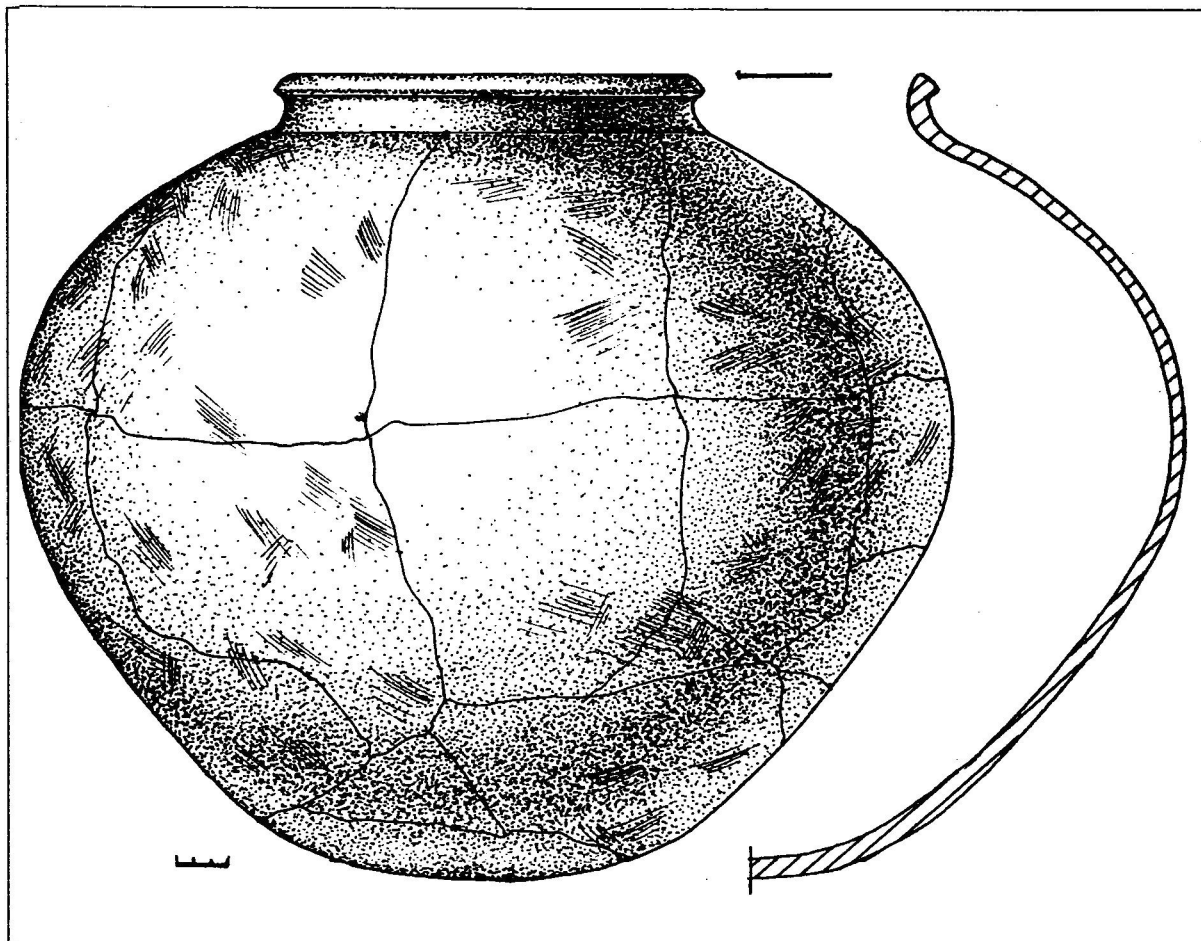

Рис. 31. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Яма 5. Горщик. Глина.

стерігалася незначна пляма такої ж вохри, ще одна — неподалік від кисті правої руки, зліва — біля тазу — слідоподібна тонка пляма вохри (своєрідна «стопа»), розміром 10-15х30 см. Над дні камери відзначені рештки підстилки органічного походження, вірогідно, тканини, а вся поверхня «долівки» навколо була всипана крупинками крейди (рис.25).

Похованого супроводжував нечисленний, але доволі виразний інвентар.

Біля правого плеча похованого лежало мармурове поліроване свердлине навершя булави (рис.25:1; 34), з невиразним уламком збереженого древка, що вивалився зі свердлини (рис.25:4). Над лівим плечем знаходився невеликий скребок на сколі кременю (рис.25:2; 37:2). Біля кисті правої руки — тонка пластина темночервоної вохри, овальної в плані форми, розміром 6,0х8,5 см, товщиною 0,3 см (рис.25:3), яка, вірогідно, й була джерелом мінеральної фарби на час здійснення похо-

вання. По обидва боки від похованого, на рівні ліктів рук, також лежало по черепащі равлика звичайного (рис.25: p).

Детальнішого опису потребують тільки дві знахідки з поховання. Перша з них — ліпний великий *горщик*. Ця посудина має ріпоподібну форму, широке вінце, скошений широкий зріз із комірцем, виділену невисоку шийку, широкі округлі боки та округле дно, дещо сплющене в основі. Горщик отримав численні сколи внаслідок розвалу, тріщини (рис.26-27; 31), а тому був склеєний з фрагментів та відреставрований (рис.28).

Розміри посудини становлять: висота — 50 см; діаметри: вінце ззовні — 26 см; внутрішній вінце — 23 см; шийки в основі — 26,5 см, тулуба — 57,5 см (рис.28; 31); товщина стінок — 1,8-2,5 см.

Цікаво, що горщик виявився ліпним у два прийоми. Більш тонкостінна спочатку посудина була виліплена та відповідно деко-

рована глибокими гребінцевими розчосами, проте, у процесі висихання вона почала деформуватися. Після цього на її зовнішню поверхню нанесли пальцеві неглибокі ямки, а поверх — ще один прошарок глини, відповідно декорували «розчосами» гребінцем. Випалювали горщик, за визначенням канд. іст. наук *А.Л.Щербаня* (Інститут керамології НАН України, Опішня), у великому багатті, при температурі трохи більше 600° С.

Найвиразнішим предметом поховального інвентаря є кам'яне *навершя булави*, що має грушоподібну, ближче до сферичної, форму, з рівною пришліфованою основою, старанно відполіровану поверхню та вісьове свердління, здійснене зверху на конус. Незначна сплюснена кругла пришліфовка в основі утворена сточуванням сколів по краю свердлини (рис.35-36). Навершя виготовлене із білого, з чорними вкрапленнями і прожилками, мармуру, зі старанно обробленою поверхнею. Його висота — 5,8 см, діаметр тулуба — 7,2 см, діаметр нижньої основи — 2,7 см; діаметр отвору: вгорі — 1,9-2,0 см, внизу — 1,6-1,7 см. Вага виробу — 396 г (рис.37:1).

Скребок кінцевий, на пластинчастому сколі сірого напівпрозорого кременю, розміром 2,3х1,3 см, із незначними давніми втратами з лицевого боку (рис.37:2).

Всі ці речі мають певне коло аналогій, поширених не тільки в лісостепах Лівобережжя Дніпра, а й у степових районах Дніпро-Донського і Самаро-Орільського межиріч, на Донбасі, в Нижньому Подніпров'ї. Принагідно зазначимо, що на Полтавщині такі знахідки рахуються лише на одиниці.

Так, ріпоподібна посудина з Солонців поки що майже не має аналогій за формою дна, і, нібито, наслідує більш давні зразки великого тарного посуду пізньоямного часу Поорілля (*Ковалёва, 1984, с.87, рис.11:5*). Вона, вірогідно, є першим «передвісником» наявності зв'язків досить нечисленної групи із 9-ти відомих ріпоподібних горщиків 6-го типу з басейну Орелі, за *І.Ф.Ковалёвою* (*Ковалёва, 1983, с.35*), із ямним середовищем, адже останні не мають у Лівобережному Лісостепу похідних форм, а їх поява у місцевих «ката-

комбників» пов'язана зі впливом катакомбної культури Калмикії і Західного Прикаспію (*Братченко, 1976, с.89*). Серед подібних, проте з нижчою шийкою, варто назвати хіба що горщик з кургану № 3, поховання 31 зі Спірного на лівобережжі Дону (*Там же, с.88, рис.47:5*). Треба нагадати, що уламки ріпоподібних посудин виявлені на Полтавщині лише в кількох місцях — на вже згаданому поселенні у Чернеччині в лівобережному Пооріллі, перевідкладеними — на поселенні в ур.Татарський Бугор у Ключівці, біля Нових Санжар у Поворсклі (*Повідомлення Р.С.Лугового*), а також поряд із курганом №2 групи II поблизу с.Білани Кременчуцького р-ну (дослідження 2007 р.). Орнаментація ж горщика різнонаправленими затертими розчосами цілком відповідає традиції декорування місцевого посуду пізньоямної та катакомбної культур.

Залишається зауважити, що навіть далеко не точний підрахунок об'єму посудини, з урахуванням похибки у 15%, дає її місткість в 42 літри.

Значно більше аналогій можна знайти солонцівському навершю булави. Прямою аналогією є навершя з катакомбного поховання 6 кургану № 5 групи IV у Благодатному в Пооріллі, виготовлене з такого ж матеріалу (*Ковалёва, 1983, с.80-81, рис.10:3*); наслідує його за формою біломармурове навершя з поховання 2 кургану № 3 групи II у Котовці, на лівобережжі Орелі (*Там же, рис.10:2*). До речі, подібним за формою є й навершя булави з околиць містечка Царичанка, кол. Полтавської губ., також знайдене у підкурганному похованні на поч. XX ст. (*Рудинський, 1928, с.37, 42, табл. II:34*). Дещо простіші навершя булав, ближче до кулястої форми, відомі за матеріалами катакомбних поховань Нижнього Дону і Сіверського Дінця, котрі також супроводжувалися переважно ріпоподібними посудинами (*Братченко, 1976, с.99, рис.55:10; Берестнев, 2001, с.180, рис.21:4-5*). Знайдені грушоподібні навершя і в середовищі інгульського катакомбного населення Правобережжя Дніпра (Виноградне, Богданівка на Дніпропетровщині; Нова Маячка на Херсонщи-

Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Поховання 5.

Рис. 32. Загальний вигляд, з півдняпівденного заходу.

Рис. 3334. Вигляд з півночпівнічного сходу та скелет похованого, із заходу.

Рис. 3536. Навершя булави. Мармур.

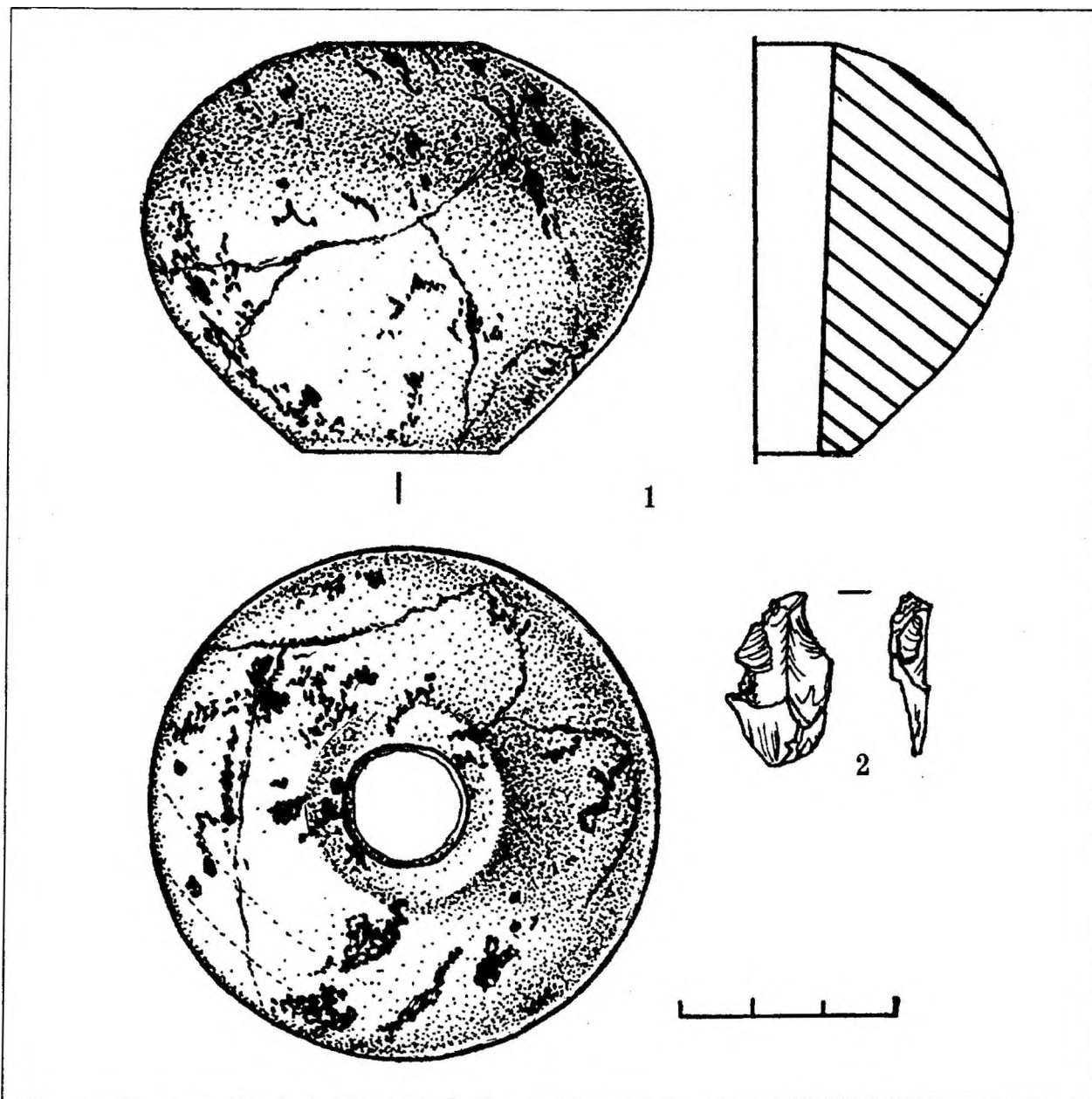

Рис. 37. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 5.
Навершя булави (1), мармур, скребок (2), кремій.

ні; Майорівка на Миколаївщині) (Клочко, 2006, с. 72). Проте, найтипівішими вони були саме для населення «класичної» донецької катакомбної культури (Там же, с. 75, рис. 37:3-8, 10). Типологічно дослідники давнього озброєння відносять час побутування наверш булав подібного типу до XIX-XVIII ст. до н.е. (Клочко, 2006, с. 172, рис. 72), датуючи їх поширення у середовищі катакомбних племен рубежем XX-XIX – початком XVIII ст. до н.е. (Братченко, 1976, рис. 72:II). Саме з кінцем цього часу, ймовірно, співпадає і поява на Лі-

вобережжі ріпоподібних посудин (Ковалёва, 1983, с. 23).

Значні розміри підземної поховальної споруди (загальна площа жертвової ями, входу і всіх камер складає понад 18,5 кв. м — це майже максимум за трудозатратами для лісостепоного Лівобережжя Дніпра) (рис. 25; 32), зведення помітної досипки кургану, об'ємом не менше 300 куб. м, із діаметром 25 м та висотою 1,5-2,0 м (рис. 6:II), наявність спеціальних міток при спорудженні камери та стели на насипу, насамкінець, присутність неорди-

нарної пожертви — великого горщика для ритуального питва, до того ж, рідкісного типу, ставить, навіть на перший погляд, цей комплекс у ряд надто виразних.

Як відомо, неординарні катакомбні поховання виявлені археологами саме у не досить великих курганах (*Берестнев, 2001, с. 16*), яким є і солонцівський № 1/2006 р. групи I. Типовою рисою донецьких катакомбних поховань є влаштування їх у більш давніх курганах в невеликій кількості — 2-3, і саме у східному чи північному секторах насипу. Частина з поховань донецької культури в лісостепу сусідньої Слобожанщини є, фактично, основними, або їм належать значні досипки, котрі істотно збільшують обсяг насипу (*Там же*). Саме це спостерігаємо і в нашому випадку. До речі, дослідники пояснюють цей контрастуючий з іншими районами Степової України факт наслідком історичної ситуації, що склалася в регіоні при переміщенні значних угруповань населення, захопленні та освоєнні ними нових територій, прагненні закріпити їх за собою. Наявність некрополів та курганів нібито створювала звичаєву правову основу володіння тими чи іншими землями. Адже родові кладовища, за етнографічними даними, часто виступали найрішучішим аргументом у територіальних суперечках (*Тейлор, 1939, с. 54*).

Виявлення у похованнях наверш чи решток цілих булав, що одностайно вважаються дослідниками інсигніями влади (клейнодами) (*Даниленко, 1974, с. 72; Крылова, 1976, с. 37; Формозов, 1980, с. 104, 105*), поєднуючи й функцію владного зразка озброєння (*Клочко, 2006, с. 125*), дозволяє вважати таких похованих представниками родоплемінної аристократії, які поєднували в своїй особі традиційну світську та сакральну владу (*Ковалёва, 1983, с. 82*).

Все це, разом із характером влаштування катакомби, наявністю групи більш ранніх поховань в кургані у скорченому стані, а також супроводжуючого ліпного посуду з відповідною орнаментациєю, вказує на належність комплексу до поховальних старожитностей донецької катакомбної культури етапу становлення останньої на території Лівобережжя Дніпра. Підтвердження тому — орнаментация високогорлого горщика з фес-тончастим шнуровим візерунком у похованні 2 дослідженого кургану (рис.15), що має паралелі саме у посуді донецької культури. Не суперечить цьому і присутність у похованні 5 мармурового навершя булави «донецького» типу, центр виробництва яких знаходився, вірогідно, на Донбасі чи Північному Кавказі, а також наявність ріпоподібної посудини, з аналогіями на лівобережжі Дону. Поєднання обох предметів інвентаря — характерна ознака саме донецької катакомбної культури (*Братченко, 1976, с. 86; Ковалёва, 1983, с. 78*). Для останньої не є винятком і деякі зв'язки з традиціями попередніх ямних племен, що присутні в оформленні нижньої частини ріпоподібної посудини та в її орнаментациї.

Встановлення хронологічної позиції поховання спирається на визначений часовий індикатор — період побутування грушоподібних мармурових наверш булав, обмежений рубежем XIX-XVIII і кінцем XVIII ст. до н.е. (*Клочко, 2006, с. 172*). Порівняльно-типологічний аналіз поховань кургану звужує цей час, вірогідно, до початку, принаймні, середини, XVIII ст. до н.е. Пізніше таке поховання донецької катакомбної культури у передстепях на узбережжі Дніпра вже не могло з'явитися. Адже саме тоді почалося проникнення інгульського населення на схід, в бік сіверсько-донецьких мідних копалень, а також поширилося владне домінування «інгульців» над катакомбним населенням межиріччя Дніпра і Дінця (*Пустовалов, 2005, с. 103*).

Залишається визначити місце дослідженого комплексу серед поховальних старожитностей донецької катакомбної культури. Розміри катакомби, її багатокамерність, наявність помітної досипки кургану, яку могла спорудити за короткий період група співплемінників, присутність серед поховального інвентаря соціально-значущих і престижних предметів — мармурового навершя булави, ріпоподібного горщика, вказують на належність поховання представнику вищого прошарку катакомбного суспільства — молодод-

му вождю чи «спадковому» старійшині, чия роль і «вага» у племені була забезпечена тою ж спадковістю передачі влади (Ковалёва, 1983, с.54-55; 1984, с.13-14; Пустовалов, 2005, с.75, 78, 79). В такому разі, вся «катакомбна» частина насипу кургану та передуючі йому поховання можуть розглядатися як некрополь однієї владної сім'ї — представників племінної аристократії, котра вже не тільки виділялася в донецькому катакомбному суспільстві, а й виробляла «форми прояву родинних обрядів... з метою відокремлення від інших общинників, обмеження доступу до влади однієї родини» (Пустовалов, 2005, с.75). Проте, остаточний висновок для цього припущення мають підтвердити спеціальні медичні дослідження.

Небуденний поховальний комплекс 5 дослідженого кургану, до певної міри, можна порівняти з єдиним вивченим на теренах області похованням вождя середньодніпровської археологічної культури угруповання бойових сокир або шнурової кераміки, досліджений у кургані поблизу с.Василівка Диканського району 1981 р. Л.М.Луговою (Луговая, Супруненко, 1988, с.23-25) і віднесений до XVIII — початку XVII ст. до н.е. (Супруненко, 1994, с.9). В ньому, крім булави та посуду, обтяженого владою «господаря»-вождя у «потойбічний світ» супроводжувала й молода жінка-наложниця (Білоусько, Супруненко, 2004, с.100). Отже, ці два комплекси наочно ілюструють початок активного процесу класотворення на теренах Полтавщини за доби бронзового віку. Поява спеціального ритуалу для похорону еліти, на думку Л.Є.Куббеля, є одним із процесів, що засвідчують класоутворення (Куббель, 1987, с.10), а наявність таких поховань, за С.Ж.Пустоваловим, — підтвердженням існування у катакомбному суспільстві станово-кастової системи (Пустовалов, 2005, с.103).

У кургані досліджені й кілька новітніх об'єктів.

Погріб 1 (рубежу XIX-XX ст.), впущений у насип II у південно-східному секторі кургану, за 6,6 м на південь (кут 165° від УЦ), з

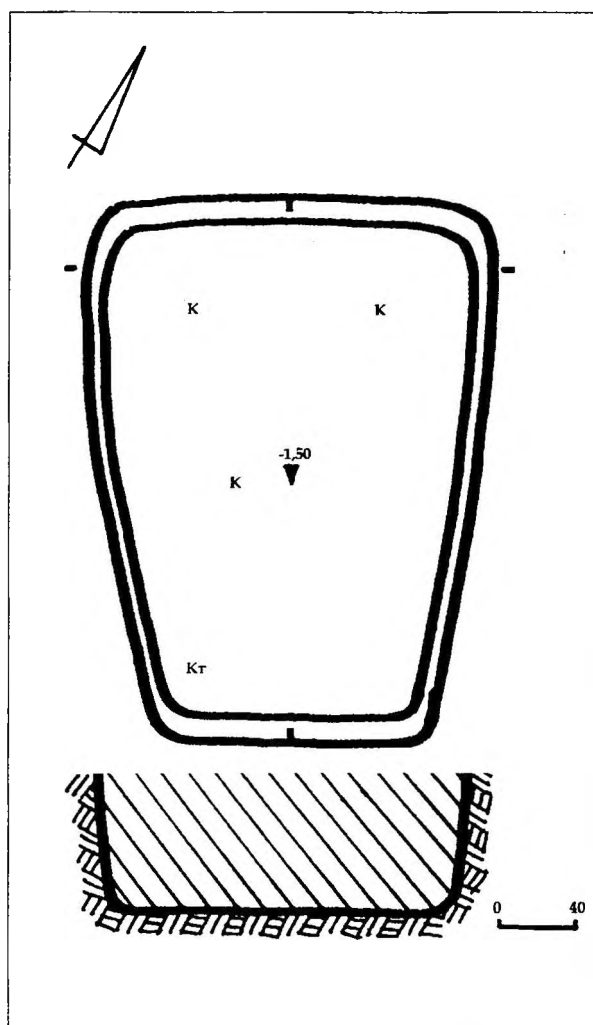

Рис. 38. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 1. Погріб 1. План і перетин. Умовні позначення — див. на рис. 25.

рівня денної поверхні (рис.6: погр.1). Мав трапецієподібну у плані форму, розміри 1,4-2,1х 2,4 м і глибину 1,5 м від рівня УЦ. Стінки дещо звужені до дна. Орієнтація — північний захід — південний схід (рис.38). Заповнення чорноземно-супіщане. Зі знахідок — окремі дрібні уламки теракотових кахлів кінця XIX ст. та приденної частини гончарної посудини сірого кольору, з плоским дном і невеликим утором, вірогідно, кінця XIX ст., розміром 4,6х5,9 см.

Погріб 2 (рубежу XIX-XX ст.), впущений у насип II у центрі кургану, під УЦ, з рівня поверхні (кут 360° від УЦ). Збережена нижня частина, видовжено-овальної у плані форми, розміром 0,8-1,2х3,5 м і глибиною 0,85 м від рівня УЦ. Орієнтація — північний захід —

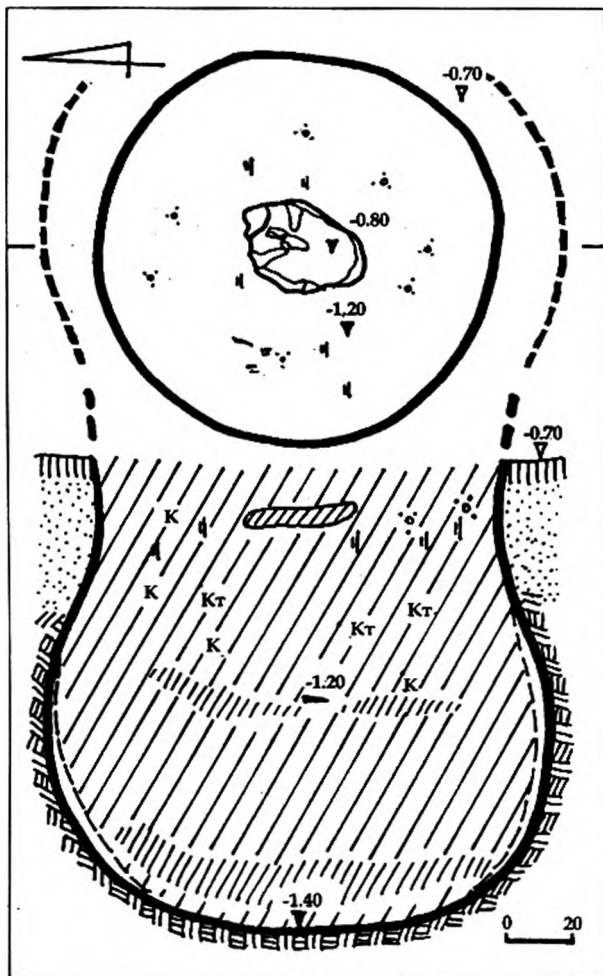

Рис. 39. Група курганів I поблизу с. Солонці.
Курган № 1. Яма 2, зі стелою. План та перетин.
Умовні позначення — див. на рис. 25.

південний схід (рис.6: погр.2). Заповнення чорноземне, щільне. Зі знахідок — фрагменти гончарного посуду кінця XIX ст.

Господарська яма 2 (рубежу XIX-XX ст.), впушена у насип II у південно-західному секторі кургану, за 4,6 м на південний захід (кут 227° від УЦ), з рівня поверхні. Мала круглу у плані, грушоподібну у перетині форму, зовнішній діаметр — 1,1-1,2 м, внутрішній — 1,5-1,6 м і глибину 1,3 м від рівня УЦ (рис.6: я.2). Заповнення супіщано-чорноземне, мішане (рис.39). Зі знахідок — окремі уламки гончарного посуду кін. XIX — поч. XX ст., вугілля, у верхній частині заповнення — вже описана вище, перевідкладена внаслідок господарських робіт, гранітна стела (рис.24:2; 30). Яма була рештками типової зернової, перетвореної на звалище.

Господарська яма 3 (рубежу XIX-XX ст.), впушена у насип II у південно-західному секторі, ближче до центра кургану, за 1,9 м на південний захід (кут 227° від УЦ), з рівня поверхні. Круглої у плані, грушоподібної в перетині форми, із зовнішнім діаметром — 0,6 м, внутрішнім — 0,7-0,8 м і глибиною 1,1 м від рівня УЦ (рис.6: я.3). Заповнення супіщано-чорноземне, мішане, з вуглинями, горілою соломою. Зі знахідок — уламки гончарного посуду кін. XIX — поч. XX ст., вугілля, цвяхи. Яма була рештками зернової, перетвореної на звалище.

Господарська яма 4 (рубежу XIX-XX ст.), впушена у насип II у північно-західному секторі, за 5,6 м на північний захід (кут 300° від УЦ), з рівня поверхні. Круглої у плані, циліндричної у перетині форми, діаметром — 0,7 м і глибиною 1,35 м від рівня УЦ. Заповнення супіщане, мішане, з вуглинями, горілою соломою, глиною. Зі знахідок — уламок гончарного посуду кін. XIX — поч. XX ст., шматки залізної бляхи (рис.6: я.4). Яма, вірогідно, була рештками зернової.

Яма 6 (XX ст.), впушена у насип II у південно-східному секторі, ближче до центра кургану, за 0,9 м на південний схід (кут 163° від УЦ), з рівня сучасної дослідженням поверхні. Підпрямокутна, зі скругленими кутами, у плані, стінки вертикальні, розміри — 0,7-1,3 м, глибина — 1,1 м від рівня УЦ (рис.6: я.6). Заповнення чорноземне, рихле, мішане, з вуглинями, городнім сміттям. Зі знахідок — уламки гончарного посуду XX ст., ліпна кераміка доби бронзи, винесені в норі лисиці кістки людини з ямного поховання I. Яма є залишками новітньої, можливо, скарбошукацької — 1920-х рр., або ж мисливської, відкопаної з метою полювання на хутряного звіра, що мало поширення у мисливській практиці цього району у першій половині XX ст.

Висновки. В результаті досліджень кургану № 1 солонцівської групи I під Комсомольськом був виявлений унікальний поховальний комплекс донецької катакомбної культури, що належав вождю бронзового віку (Березанська, Отрощенко, 2000, с.114-115). Саме

відкриття поховання, як і групи супутніх, більш ранніх могил співплемінників, виявилося навіть дещо неочікуваним, адже значно розширяло ареал освоєння території в Лівобережному Лісостепу племенами донецької катакомбної культури, позначало її контакти із попередніми ямними мешканцями. Нечисленні речові знахідки з поховання були також рідкісними і порівняно вузько датованими — у межах кінця XIX — початку XVIII ст. до н.е. Наявністю в комплексі вони позначали найвищий соціальний ранг поховання для тої сповненої військових конфліктів і боротьби за лісостепові території епохи, свідчили про стрімкий перебіг цих подій і, на нашу думку, про можливу загибель молодого вождя у військовій сутичці.

Про це посередньо свідчить і присутність у похованні наверхі булави — не тільки символу суто світської влади, а й інсигнії влади військової. Такі булави мали широке розповсюдження за доби ранньої і середньої бронзи, а походили ці наверхі від подібних клейнод Близького Сходу і Балкан (*Пустовалов, 2005, с.38*). Знахідка виявлена у великій, як на той час, поховальній підземній споруді — катакомбі максимальної площі, що належить до групи 2, типу 1, за С.Ж.Пустоваловим (*Там само, с.77*). На її спорудження затрачено чимало сил, а елементи конструкції поховання (ступінчастий вхід, порожня перша камера з нішами, що призначалася для ритуальних дій з метою захисту померлого від «злого» впливу) засвідчували високий суспільний статус вміщеної до могили особи. Орієнтація цієї двокамерної катакомби ніби вказує на літньо-осінній час її спорудження, а вміщення до неї обезглавленого молодого чоловіка — на результат військових зіткнень, котрі забезпечували «добробут рядового населення, що був наслідком занять війною» (*Пустовалов, 2005, с.88*). Важко стверджувати напевне, чи це була сутичка з пізньоямними племенами донецьких «прийшлих» завойовників, чи вже назрілий конфлікт із сусідами за Дніпром — «інгульцями». У будь-якому разі, багатокамерна усипальниця належала представнику знаті бронзового віку, що виді-

лялася в процесі соціального розшарування тогочасного суспільства.

Курган № 2

Насип № 2 знаходився у складі групи курганів I, розташованої за 1,3 км на південний схід від с.Солонці (кол. хут. Лиходії) Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської обл., на тому ж мису надзаплавної тераси лівого берега озер Пожарня і Сиваш (рис.1; 2; 7). Він розташовувався за 25 м на північний схід від найбільшого кургану групи — № 1.

Курган був ледь помітний на тлі ріллі, мав розтягнуту, округлу в плані форму, діаметр 10x11 м та максимальну висоту 0,5 м (рис.2; 40). За збігом обставин, фактично зберіг наведені вище розміри насипу початку доби пізнього середньовіччя, дав чергові підтвердження фактам незначного досипання курганів золотоординським населенням на початку поширення мусульманських традицій у поховальному обряді кочового населення передстепів і, насамкінець, засвідчив час масового пограбування курганів на Полтавщині у XVII ст.

На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду зрубного і ранньочорноліського часу, з характерними домішками шамоту та жорстви в щільному тісті чорного кольору. Посеред кургану відкриті залишки 5-ти поховань (поховання 2-6) та котловану від грабіжницьких пошуків (умовно, поховання 7) XVII ст., перебитого мисливськими траншеями відкопування нори лисиці у XX ст., а також в широтних полах і біля них — трьох новітніх ям від решток господи вже згаданого вище хутора рубежу XIX-XX ст. (ями 6, 8 і 9 — *пізні ями для курганів №№ 2 і 3 — в польових умовах отримали суцільну нумерацію, як і досліджені поховальні комплекси, де поховання 1 — це єдиний комплекс у кургані № 3*) (рис.40).

В кургані досліджено **5 поховань**: 1 пізньонеолітичне, 1 катакомбне, 1 зрубне, 2 золотоординських, рештки зруйнованого грабіжниками поховального комплексу початку ран-

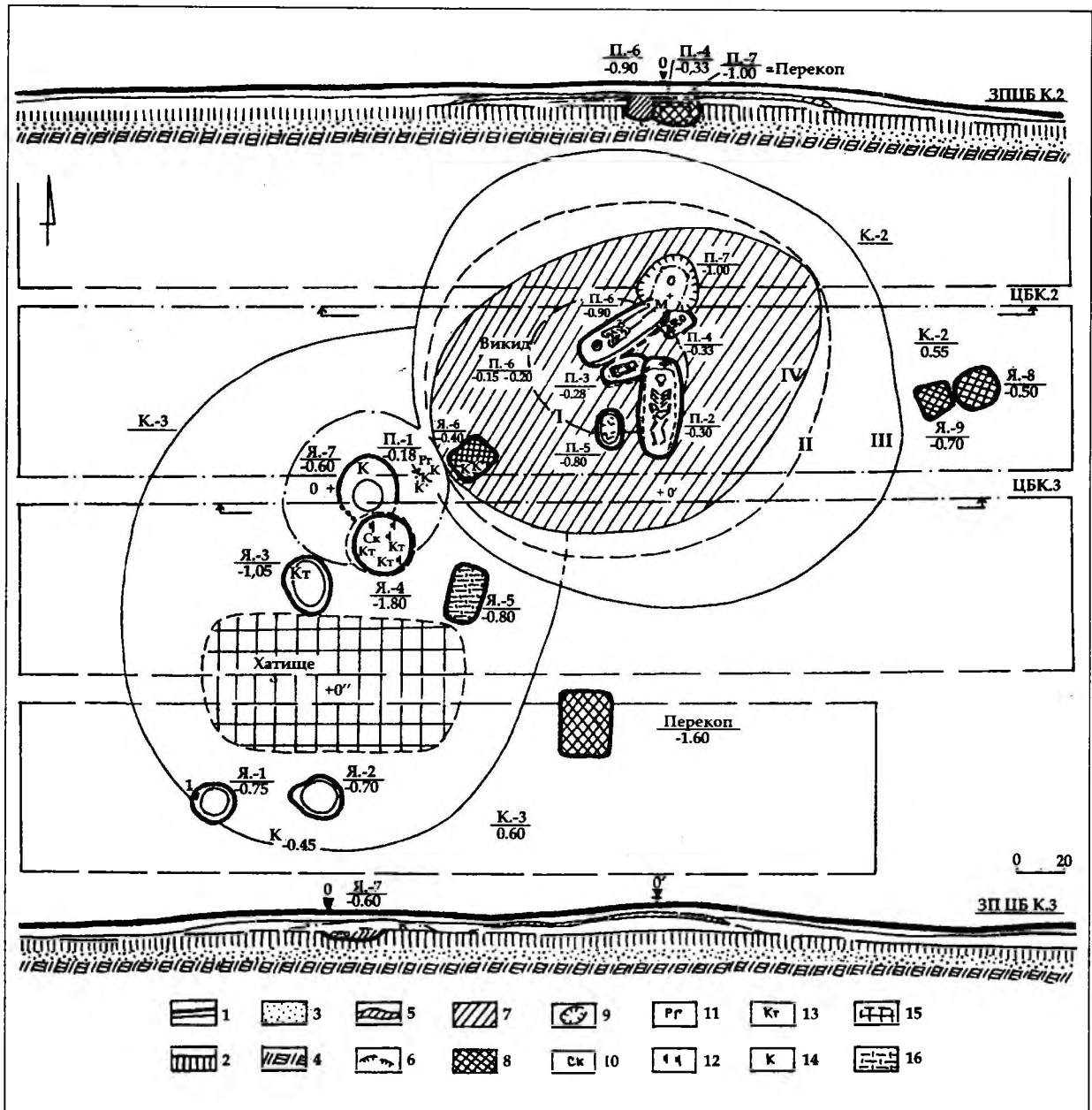

Рис. 40. Група курганів I поблизу с.Солонці. Кургани №№ 2-3. План та профілі перетинів.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — викид;

6 — дернини; 7 — суцільне заповнення ям; 8 — перекопи; 9 — грабіжницька яма; 10 — скупчення кераміки; 11 — розвал горщика; 12 — вуглини; 13 — кістки тварин; 14 — фрагменти кераміки; 15 — сліди споруди рубежу XIX-XX ст.; 16 — яма з глиною.

нього залізного віку (ранньочорноліського часу), виявлений котлован від діяльності скарбувачів XVII ст.

Стратиграфічні дані. Курган досліджувався на знос, а отже, його насип був знятий повністю, з ділянками навкологурганного простору (на 7-15 м навколо). У залишених для стратиграфічних спостережень 2-х широтних бровках (із 3-х закладених) отримані під-

вердження поступового спорудження насипу № 2 (рис.40). Курган зводився з поверхневого ґрунту — сіро-чорно-коричневого супіску, з використанням окремих шматків лучного дерну та підстилаючого його прошарку супіску передматерика.

В основі насипу, гіпотетично, знаходився маленький *первісний курган*, зведений на пануючому підвищенні над єдиним дитячим пізньоеолітичним похованням 3 (рис.40:1),

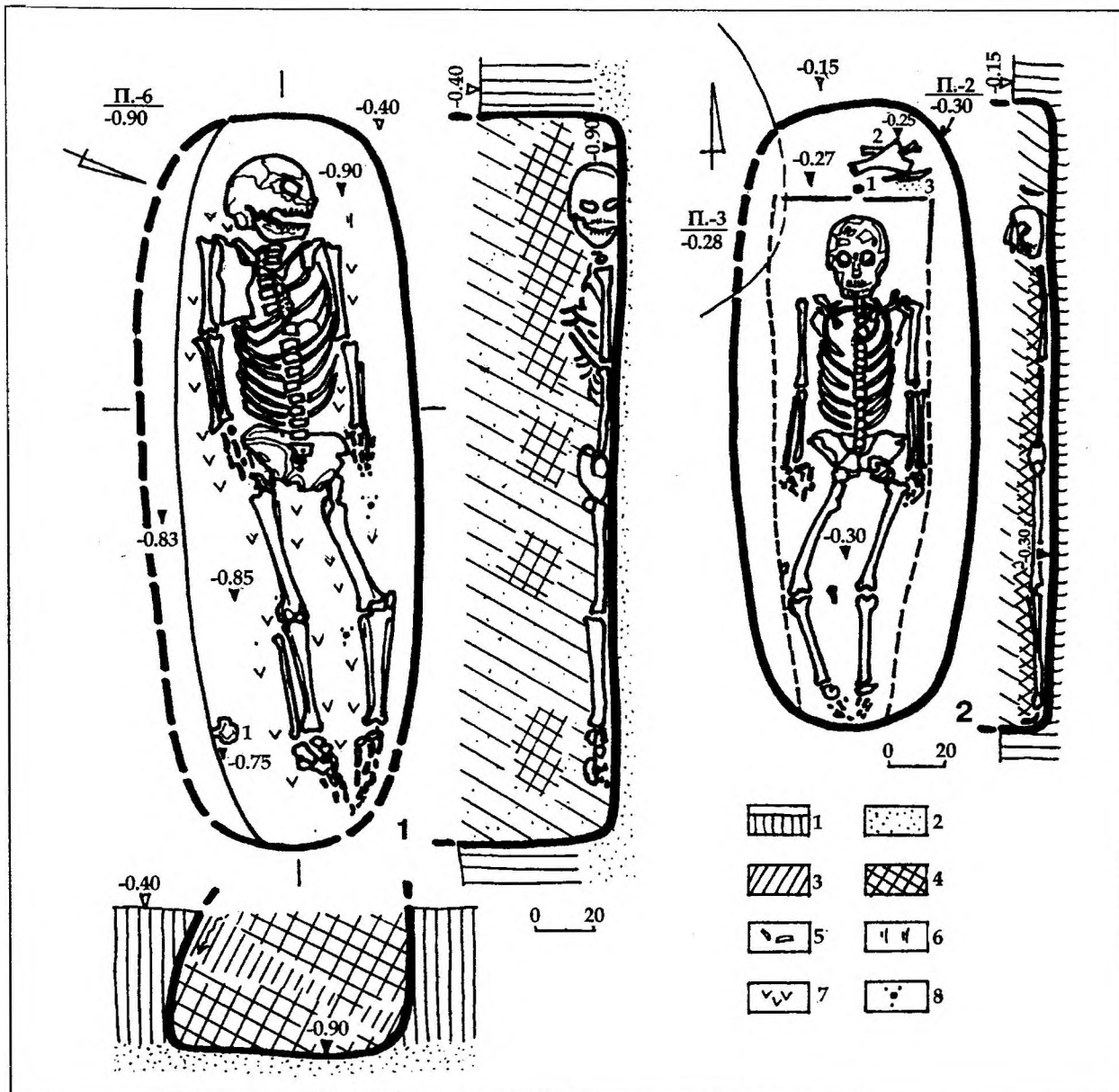

Рис. 48. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 2. Поховання 2 (2) та 6 (1). Плани та перетини.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — передматерик, пісок; 3 — суцільне заповнення; 4 — мішане заповнення;

5 — кістки тварин; 6 — вуглини; 7 — тліл тканини; 8 — крейда.

Цифрами позначені на плані поховання 2: 1-2 — кістки вівці; 3 — ніж.

влаштованим у невеличкій кам'яній скрині з маленькою стелою в головах, на рівні стародавнього горизонту. Діаметр такого кургану мав становити не більше 3,0 x 3,5 м, висота — близько 0,25 м. Його розміри і форма реконструйовані за більш інтенсивним забарвленням ґрунту насипу та його щільністю, добре помітною при знятті супіску бульдозером. Обсяг такого насипу не перевищував 8-9 куб. м.

Насип II, споруджений зі впуском у південну полу первісного кургану катакомбно-дитячого (вірогідно, донецького) похован-

ня 5, отримав більш значніші параметрові характеристики — діаметр 7,5 x 8,5 м та висоту близько 0,5 м (рис.40:II). Цей насип міг незначно досипатися у зв'язку зі влаштуванням зрубного впускного поховання 4, а на початку раннього залізного віку — чорноліського (?) поховання 7, зритуго грабіжницьким перекопом. Принаймні, зовнішні обриси меж і форму насипу II, після впуску до нього золотоординського поховання 2, зафіксував материковий викид з ями золотоординського поховання 6, здійсненого на початку XIV ст.

(рис.40), який тонким шаром у 0,05-0,15 м перекривав більшу його частину (розміри викиду — 6,1 x 8,8 м, орієнтація — північний схід — схід — південний захід — захід). Зі впуском останнього поховання насип досипався на 0,3-0,5 м, перекриваючись 2-3-ма шарами дернин, розорювання яких і утворило сучасний орний шар ґрунту на кургані.

На межі XIX-XX ст. частина поверхневих нашарувань кургану була використана для підсипання масиву підвищення на південній полі кургану № 3, де, можливо, зв'ели якусь господарську споруду, частина ж — була знівельована при вирівнюванні угідь бульдозером у 1960-х рр. Внаслідок чого і з'явився сучасний етапу досліджень насип III, що «злився» полами з курганом № 3 цієї ж групи (рис.40:III).

Нижче наводимо опис виявлених поховань та новітніх об'єктів, досліджених у насипу поховальної пам'ятки.

Поховання 2 (золотоординське, впускне у насип II) виявлене у центрі кургану, за 1,4 м на південь від репера (кут 180° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу II (рис.40). Поховальна яма мала видовжену овально-прямокутну форму, зі скругленими кутами, дно її залягало на рівні 0,30 м від УЦ. Розміри ями — 0,80 x 2,15 м; стінки ледь звужувалися до дна; орієнтація — меридіональна, із незначним відхиленням до північного заходу — південного сходу (рис. 40-42; 48:2). Ймовірна глибина від рівня поверхні насипу II — 0,7-0,8 м, дно знаходилося, фактично, на рівні стародавньої поверхні під насипом I. Стінки рівні; дно вирівняне. Заповнення супіщане, мішане (рис.48:2). У передденні — частково знищене норами дрібних землеріїв, які вивнесли до заповнення із поховання 3 уламок стулки мушлі річкового молюска — беззубки звичайної (рис.47).

Яма поховання 2 перебивала північно-східний край пізньоенеолітичного поховання 3 та перекривалася материковим викидом золотоординського поховання 6 (рис. 40; 41-42).

Посеред ями, зміщеними до її південної частини, знаходилися рештки дерево-повстяного гробовища, простеженого за контурами

тліну (рис.48:2). Встановлено лише, що гробовище мало коротші дерев'яні дощаті розпорки на торцях і дві повздовжні дошки з широтних боків, що обтягувалися щільною повстю, таким чином утворюючи поховальне ложе. Розміри цієї конструкції трапецієподібної форми склали — 0,30-0,55 x 1,80 м, висота, вірогідно, не перевищувала 0,25 м (рис.48:2).

Посеред гробовища випростано на спині горілиць, головою на північ, була покладена жінка, віком 30-35 років, зріст якої становив 158,0-160,0 см. Її скелет зберігся в анатомічному порядку, крім незначно переміщених землеріями кісток кистей ніг (рис.41; 42). Руки лежали вздовж тулуба, кисті долонями до низу. Кисть лівої руки знаходилася під стегном відповідної ноги. Ноги були незначно підігнуті у правий бік, скоріше за все, з метою вміщення похованої до вже заготовленого гробовища. Кисті ніг виявилися зведеними, можливо, підв'язаними (рис.41-42; 48:2).

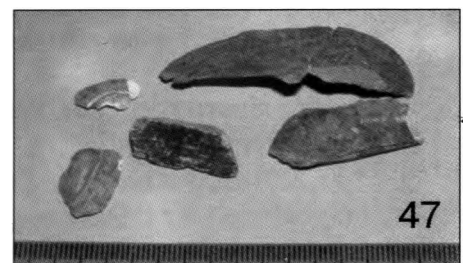
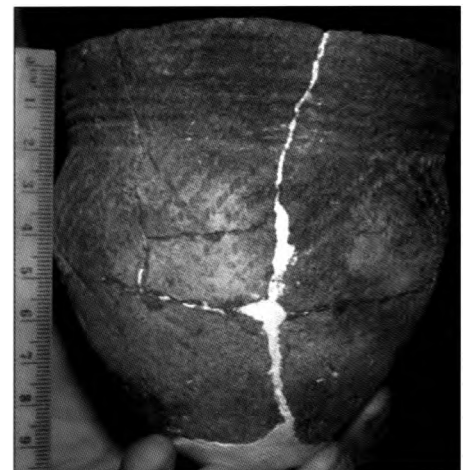
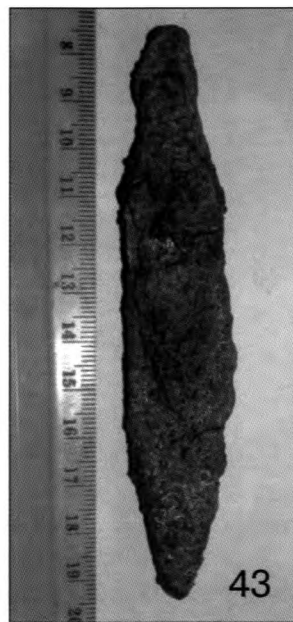
При розчистці на черепі відзначені непевні сліди текстильного савану. У північно-східній частині поховальної ями знаходилося скупчення решток напутньої їжі — лопатка і кістки передньої правої ноги напівдорослої особини вівці свійської (рис.41-42; 48:2:2) та єдиний предмет зі складу супутнього інвентаря — розвал залізного ножа (рис. 48:2:1) з рештками зотлілих, рознесених землеріями, шкіряно-тканинних піхов (рис.48:2:3).

Знахідка. Ніж залізний черешковий, з дещо вигнутою потовщеною спинкою, і вигнутим назовні лезом, із незначними уступами в основі черешка (зр.: Федоров-Давыдов, 1966, с.85, рис.12), трикутний у перетині (рис.49). Загальна довжина — 12,1 см, довжина черешка — 3,0 см, ширина леза — 2,2 см, товщина спинки — бл.0,5-0,6 см (рис.43). На поверхні ножа збереглися відбитки шкіряних піхов з товстої грубої шкіри та нечіткі сліди тканини, залишки волокон дерева від руків'я на черешку.

Опис уламків стулки молюска наведений у характеристиці матеріалів із наступного поховання 3 (рис.47).

За Г.О.Федоровим-Давыдовим, зважаючи на типологічні ознаки, поховальний комплекс належить до групи Д I (Федоров-Давыдов,

Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 2.

Рис. 41. Поховання 2. Вигляд із заходу.

Рис. 42. Поховання 23. Загальний вигляд із півдня.

Рис. 43. Поховання 2. Ніж. Залізо.

Рис. 44. Поховання 3. Вигляд із заходу. У процесі розчистки.

Рис. 45. Поховання 3. Розвал ліпного горщика.

Рис. 46. Поховання 3. Горщик після польової реставрації.

Рис. 47. Поховання 3. Уламки стулки мушлі беззубки звичайної.

1966, с.120). Появу подібних поховань у широких степових просторах від Південного Приуралля до Нижнього Подністров'я, починаючи з середини XIII ст., дослідники пов'язують з пересуванням на захід, разом із монголами, групи населення східного походження (Там же, с.151, 159, табл.17), яка й надала поштовх у поширенні традиції орієнтування небіжчиків головою на північ.

Поховання належить до числа ранніх золотоординських поховальних комплексів нижньопільського мікрорегіону, залишених кочовим населенням у другій половині XIII чи на початку XIV ст.

Поховання 3 (пізньонеолітичне, основне для насипу I) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 1,5 м на північний захід від репера (кут 210° від УЦ). Впущене з рівня стародавньої денної поверхні природнього пагорбу (рис.40). Поховальна яма (фактично, місце вибірки дерну) мала трапецієподібну, зі скругленими кутами, форму, дно її залягало на рівні 0,30 м від УЦ, або на глибині 0,1 м від рівня похованого чорнозему. Розміри ями — 1,00-1,18 x 1,60 м; стінки місцями незначно розширювалися до дна; орієнтація — південний захід — північний схід (рис.42; 50:1,2). Вирівняне дно знаходилося у шарі похованого чорнозему. Заповнення супіщане, сіро-коричнево-чорного кольору, в т.ч. з дрібних дернин (рис.44; 50:1).

Північно-східний край ями поховання 3 незначно перебивався золотоординським похованням 6 (рис.41; 42; 50:1).

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, зі зміщенням до північного сходу, знаходився розвал невеликої кам'яної скрині (рис.44; 50:2), на зразок конструкцій ящиків новоданилівських некрополів (Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с.73, 105, рис.57:1), складеної зі сколотих плиток поверхневих відслонень сірого граніту місцевого походження (найближчі виходи такого граніту існували за 2,3 км на південний захід, в районі сучасного Лавриківського кар'єру).

Форма цієї скрині була трапецієподібною в плані, з ширшою основою із південно-за-

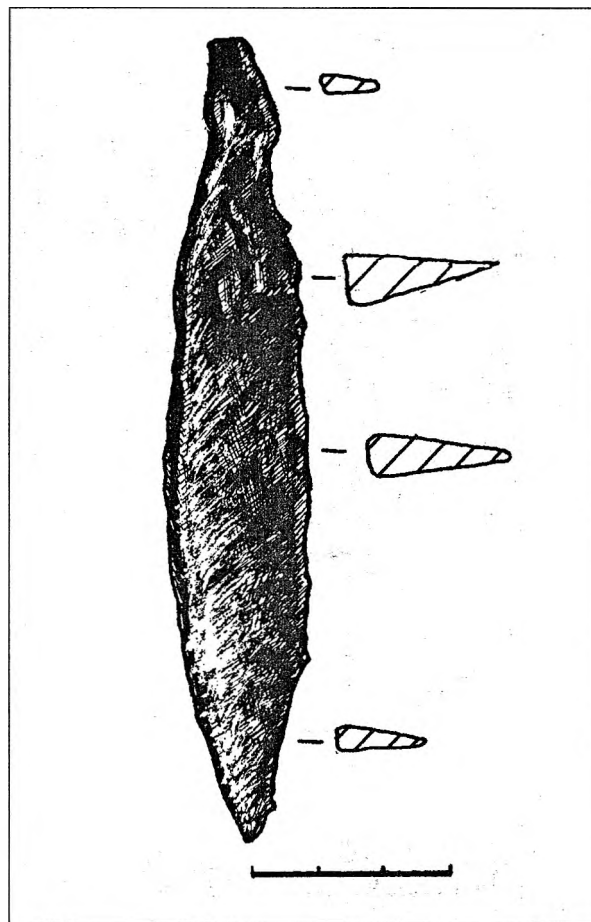

Рис. 49. Група курганів I поблизу с.Солонці. Курган № 2. Поховання 2. Ніж. Залізо.

хідного боку, в оголів'ї, орієнтація співпадала із напрямком довгої вісі влаштування ями. Зовнішні розміри скрині — 0,35-0,55 x 1,14 м, висота не перевищувала 0,12 м (рис.44; 50:1, 2). Скриню утворювали поставлені на ребро колоті, без надання їм додатково форми, тонкі і більш товщі плитки сірого крихкого вивіреного граніту, розміром від 7-15 до 25-30 см у довжину, від 5-6 до 10-12 см у товщину та 9-15 см висотою, вагою від 0,6 до 12 кг (рис.50:1). Зверху скриня перекривалася підтрикутними і підпрямокутними шматками тонкого гранітного плитчака — розміром від 7x10 до 25x30 см і товщиною 5-10 см (рис.44; 50:2). Найбільша плита, що перекривала центральну частину гранітної «домовини», була винесена від залишків конструкції плоскорізом і, вірогідно, розбита боронуванням. Кам'яне перекриття скрині трималося на кількох великих шматках кори, викладених поверх вертикаль-

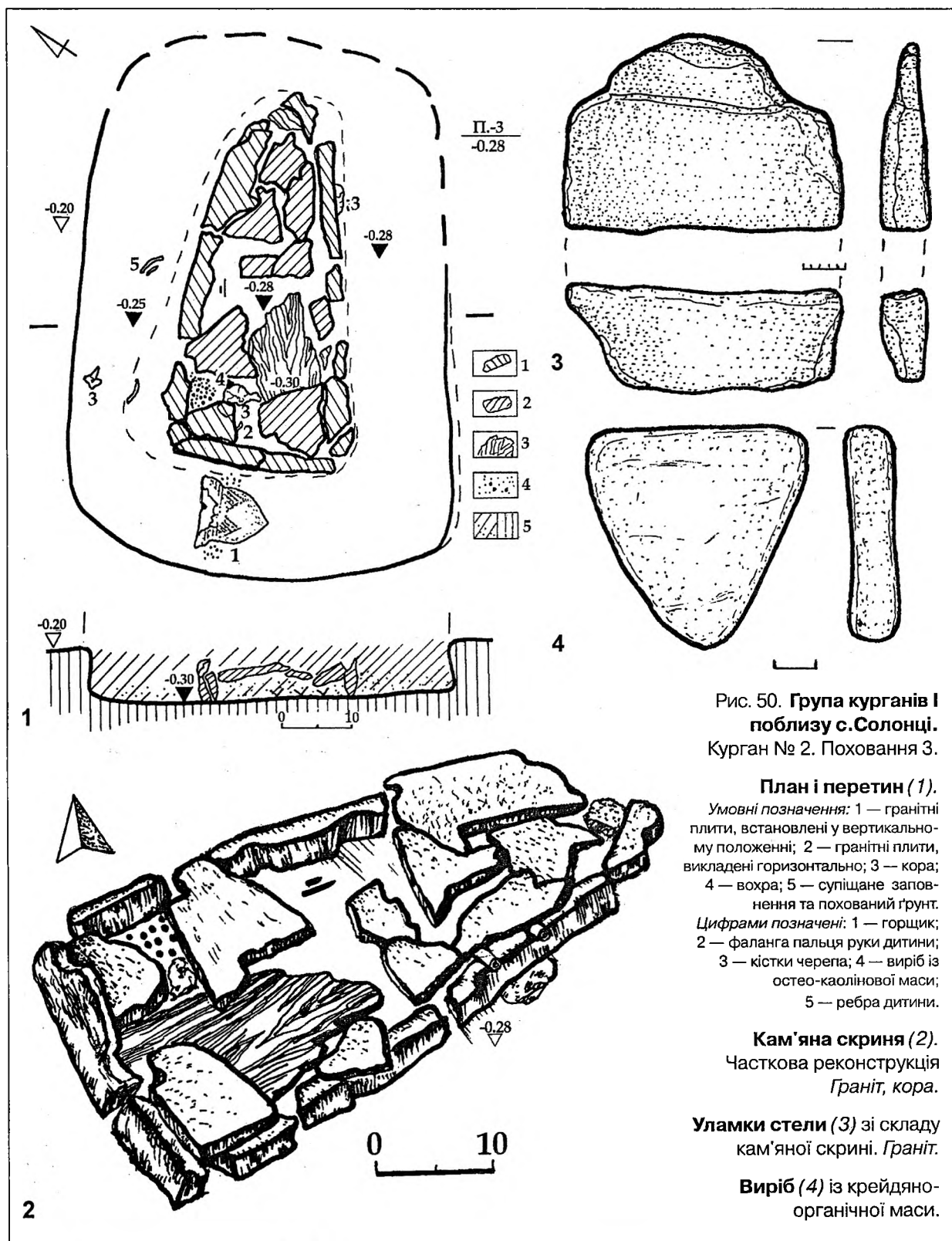

Рис. 50. Група курганів I
поблизу с.Солонці.
Курган № 2. Поховання 3.

План і перетин (1).

Умовні позначення: 1 — гранітні плити, встановлені у вертикальному положенні; 2 — гранітні плити, викладені горизонтально; 3 — кора; 4 — вохра; 5 — суцільне заповнення та похований ґрунт.
Цифрами позначені: 1 — горщик; 2 — фаланга пальця руки дитини; 3 — кістки черепа; 4 — виріб із остео-каолінової маси; 5 — ребра дитини.

Кам'яна скриня (2).
Часткова реконструкція
Граніт, кора.

Уламки стели (3) зі складу кам'яної скрині. Граніт.

Виріб (4) із крейдяно-органічної маси.

них стінок, можливо, на кількох додаткових поперечних опорах із жердин.

У головах поховання, з південного заходу, була встановлена дещо вища плита сірого граніту, розміром 27x35 см і товщиною 6-8 см,

з широкою основою і незначним скругленим виступом зверху, що може розглядатися як антропоморфної форми схематична "широколоба" стела архаїчного типу (Телегін, Потехіна, 1998, с.10, табл.1:66-70) (рис.44; 50:3).

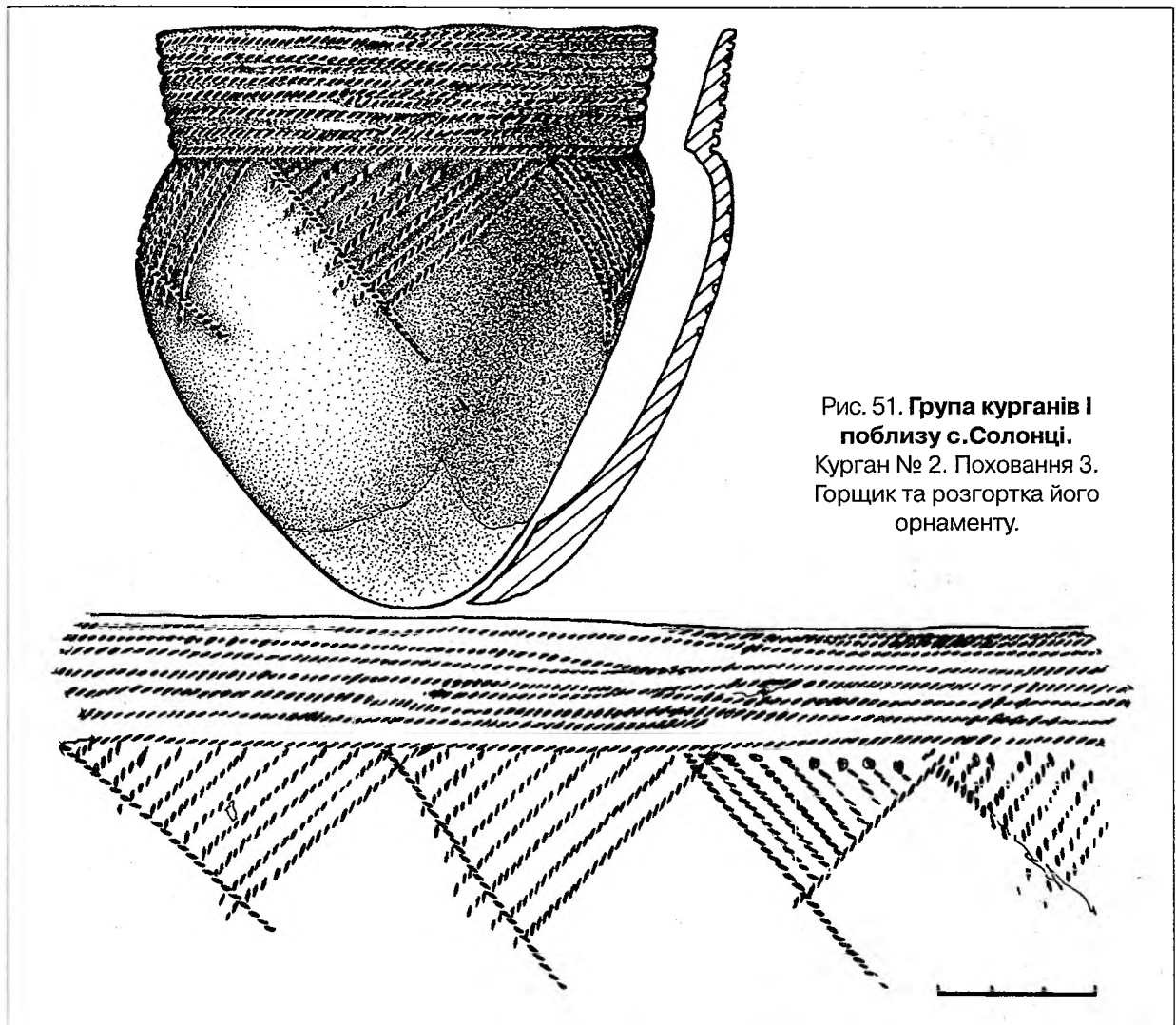

Рис. 51. Група курганів I
поблизу с.Солонці.
Курган № 2. Поховання 3.
Горщик та розгортка його
орнаменту.

Поряд із нею знаходився ще один уламок від нижньої частини цієї ж плити, свого часу переколотої майже навпіл (рис.50:3). Вірогідно, невелика стела якимось чином використовувалася в обряді, перед її вміщенням до кам'яної скрині, принаймні, уламки останньої помістили в головах «антропоморфним» виступом догори. Хоча, не виключено, що примітивна скульптура була знята з якогось поховання, здійсненого неподалік за певний час до влаштування кам'яної скрині, і пере-використана повторно.

Під перекриттям, у південно-західній частині скрині, виявлений розвал кісток черепа *дитини*, віком до 1 року, частина ж цього розвалу була винесена землеріями під край північно-східної стінки ящика, в ширшій частині — фаланга пальця руки, ребро і уламок ключиці. Під південно-східною стінкою —

кілька уламків плечової кістки руки, з північно-західного боку — в ямі — винесені землеріями фрагменти ребра (рис.50:1). Місцезнаходження остеологічних знахідок може вказувати на випростане на спині положення похованого, без з'ясування позицій рук і ніг.

Під час дослідження на дні скрині відкриті слабкі сліди підстилки рослинного походження, кістки черепа мали залишки посипки вохрою темно-червоного кольору. У північно-західному кутку скрині знаходилося підовальне у плані скупчення вохри вказаного кольору, поряд із яким лежав невеликий підтрикутний виріб із крейдяно-органічної маси (рис.50:4). Поза межами скрині, з південно-західного її боку, у головах дитини, в ямі знаходився на боці невеликий ліпний орнаментований горщик (рис.50:1), частково розкришений від висолення (рис..45).

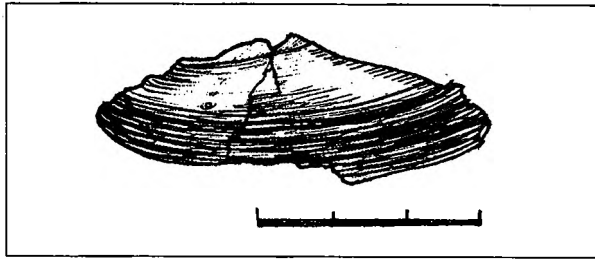

Рис. 52. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 2. Поховання 3. Уламок стулки мушлі беззубки звичайної.

Варто нагадати і про винесену землеріями до заповнення золотоординського поховання 2, зі вмісту ящика, стулку молюска беззубки звичайної (рис.47), знайдену у розвалі.

Знахідки. 1. Горщик ліпний мініатюрний, округлодонний, з виділеними профільованими високими вінцями, розширеними назовні, край яких потоншений, з широким устям, округлим тулубом, найбільшим розширенням ближче до середньої частини (наближається до яйцеподібної форми), приденна частина плавно переходить в округле дно (рис.46; 51). Посудинка орнаментована у верхній частині 7-ми смугами відбитків двовитого шнура, від яких на плічки горщика опущені вершинами донизу трикутники, заповнені 11-12-ти відбитками того ж таки шнура (рис.51). Виходячи із розмірів посудини, на ній було нанесено не менше семи таких фігур, з яких повністю чи частково збереглося лише 4. Три з них заштриховані однотипними скошеними відбитками вліво, але з різною кількістю. Один із трикутників навпаки, — скошеними відбитками вправо. В його основі, як початок деяких із відрізків, спостерігаються невеликі ямки. Ліві сторони кожної з трикутних фігур продовжуються і дещо нижче від самих трикутників.

Від вершин, а часом і середини сторін трикутників відходять менш інтенсивні смужки відбитків шнура, у вигляді своєрідної бахроми, а вся не заповнена візерунком нижня частина ззовні та зсередини має сліди заглажування гребінцевим штампом (рис.46; 51).

Обмірні характеристики горщика, що зберігся на дві третини, наведені нижче. Висота

горщика — 10,4 см; діаметри: вінця — 9,9х10,4 см, шийки — 8,7х9,3 см, тулуба — 9,8х11,1 см, товщина стінок — 0,3-0,5 см, товщина приденної частини — 0,7-0,9 см (рис.46; 51), місткість — 0,55-0,60 л. У тісті відзначені домішки органіки та вигорілої черепашки. На дні — сліди кіптяви. Посудинка, за формою та орнаментациєю, тяжіє до кола зразків ранньоямної кераміки репінського типу.

Певні паралелі в орнаментациї та подібність за формою для виявленої посудинки знаходимо серед кераміки поселення Дурна Скеля у Запоріжжі (Якубенко, 1982, с.24, табл. 1:5, 10), середнього (репінського) шару Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі, окремих посудинах з верхнього шару цієї ж пам'ятки (Коробкова, Шапошникова, 2005, с.58, 62, 66, рис.27:4,5; 31:1,7,9; 33:1,4), одночасних із нею зразках кераміки з ранньоямних поховань курганів Орільсько-Самарського межиріччя (Марина, 1979, с.87, рис.1; 1992, с.81,82; Шапошникова, 1985, с.339, 340). За формою, горщик із Солонців близький до посудини репінської культури з поселення в ур.Крейдянка Балаклійського району Харківської області (Клименко, Котова, Колесник, 2001, с.42, рис. 6:2), віддалено — кераміки репінських пам'яток Приазов'я та Нижнього Подоння (Трифонов, 1996, с.3-5; Черных, 1999, с.62-63; Теліженко, Черних, 2006, с.118-119, рис. 24-25).

Проте у засобах шнурового декорування горщика відчутні впливи суто місцевих традицій орнаментування посуду дереївським середньостогівським населенням доби енеоліту (Котова, 1994, с.38-39; Мовша, 2000, с.33).

2. Виріб з крихкої крейдяно-органічної маси, підтрикутної форми, зі скругленими кутами, у вигляді тонкої акуратної плиточки, товщиною 1,0 см (рис.50:4). Довжина — 5,25 см, ширина — 5,0 см. Може розглядатися й як найпростіша за формою статуетка, що віддалено нагадують більш ранні, так звані, «середньолівські».

3. Розвал стулки молюска беззубки звичайної (рис.47), без помітних слідів обробки. Фрагменти мушлі мають розміри від 0,8х1,4 до 1,9х5,3 см (рис.52). Всього 5 уламків.

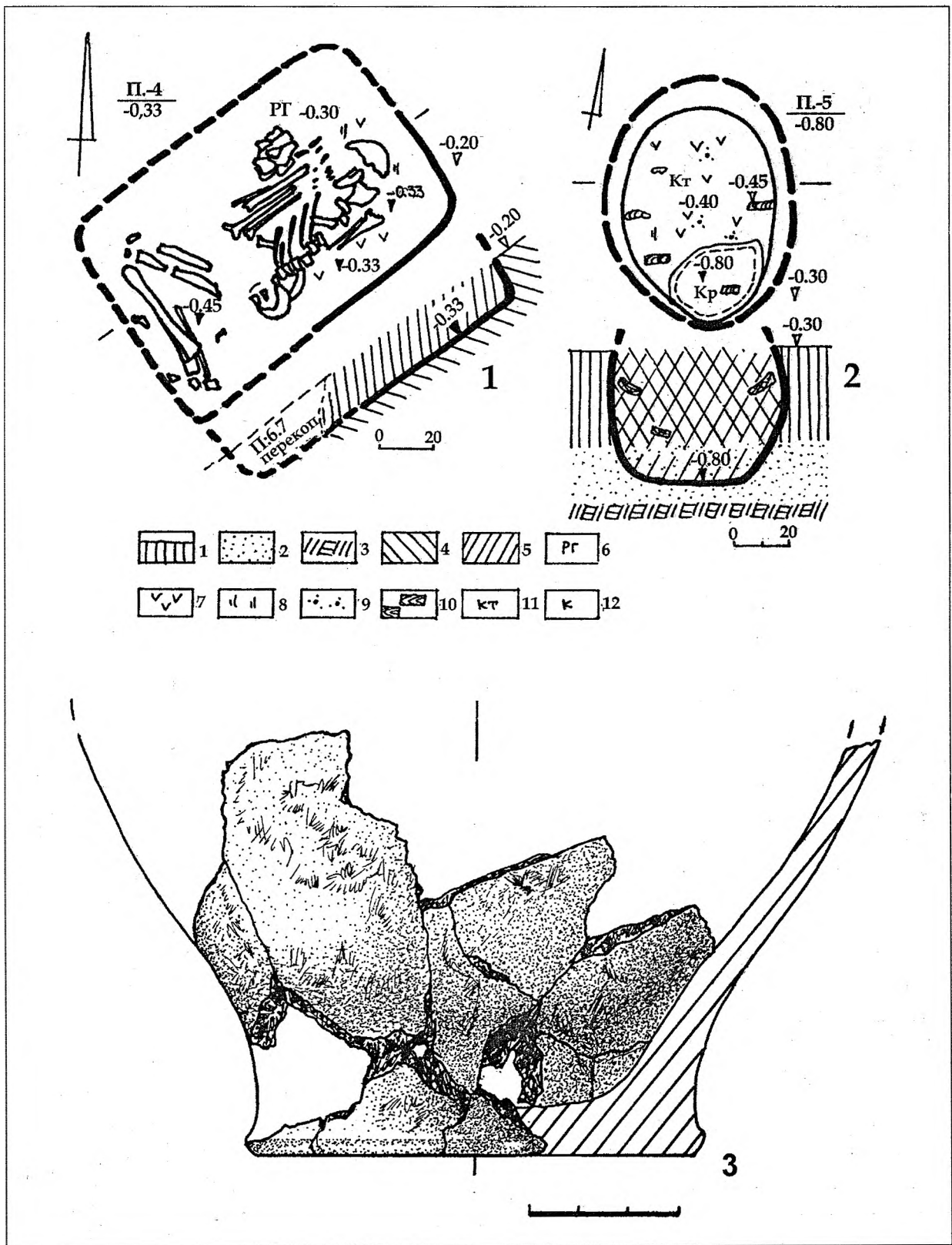

Рис. 53. Група курганів I поблизу с.Солонці.

Курган № 2. Поховання 4 (1,3) та 5 (2). Плани та перетини.

Нижня частина ліпного горщика (3). Глина.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4, 5 — супіщане заповнення; 6 — розвал горщика; 7 — рештки підстилки; 8 — вуглини; 9 — вохра; 10 — дерево; 11 — кістки тварин; 12 — фрагменти кераміки.

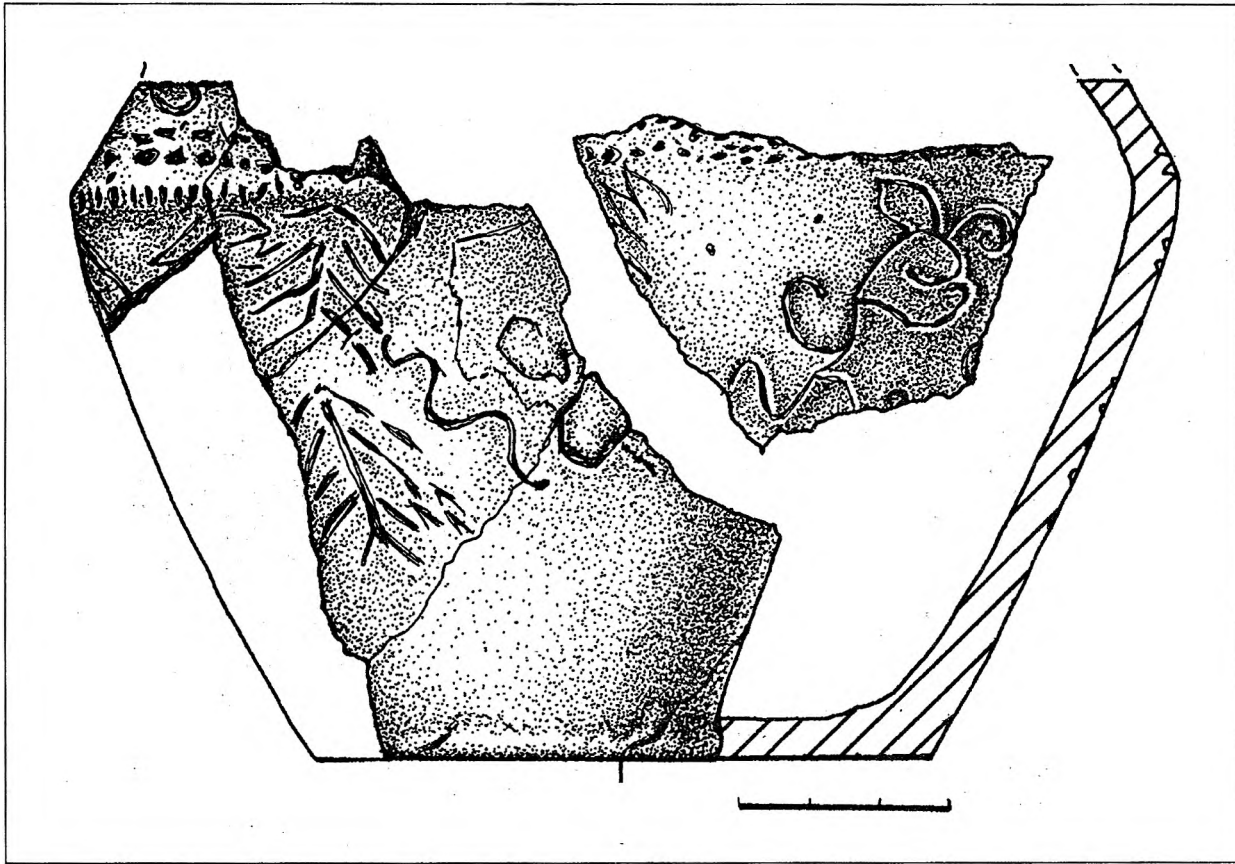

Рис. 54. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 2. Поховання 4.
Реконструкція форми орнаментованого гострореберного горщика (з перекопу). Глина.

Поховання належить до числа *пізньоео-літичних*, здійснених напередодні складання ямної культурно-історичної спільноти, з дотриманням поховальних традицій попереднього часу, вірогідно, в кінці IV — першій чверті III тис. до н.е.

Поховання 4 (зрубне, впускне у насип II) виявлене у центрі кургану, за 0,35 м на південний схід від репера (кут 167° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу II (рис.40). Поховальна яма прямокутної форми, із незначно скругленими кутами, мала реконструйовані розміри близько 0,85 x 1,25 м, дно її залягало на рівні 0,33 м від УЦ, або на рівні похованого чорнозему. Простежений північно-східний кут ями. Орієнтація — північний схід — південний захід (рис.53:1). Заповнення су-піщане, сіро-чорного кольору.

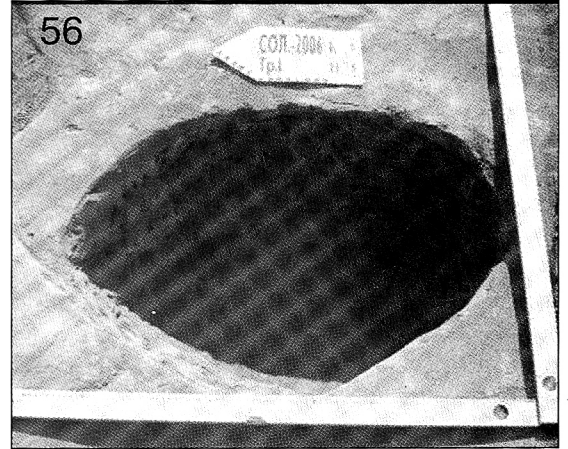
Північно-західну частину ями зніс грабіжницький перекоп, західну — яма золотоординського поховання 6 (рис.40).

Посеред ями, ближче до її південно-східної стінки, за довгою віссю поховання, знаходився погано збережений скелет літнього, як на той час, *чоловіка*, у віці 50-55 років. Похований лежав на правому боці, скорчено, лицем на захід, з підігнутими під гострим кутом зведеними ногами (кут скорченості 42-43°), зігнутими перед тулубом руками, з кистями, зверненими до обличчя (рис.53:1).

З обох боків від черепа виявлені невеликі вуглинки, перед кистями рук — розкришений розвал нижньої частини ліпного горщика (рис.53:1:рз; 3), із пласким дном. У зритій скарбошукачами північно-західній частині поховання знаходилися уламки стінок ліпної гострореберної посудини, кілька фрагментів від якої, з перекопу (рис.55), вдалося склеїти, реконструювавши елементи візерункової частини з окремим піктографічним зображенням.

Знахідки. 1. *Частина розвалу ліпної посудини* гострореберної (з гранню) форми, плас-

Група курганів I поблизу с.Солонці.
Кургани №№ 2 і 3.

Рис. 55. Поховання 4. Фрагменти
орнаментованого гострореберного
горщика (з перекопу). Глина.

Рис. 56. Поховання 5. Вигляд із заходу.

Рис. 57. Поховання 6. Фрагмент.
Вигляд із південного сходу.

Рис. 58. Поховання 1. Розвал ліпного
горщика. Вигляд із заходу.

ким дном з невеликим утором, у 4-х уламках (рис.54). На грані плічка під вінцем — три горизонтальних непаралельних ряди вдавлень тонкими паличками, нижній, до того ж, пустотілої, верхні два — товстішої суцільної. Над рядами по вінцю — частина орнаменту з напівов донизу, нанесена відбитком пустотілого штампю більших розмірів. Нижче розміщений піктографічний сюжет: композиція з частин трьох ялинкових зображень (символи «дерева життя»), справа від крайньої «ялинка» — хвиляста лінія (символ змії), далі — початок ще одного спірального завитка, що закінчується вже на іншому фрагменті у вигляді стилізованої постаті людини з хвостом («шаман») у своєрідному головному уборі із завитками — «вухом» і «вусом». Над завитковою композицією вміщений М-подібний прокреслений знак. Шкода, що частина цього цікавого сюжету втрачена (рис.54-55).

Розміри уламків — від 4,2х3,2 до 9,4х9,8 см (рис.54). Реконструйовані параметри посудини: висота горщика — 9,7 см; діаметри: вінця ззовні — 14,1 см, ребра — 15,9 см, дна — 8,8 см, товщина стінок — 0,6-0,8 см.

З числа аналогій виявленій посудині назвемо досить близький за формою гостроріберний горщик, оперізаний по шийці і навколо ребра зигзагом та наколами, — з поховання б кургану № 3 поблизу с.Миколаївка у Присамар'ї (Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979, с.40, рис.4:2). Подібні композиції у вигляді зигзагу, завитків, вертикальних рисок відзначені й на горщику з покровського поховання 2 кургану № 4 могильника «Королі» у Нижньому Поволжі (Мамонтов, 2001, с.112, 124, рис.2:15) та на зрубній чаші зі зруйнованого поховання в одному з курганів біля Улянівки поблизу с.Орлик у пониззі Ворскли на Полтавщині (Памятники, 1985, с.19, № 64; Супруненко, 1986, с.244, рис.1:3; 2).

Уламки горщика з Солонців є новою яскравою пам'яткою, що ілюструє ідеологічні уявлення племен зрубної культурно-історичної спільноти та репрезентує черговий зразок знакової орнаментики племен пізнього бронзового віку. Зростання інтересу до знакових зображень на кераміці та інших виробих зруб-

них племен (Heusler, 1985; Суслонarov, 1986; Отроценко, Формозов, 1988) призвело до відкриття більше 400 таких зображень (Отроценко, 1998, с.93). Здебільшого знакові малюнки різних видів утворюють скупчення, передані горизонтальним рядком, нанесеним загостреною паличкою по сирій поверхні посуду до випалу (Отроценко, 1991, с.50).

У фаховій літературі йдеться про можливість існування зачатків писемності у середовищі носіїв зрубних культур (Отроценко, Формозов, 1988, с.147-174). Більшість відомих дослідникам зображень розглядаються як знакові символи чи символічні зображення на поховальному посуді (Ніколов, Чмихов, 1991, с.66), що належать до періоду виникнення алфавітного письма, найкраще представленого саме у старожитностях зрубного часу (Михайлов, 1994, с.175; Титаренко, 2003, с.112).

Зрубні знаки вважаються зразками піктографічного письма, призначеного для запам'ятовування і відтворення легенд, міфів та головних обрядів, послідовності їхнього здійснення (Отроценко, Формозов, 1988). Такі знаки наносилися переважно на посуд, призначений для вміщення до могил в якості поховального інвентаря. Отже, зрубна піктографія мала яскраво виражений сакральний зміст (Пустовалов, 2005, с.97-98), а сфера її використання обмежувалася, певно, вузьким колом жерців, що в цілому було характерним для передкласових та ранньокласових утворень Давнього Сходу.

Частина вміщених до піктографічного напису знаків добре відома за більш ранніми і синхронними знахідці артефактами. Зокрема, сюжет «дерева життя» характерний для витворів сакрального мистецтва пізньоямної та катакомбної культур. Він наявний на стелах з Керносівки і Федорівки, інгульських орнаментованих сокирах (Пустовалов, 2005, с.97, рис.4.39; Супруненко, 1991, с.153-160, рис.1,2). Це стосується і М-подібних знаків, зигзагу — знаку змії, відомих як у катакомбних, так і в зрубних старожитностях (Отроценко, 1991, с.50; 1998, с.94-95) разом із сюжетами типу завитка, хвилястими лініями (Пустовалов, 2005, с.97).

На завершення варто нагадати думку В.М.Масона, що “досить складні сцени і символи [на кераміці бронзового віку], пов’язані з міфологічними сюжетами, відігравали роль хранителів інформації, яка у дописемну епоху мала дві форми передачі — усну і художню” (Масон, 1989, с.72). Таким чином, графічна композиція на солонцівській посудині, позбавлена ритмічності візерунку, є піктографічним записом сюжету одного з міфів, пов’язаного з поховальним обрядом.

2. *Розвал* приденної частини *горщика*, із пласким дном та утором, ледь заглаженою поверхнею та шамотом в тісті. Всього 5 фрагментів, розміром від 2,7х2,6 до 8,7х11,0 см. Приденна частина склеєна з уламків (рис.53:3).

Поховання віднесене до числа найпізніших *ранньозрубних*, середини II тис. до н.е.

Поховання 5 (катакомбне, впускне у полу насипу I) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 2,75 м на південний захід від репера (кут 204° від УЦ). Впущене з рівня стародавньої поверхні до поли насипу I. Вхідна яма і дромос, якщо він існував, не збереглися (рис.40).

Під орним шаром, з рівня похованого ґрунту, простежені контури невеликої катакомби, овальної в плані форми, орієнтованої у меридіональному напрямку (рис.40; 53:2). Розміри цієї поховальної камери — близько 0,70 х 0,95 м на рівні основи похованого ґрунту, вирівняне дно у материка мало розміри 0,53 х 0,75 м і залягало на глибині 0,80 м від УЦ (рис.53:2; 56). Форма склепіння камери, певно, була близькою до аркової, стінки мали максимальне розширення на третині висоти від дна.

Заповнення супіщане мішане, чорно-сірого кольору, в основі — рештки піщаного завалу материка, що осунувся із заповнення вхідного колодязя. У заповненні виявлені уламки чотирьох жердин, діаметром 3–4 см, від закладу, що сповзли до камери і лежали у широтному напрямку на глибині 0,40–0,50 м від репера, а також п’ястна кістка кози. На дні — рештки підстилки органічного походження та кілька крупинок крейди (рис.53:2). Південна частина камери була перебита норою лисиці. Саме

в ній і виявлена єдина кістка людини — лівий верхній діяфіз великої гомілкової кістки, який не зрісся з епіфізом. Він належав *дитині*, у віці 9–11 років.

Отже, поховання може бути віднесене до числа дитячих, згодом, донецької *катакомбної культури*. На останнє вказують і знахідки двох дрібних уламків ліпного горщика з різнонаправленими розчосами гребінцем на внутрішній поверхні, виявлені у виносках з нори біля поховання.

Поховання 6 (золотоординське, впускне у насипу II) досліджене у центрі кургану, за 0,3 м на південний захід від репера (кут 235° від УЦ). Впущене з поверхні насипу II (рис.40). Поховальна яма мала видовжену овальну форму, зі влаштуванням у південно-східній стінці невеликої підбоеподібної заглибини. Вирівняне дно її залягало на рівні 0,90 м від УЦ. Розміри ями по верху — 0,80 х 2,47 м; по дну — 0,60–0,95 х 2,47 м. Орієнтація ями — південний захід — північний схід (рис.40; 48:1). Ймовірна глибина від рівня поверхні насипу II — 1,4–1,5 м, дно знаходилося у материка. Яму оточував тонкий кільцевий, переважно материковий, викид, що перекривав майже всю поверхню насипу II (див. вище, рис.40). Заповнення супіщане, в нижній частині мішане. У передденні траплялися окремі уламки кісток з пошкоджених спорудженням цього поховального комплексу зрубного поховання 4 та чорноліського 7 (рис.40).

Таким чином, яма поховання 6 незначно перебивала південно-західний край зрубного комплексу 4 та, вірогідно, південну частину зруйнованого грабіжниками поховання 7 (рис.57).

Посеред ями, із незначним зміщенням до її північно-західної стінки, знаходився в анатомічному порядку скелет *чоловіка*, 30–35 років, зріст якого при житті становив 163,0–164,0 см. Він лежав випростано на спині, головою на південний захід, лицевим відділом черепа, зверненим у північний бік. Руки викладені вздовж тулуба, кисті долонями до низу; кисть правої руки знаходилася на тазу. Ноги

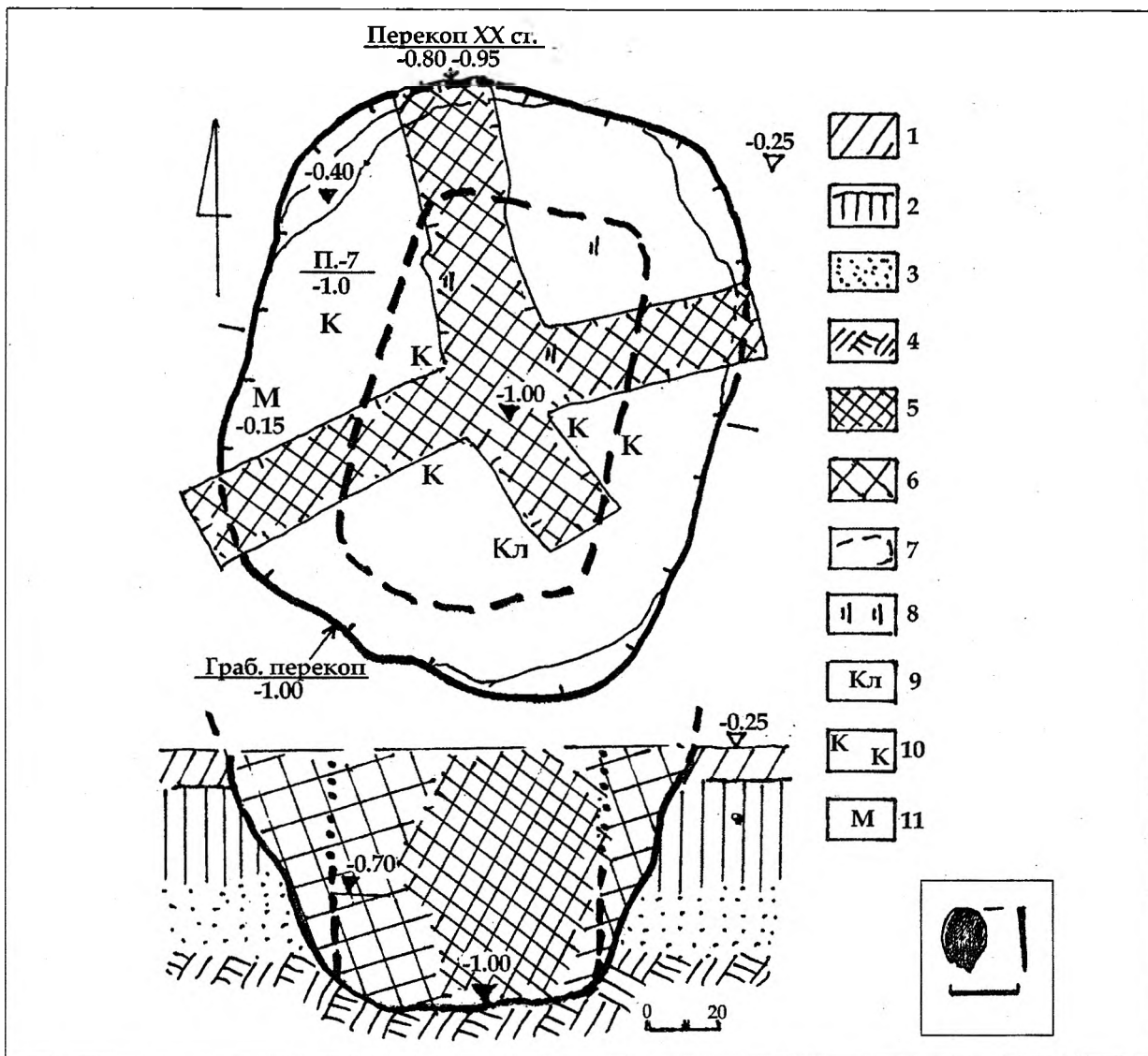

Рис. 59. Група курганів I поблизу с. Солонці.

Курган № 2. Поховання 7 — грабіжницький перекоп XVII ст. План та перетин.

Умовні позначення: 1 — ґрунт насипу; 2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — перекоп XX ст.; 6 — перекоп XVII ст.; 7 — умовні контури ями поховання 7; 8 — вуглини; 9 — кістки людини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — монета "полушка" Олексія Михайловича.

Рис. 60. Курган № 2. Грабіжницький перекоп XVII ст. "Полушка" Олексія Михайловича. Мідь, посрібнення.

ледь підігнуті вліво. Кисті ніг зведені, можливо, підв'язані (рис.48:1; 57).

На черепі та під ним відзначені непевні сліди текстильно-шкіряного головного убору, на кістках — савану. Навкруги скелета та під кістками виявлені рештки деревного тліну від гробовища чи нош, під кістками — сліди тканини полотняного переплетення рослинного походження (рис.48:1). Складалося враження, що похований вміщений до могили на легких ношах, завернутим у щільний саван (рис.57).

Окрім дерево-тканинного тліну, в головах похованого (перед обличчям) знаходилася єдина вуглинка, поряд із лівою ногою — дві крупинки крейди (рис.48:1).

За Г.О.Федоровим-Давидовим, комплекс поховання відноситься до групи А I (Федоров-Давыдов, 1966, с.124), маючи певні ознаки половецького поховального обряду. Подібні могили рядових кочівників відомі переважно у Південному Приураллі, Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі і в Подністров'ї здебільшого з другої третини XIII ст.

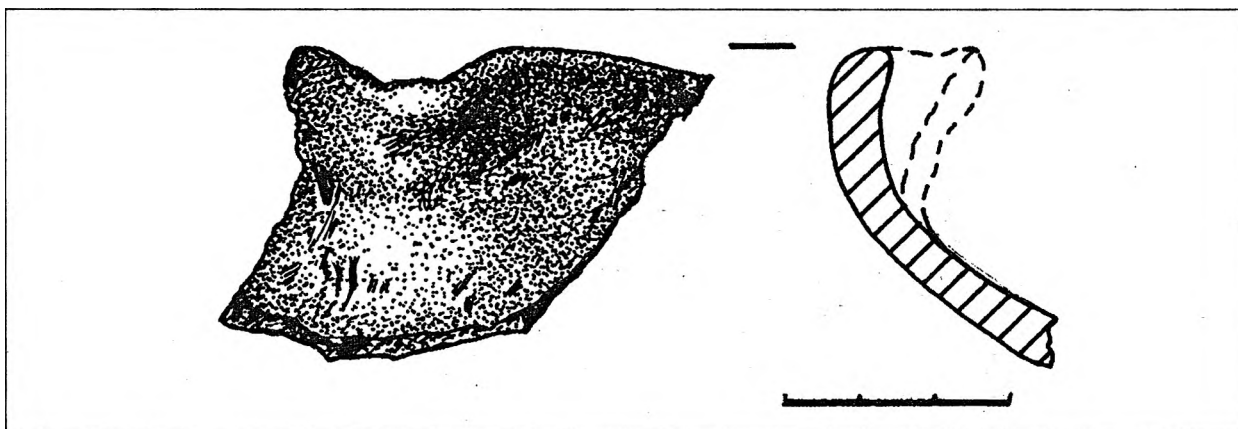

Рис. 61. Група курганів I поблизу с. Солонці.
Курган № 2. Поховання 7. Вінець ліпного горщика зі зливом. Глина.

Окремі ж поховання виявлені у басейні Сіверського Дінця та у Поросці (Там же, с. 142, 151, табл. 17).

Поховання належить до числа *золотоординських*, здійснених, імовірно, у літню пору року кочовим населенням Західного улусу Золотої Орди у кінці XIII — на початку XIV ст.

Поховання 7 — грабіжницький перекоп XVII ст., влаштований над похованням доби раннього залізного віку (*ранньочорноліське-?*), впушеним в насип у північній частині, безпосередньо поряд із репером (кут 10° від УЦ), з рівня поверхні насипу II (рис. 40). Це орієнтована майже в меридіональному напрямку, овальна в плані яма, розміром $1,4 \times 1,6$ м, глибиною близько $1,0$ м від рівня репера, заповнена затічним темно-супіщанистим ґрунтом, перекопана навхрест вузькими канавками новітнього походження (мисливськими траншейками від пошуків нори лисиці у XX ст.). В нижній частині цього котловану вгадувалися нечіткі зриті контури підпрямокутної форми ями, розміром $0,7 \times 1,2$ м, що мала глибину перекопу і була орієнтована за довшою віссю — північний схід — північ — південний захід — південь (рис. 59).

У заповненні перекопу виявлені шматочки пісковикового абразиву, дрібні уламки стінки і передвінцевої частини зрубного горщика з “написом” із зачепленого «копачами» поховання 4 (рис. 54), добірка невизначених фрагментів стінок та вінце з носком (зі зливом) від ліпного горщика ранньочорноліського ча-

су, з шерехатою, злегка прогладженою поверхнею, вмістом блискіток слюди у щільному тісті сірого кольору (рис. 61). Опис уламків першої посудини поданий вище (поховання 4), іншої — нижче. Тут же знайдені дрібні фрагменти кісток дитини *ембріонального віку*, в т.ч. уламки черепа, щелепи (рис. 59: кл).

Надзвичайно цікавою для датування часу появи перекопу є знахідка у його західній частині, на глибині $0,15$ м, потертої в процесі обігу, російської монети (рис. 59: м; 60) — мідної, свого часу посрібленої, «полушки» або “денежки” (1/4 копійки) Олексія Михайловича (1645-1676) (Мельникова, 1989, с. 294, табл. 39), котра свідчить про поширення скарбощукацьких пошуків у місцевих курганах, в т.ч. здійснюваних переведеними на Полтавщину з Сибіру стрільцями, які могли пройти «школу» «бугровщиків» (Формозов, 1986, с. 12).

Знахідки. 1. **Уламок** вінцевої частини ліпної *посудиши* із носиком-зливом, зріз вінця якої округлий, край слабко відігнутий. Розміри фрагмента — $4,2 \times 5,7$ см, товщина стінок — $0,6-0,7$ см (рис. 61).

2. **Уламок** пісковикового *абразиву*, жовтокоричнюватого кольору, зі слідами використання, розміром $2,3 \times 3,5$ см.

3. **Монета:** Росія, царство. «Полушка» (1/4 копійки або 1/2 денги), часу правління Олексія Михайловича (1645-1676). Мідь, сліди посріблення (рис. 60) (Фенглер, Гироу, Унгер, 1982, с. 218). Монета надзвичайно потерта, овальної форми.

З лицьового боку має затерте зображення вершника і нечіткі сліди кількох літер напису, зі зворотнього — залишки посрібнення. Розміри — 0,8x0,9 см, товщина — 0,08-0,09 см, вага — 0,13 г. Може належати до числа зразків карбованої на Старому грошовому дворі у Москві чи Псковському монетному дворі мідної монети, що призначалася для виплати жалування військам, в т.ч. на Україні, після реформи 1654-1655 рр. (*Мельникова, 1989, с.217-218*).

Поховання розглядається як дитяче *ранньочорноліське*, кінця II — початку I тис. до н.е. Час здійснення спроби його пограбування, за місцем розташування просіву в насипу, цілком можна зіставити з другою половиною XVII ст., черговим етапом поширення грабіжництва на курганних пам'ятках краю та проведенням масових селітроварницьких робіт (*Супруненко, 1994, с.61; Осадчий, 1999, с.218*).

Крім зазначених вище поховань, в широтних полах кургану виявлені новітні об'єкти — три сміттєві ями рубежу XIX-XX та початку XX ст. (рис.40). Наводимо їх короткий опис.

Яма 6 (новітня) — сміттєва, для пічних відходів, виявлена у південно-західному секторі кургану, за 5,2 м на південний захід від репера (кут 230° від УЦ). Впущена з поверхні поли насипу III. Мала прямокутну форму, вертикальні стрімкі стінки, вирівняне дно, що залягало на рівні 0,40 м від УЦ. Розміри — 0,7x0,8 м, орієнтація — північний захід — південний схід (рис.40; 65:4). Із західного боку — з рештками згорілого дощатого облицювання — встановленими сторч вертикально дошками. Заповнення: попіл, обгоріла обмазка, перегоріле побутове сміття та уламки гончарного посуду рубежу XIX-XX ст.

Яма 8 (новітня) — сміттєва, споруджена для побутових відходів, виявлена біля східної поли кургану, за 6,4 м на схід — південний схід від репера (кут 106° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні поли насипу III. Яма мала підпрямокутну форму, вертикальні стінки, рівне дно, що лежало на глибині 0,50 м від

УЦ. Розміри ями — 0,90x0,95 м, орієнтація — майже за сторонами світу (рис.40). Заповнення: попіл, згоріла солома, побутове сміття з уламками гончарного посуду рубежу XIX-XX ст.

Яма 9 (новітня) — сміттєва, для попелу, споруджена край східної поли кургану, за 5,7 м на південний схід від репера (кут 116° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні поли насипу III. Мала трапецієподібну форму, вертикальні стінки, рівне дно, що залягало на глибині 0,70 м від УЦ. Розміри ями — 0,6-0,8x0,7 м, орієнтація — північний схід — південний захід (рис.40). Заповнення: прошарок глини від обмазки оселі, попіл, згоріла солома, окремі уламки гончарного посуду початку XX ст.

Ями вказували на місцезнаходження поряд із курганом однієї з осель хутора рубежу XIX-XX ст., яка знаходилася у надсхиловій частині насипу кургану № 3.

Висновки. Досліджений курган містив кілька досить виразних поховань, а саме фінальної доби енеоліту — часу складання ямної культури (поховання 3) та золотоординської епохи (поховання 2 і 6). Перше з них є поки що єдиним на Полтавщині поховальним комплексом репінського типу, до того ж, вміщеним у найдавнішій і першій в лісо-степу Лівобережжя кам'яній скрині, із маленькою архаїчною антропоморфною стелою.

Зауважимо, що цей комплекс із кам'яною скринею є найпівнічнішою знахідкою таких поховальних конструкцій в Україні, а наявність стели зі схематичним виступом голови збільшує невелику кількість виявлених у мікрорегіоні і на Полтавщині зокрема найдавніших архаїчних скульптур, позначаючи північну межу поширення мегалітичної кам'яної монументальної пластики у Середньому Подніпров'ї.

Два золотоординські комплекси ілюструють поетапну еволюцію поховального обряду кочового населення — від підпрямокутних меридіонально орієнтованих ям з гробовищем, наявністю супутнього інвентаря та рештками напутьної їжі, до широтно орієн-

тованих безінвентарних, із підбоєподібним вигином однієї зі стінок, та появою західної орієнтації, що розглядається нами як інвазія поховальних традицій ісламу у передстепи Середнього Подніпров'я з початку XIV ст.

На особливу увагу заслуговують уламки унікального гострореберного зрубного горщика з піктографічним прокресленим малюнком-написом, що походили, вірогідно, з напівзруйнованого поховання 4.

Курган № 3

Насип № 3 знаходився у складі групи курганів I, розташованої за 1,3 км на південний схід від с. Солонці (кол. хут. Лиходії) Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл., на тому ж мису надзапальної тераси лівого берега озер Пожарня і Сиваш (рис.1; 2). Він споруджений за 14 м на схід від найбільшого кургану групи — № 1.

Курган був ледь помітний на тлі розораного схилу, мав розтягнуту за довгою віссю, овальну в плані форму (північ — південний схід — південь — південний захід), діаметр 9х12 м та висоту 0,3-0,5 м (рис.40; 70). Розміщена нижче за схилом його південна частина здавалася дещо вищою, плоскішою, і відзначалася попелястим відтінком забарвлення поверхневих нашарувань. Як виявилось в процесі досліджень, вона була підсипана для влаштування оселі на рубежі XIX-XX ст. з масиву ґрунту, взятого з насипу № 2, господарських відходів та навезеного суглинку. У 1960-х рр. цей насип розгорнули бульдозером вздовж схилу мису.

Отже, в ході розкопок, встановлено наявність невеликого насипу № 3 край південно-західної поли кургану № 2, а також визначено існування поряд із ним насипу новітнього походження (обидва «зтилися» в процесі розорювання), пов'язаного з існуванням хутора рубежу XIX-XX ст.

У кургані досліджений *1 поховальний комплекс* у вигляді слідів енеолітичного поховання

та ями цього ж часу, а також 5 новітніх ям: 1 зернова, 3 сміттєвих і 1 сировинна (рис.40).

Стратиграфічні дані. У залишених для стратиграфічних спостережень 2-х широтних бровках отримане підтвердження одноразового спорудження насипу № 3 та його підсипання за новітньої епохи. Насип первісного кургану зводився з поверхневого ґрунту — сіро-чорно-коричневого супіску, з використанням шматків лучного дерну.

Первинним був маленький курган, зведений над краєм пануючого підвищення мису над єдиним, певно, дитячим енеолітичним похованням 1 (рис.40), влаштованим на рівні стародавнього горизонту, у північній частині сучасного дослідження насипу. Поряд у той же час була споруджена і жертвна (?) яма 7. Діаметр такого кургану становив близько 3,5 м, висота — 0,30 м. Його розміри реконструйовані за інтенсивнішим темнішим забарвленням ґрунту насипу та його щільністю. Об'єм цього насипу становив близько 10 куб. м.

Насип II, як вже зазначалося вище, виник на рубежі XIX-XX ст. і не мав нічого спільного з курганним обрядом поховання.

Поховання 1 (енеолітичне, основне) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 2,05 м на схід від репера (кут 87° від УЦ). Влаштоване на рівні стародавньої денної поверхні природнього пагорбу (рис.40). Слідів поховальної ями не виявлено. Скоріше, ледь помітне рівне підвищення мису, розміром 0,6х1,2 м, послугувало місцем розташування поховання, від якого залишилися, крім розвалу частини стінки і вінця ліпного горщика, лише кілька дрібних зотлілих кісток, напевне, маленької дитини. Всі вони залягали під орним шаром, на глибині 0,17-0,18 м від УЦ, або на рівні поверхні похованого ґрунту. Фрагменти розбитого у давнину горщика й окремі вуглинки лежали на площі 0,6х0,7 м. Рештки зотлілих кісток знаходилися між ними чи неподалік, на відстані 0,3-0,5 м. Щодо орієнтації поховання — дані не отримані (рис.58; 62). Знахідки, вірогідно, перекривалися супіщанистим дерном, сіро-чорного кольору.

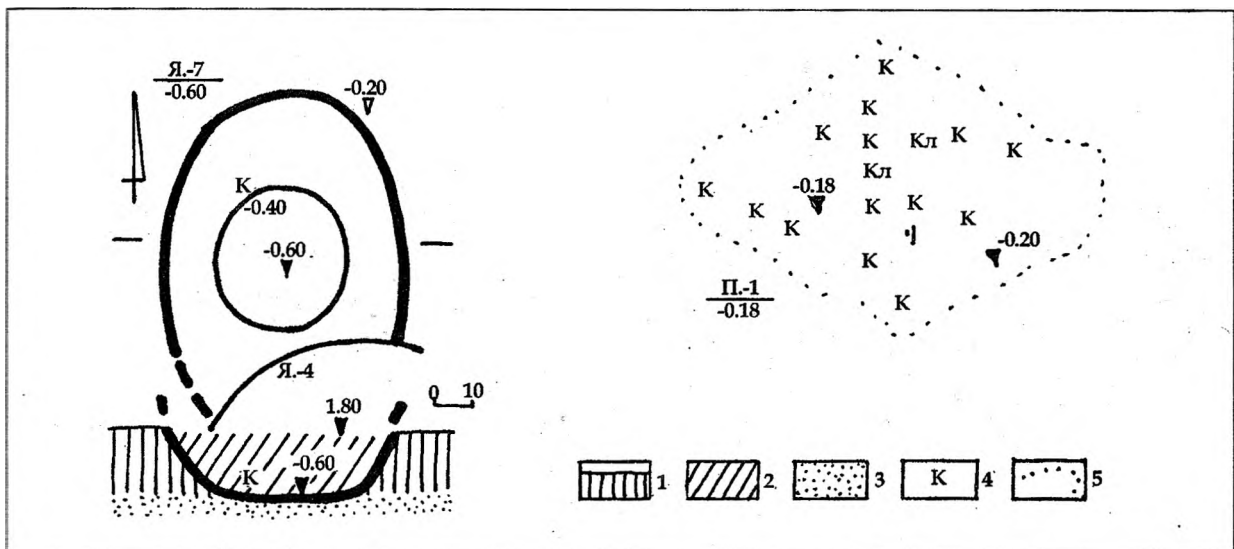

Рис. 62. Група курганів I поблизу с. Солонці. Курган № 3. Поховання 1 та яма 7. Плани і перетин.
Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — суцільне заповнення; 3 — пісок; 4 — фрагменти кераміки; 5 — умовні межі поховання 1.

Поряд зі слідами поховання, за 0,3 м на схід від репера (кут 90° від УЦ), з рівня похованого горизонту (-0,2 м), була влаштована овальна у плані, меридіонально орієнтована **яма 7**, із плавно звуженими до круглого рівного дна стінками (рис. 62). Розміри ями становили: по верху — 1,2х1,6 м, діаметр дна — 0,6 м, її глибина від рівня репера — 0,6 м, від рівня влаштування — 0,4 м. Заповнення ями було чорно-сірим суцільно-чорноземним, надзвичайно щільним, в ньому виявлений єдиний уламок орнаментованого ліпного горщика (рис. 64).

Південний край ями 7 перебивала новітня зернова яма 3 (рис. 62; 65:5).

Знахідки. 1. Неповний **розвал** верхньої частини опуклобокого ліпного **горщика** середніх розмірів, із виділеною вертикальною шийкою (рис. 63). Орнаментований на шийці та у верхній частині плічка горизонтальними відбитками подвійного перевитого шнура, нижче — рядом одинарного, подекуди — подвійного, горизонтально розташованого зигзагу, нанесеного відбитками прямого штамп. Під ним нижче тулуб оперізували горизонтальні відбитки подвійного перевитого шнура, аналогічні верхній зоні візерунку.

У розвалі — 22 фрагменти горщика, частина якого реконструйована графічно (рис. 63). Розміри уламків — від 1,5х2,3 до 5,4х6,8 см. Товщина стінок — 1,2-1,3 см. З внутрішньо-

го боку поверхня посудини має сліди гребінцевого загладжування. Тісто щільної маси, сіро-чорного кольору, відмучене, з рештками вигорілої органіки.

Розвал походив безпосередньо з місця вірогідного здійснення поховання 1.

2. **Уламок** стінки (тулуба) ліпного **горщика** з двома збереженими горизонтальними рядами візерунку, нанесеного відбитками скобоподібного штамп, у вигляді відтисків нігтя (рис. 64). Розміри фрагмента — 3,9 х 5,0 см, товщина стінки — 0,7-0,8 см. Відзначимо легкі сліди гребінцевого загладжування зсередини. Тісто щільної маси, сіро-чорного кольору, із залишками вигорілої органіки і черепашки.

Черепок знайдений у заповненні ями 7, біля поховання 1.

Прототипи візерунку уламків ліпних посудин з кургану №3 у Солонцях знаходимо серед кераміки скелянського поселення Середній Стіг II (Кічкас IX-II) та стогівських імпортив у середовищі східнотрипільських племен (*Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с. 49, рис. 19:6, 7; Цвек, Рассамакін, 2003, с. 228-230; Рассамакін, Якубенко, Сорокіна, 2006, с. 55, 68-71, рис. 1; 2; 8; 15-16; 18; 95*), Олександрійського поселення на Осколі, енеолітичних пам'яток Луганщини (оз. Чернікове I), Шульгівки на Орелі (*Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с. 42, 53, 55, рис. 12:4, 23:4; 25:10*). Найближчі паралелі, за характе-

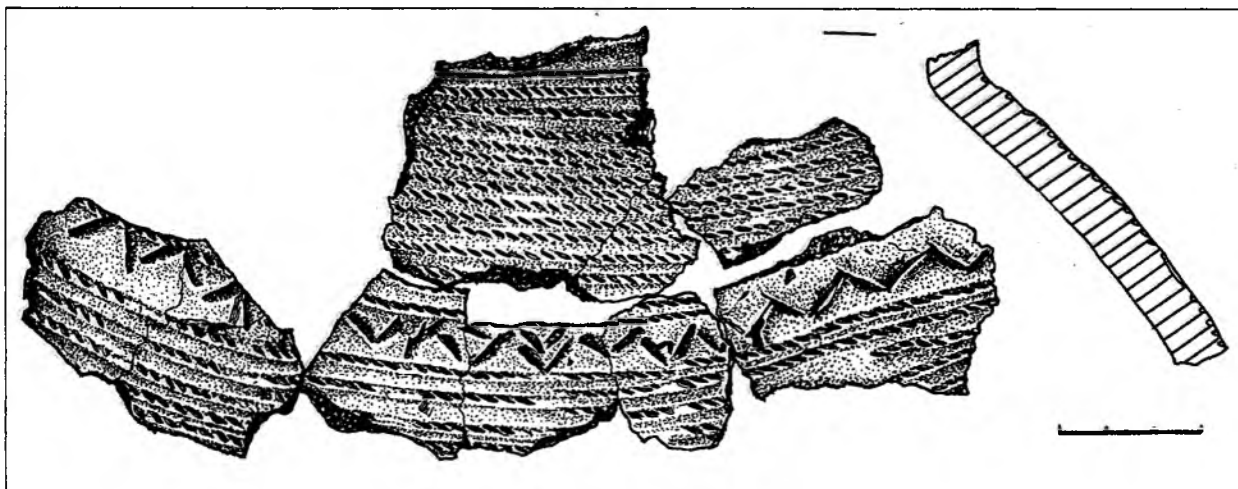

Рис.63. Група курганів I поблизу с.Солонці.
Курган № 3. Поховання 1. Верхня частина ліпного горщика. Глина.

ром нанесення орнаменту, маємо на Дерев'яному поселенні та Мелюховому бугрі на Правобережжі Дніпра (Телегін, 1973, с.54, рис.31; люб'язне повідомлення Ю.Я.Рассамакіна). Варто нагадати й про подібність у шнуровій орнаментатії до частини уламків ліпного посуду середнього і верхнього шарів Михайлівського поселення на Херсонщині (Коробкова, Шапошникова, 2005, с.58, 62, 66, 71, рис.27; 31; 33; 37).

Тому поховальний комплекс віднесений до числа архаїчних підкурганних захоронень фінальної доби існування дерев'яських середньостогівських племен епохи енеоліту, — вірогідно, кінця IV тис. до н.е. Він залишений мешканцями долини Дніпра напередодні формування ямної культурно-історичної спільноти племен

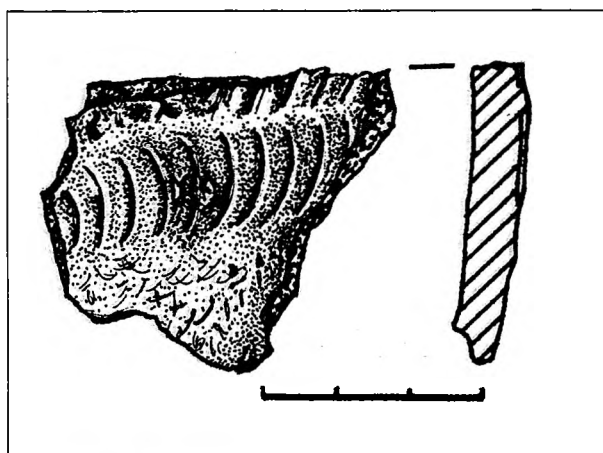

Рис. 64. Група курганів I поблизу с.Солонці.
Курган № 3. Яма 7. Фрагмент ліпного горщика.

Крім описаного комплексу, у південній частині насипу виявлені новітні об'єкти — одна зернова (№ 4), три сміттєвих (№№ 1-3) та одна сировинна (№ 5) ями рубежу XIX-XX ст., а поряд із південно-східною полою — рештки вигрібної, санітарного призначення ями початку XX ст. (рис.40).

Яма 1 (новітнього часу) — сміттєва, виявлена у південно-західному секторі насипу, за 6,7 м від репера (кут 194° від УЦ). Впущена з денної поверхні схилу мису (рис.40). Мала округлу, ближче до підквадратної, форму, звужені до рівного дна стінки. Розміри по верху — 0,85x0,89 м, по дну — 0,65x0,70 м; орієнтація — майже за сторонами світу (рис.65:1), глибина — 0,75 м від УЦ, або 0,3 м від рівня спорудження. Заповнення сіро-чорноземне, збагачене органікою, побутовим сміттям, з уламками рогу бика і дрібними фрагментами гончарного посуду рубежу XIX-XX ст.

Яма 2 (новітнього часу) — сміттєва, виявлена у південно-східному секторі насипу, за 6,1 м від репера (кут 178° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні схилу мису (рис.40). Мала неправильну овальну форму, зі звуженням із заходу (осунута заступка), нахилені до рівного дна стінки. Розміри на рівні виявлення — 0,90x1,05 м, по дну — 0,65x0,80 м, орієнтація за довгою віссю — широтна (рис.65:2), глибина — 0,7 м від УЦ, або 0,15-0,20 м від рівня спорудження. Заповнення сіро-чорно-

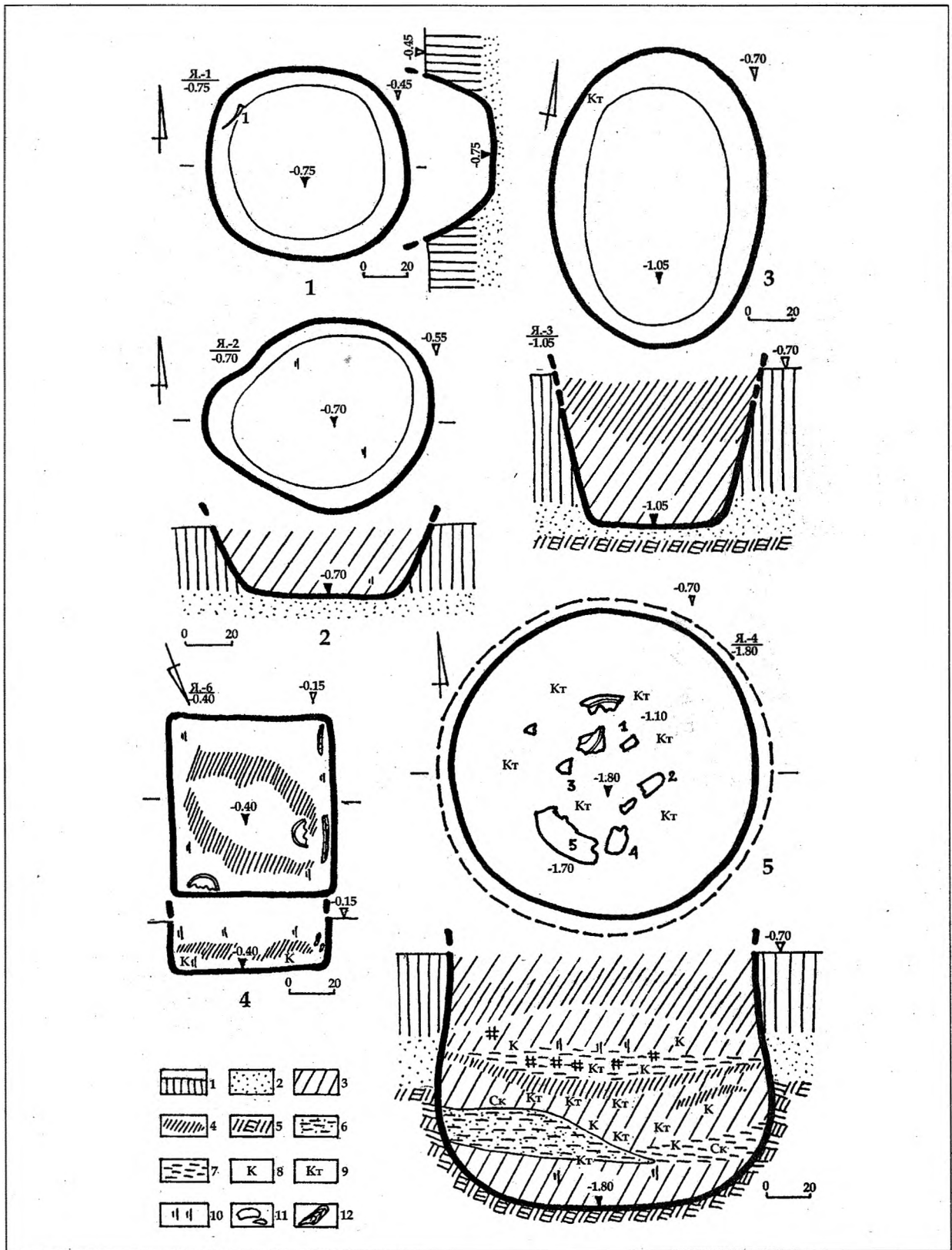

Рис. 65. Група курганів I поблизу с. Солонці.

Курган № 3. Ями рубежу XIX-XX ст. Плани та перетини. 1 — яма 1; 2 — яма 2; 3 — яма 3; 4 — яма 6; 5 — яма 4.
 Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — супіщане заповнення; 4 — попіл; 5 — материк; 6 — суглинок;
 7 — глина; 8 — фрагменти кераміки; 9 — кістки тварин; 10 — вуглини; 11 — уламки гончарних посудин кінця XIX ст.;
 12 — дерево.

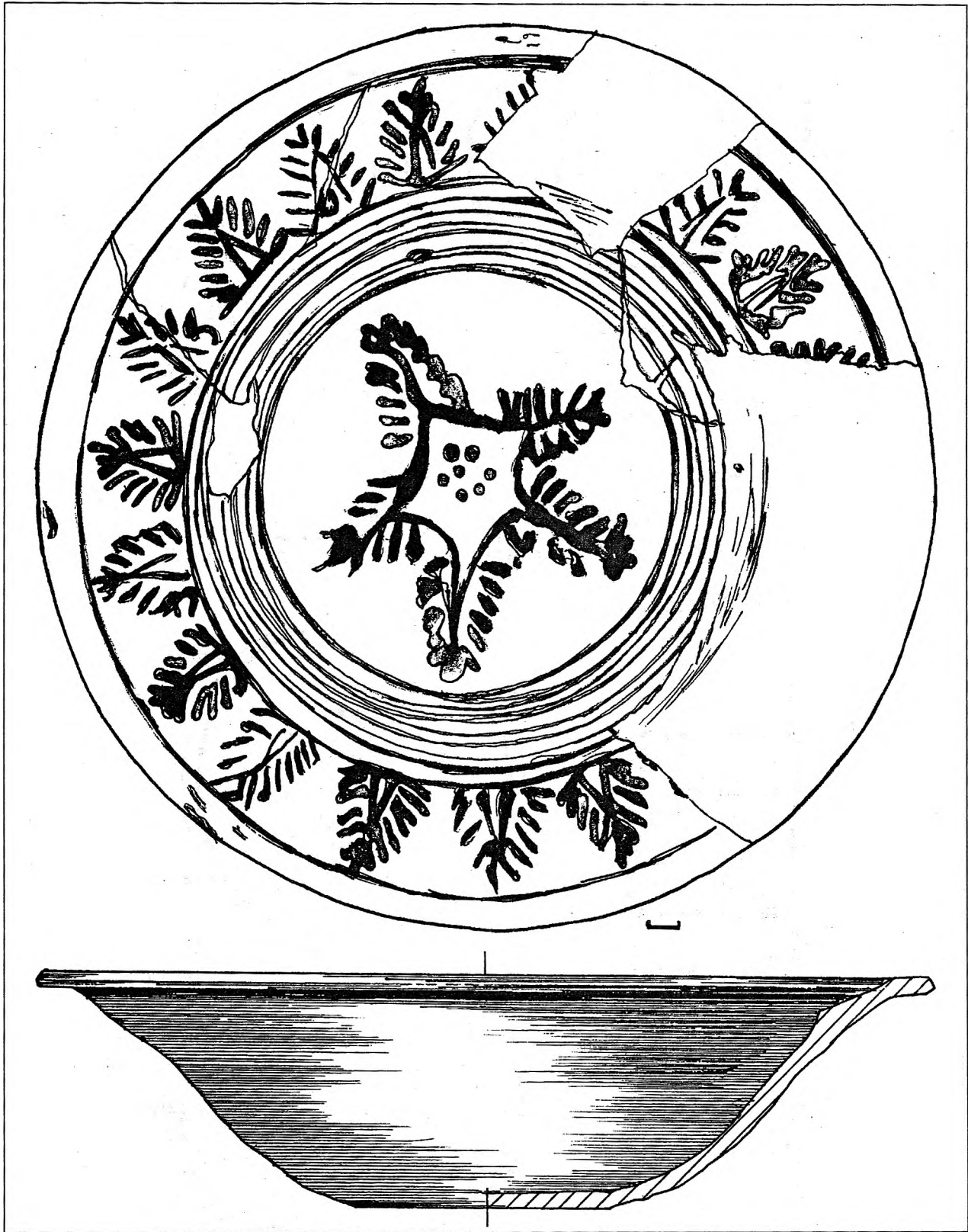

Рис. 66. Група курганів I поблизу с. Солонці.
Курган № 3. Яма 4. Полумисок кін. XIX ст. Глина, полива.

земне, з органічними включеннями, слідами зотлілого побутового сміття і попелу XIX-XX ст.

Яма 3 (новітнього часу) — сміттева, виявлена у південно-західному секторі насипу, за 1,45 м від репера (кут 196° від УЦ). Впущена

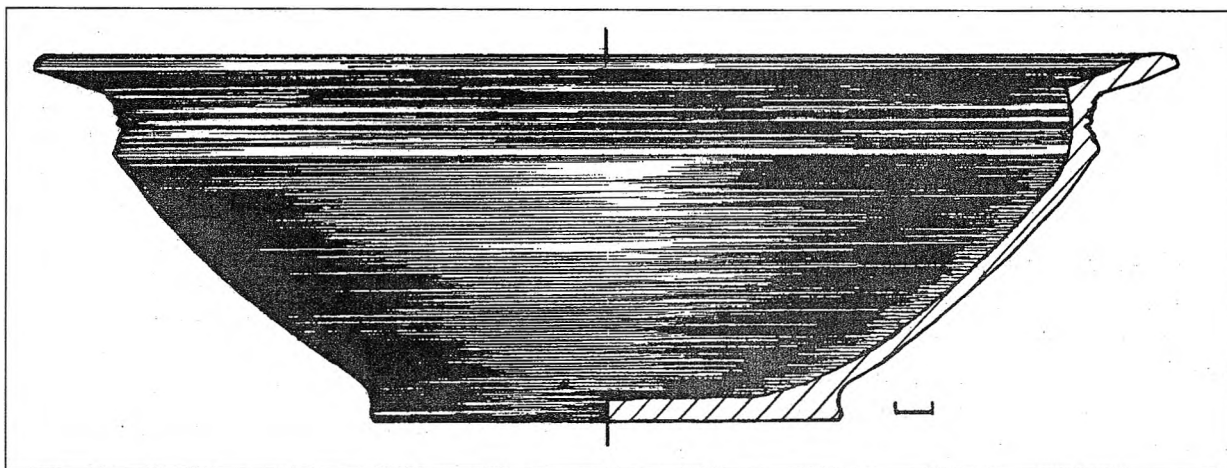

Рис. 67. Група курганів I поблизу с. Солонці.
Курган № 3. Яма 4. Полумисок кін. XIX ст. Глина, димлення.

з рівня денної поверхні схилу мису (рис.40). Мала овальну форму, звужені до рівного дна стінки. Розміри ями на рівні виявлення — 1,00 x 1,35 м, по дну — 0,65 x 1,05 м, орієнтація за довшою віссю — майже меридіональна (рис.65:3), глибина — 1,05 м від УЦ, або 0,35 від рівня спорудження. Заповнення сіро-чорноземне затічне, з органічними включеннями, попелом і поодинокими знахідками XIX-XX ст.

Яма 4 (новітня) — зернова, після використання перетворена на сміттєзвалище, виявлена у південній полі кургану, як перебиваюча яму 7, за 0,8 м на південний схід від репера (кут 126° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні поли насипу I (-0,7 м від репера), ще до спорудження хати (рис.40). Яма мала по верху круглу форму, вертикальні у верхній частині стінки, що з рівня 0,85 м починали незначно розширюватися, а в переденні — звужуватися і скруглюватися до дна, котре лежало на глибині 1,80 м від УЦ, або більше 1,1 м від рівня виявлення. Діаметри ями: по верху — 1,35 м, у місці максимального розширення — 1,50 м, дна — 1,00x1,05 м (рис.65:5).

Заповнення сіро-попелясте, з лінзами перегорілої соломи, вуглинами, прошарками сугліску, вкрапленнями глини від розібраного печища, побутовим сміттям з уламками гончарного посуду рубежу XIX-XX ст. (рис.65:5). Крім того, у заповненні ями виявлена кістка вівці або кози (від однієї дорослої особини), щелепи собаки свійської (також від однієї

дорослої особини), уламки кісток великої рогатої худоби.

Під час дослідження вмісту ями в ній виявлені розвал розписного полив'яного полумиска кінця XIX ст. виробництва одного із середньодніпрянських гончарських осередків, імовірно, Черкащини чи заходу Полтавщини (зр. і див.: Данченко, 1974, с.90-125), розписаного по тепло-білому тлу на крисах стилізованим листям аканту, а в центрі — п'ятикінцевою зіркою, утвореною подібними елементами візерунку, нанесеними поливою темно-зеленого кольору, з доповненнями коричневою. Обидві зони орнаменту оконтурені та розмежовані тонкими концентричними колами, виконаними у червоно-коричневих відтінках (рис.65:5:1; 66). Крім того, — ціла скляна пляшечка; частина скляної чарки рубежу XIX-XX ст. тощо; чорнодимлений гончарний полумисок кінця XIX ст. (рис. 65:5:5; 67).

Отже, виявлена зернова яма, після використання для збереження зерна, була перетворена на сміттеву й виявилася повністю заповненою на початку XX ст.

Яма 5 (новітня) — сировинна, для зберігання суглинку для ремонту хати, залишена у південно-східному секторі насипу, за 3,4 м від репера (кут 124° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні поли насипу III (рис.40). Мала підпрямокутну, з двома скругленими меншими стінками, форму, рівні вистругані лопатою стінки та дно, що залягало на глибині

0,80 м від УЦ. Розміри ями — 0,8x1,2 м, орієнтація — північний схід — північ — південний захід — південь. Заповнення складалося винятково з світлопалевого кольору суглинку, призначеного для ремонту стін хати та її призьб, складованого на початку ХХ ст.

Перекоп — яма санітарного призначення (новітня) виявлена край південно-західної долини насипу, за 6,8 м від репера (кут 130° від УЦ). Впущена з рівня денної поверхні край насипу III. Мала прямокутну форму, рівні стінки, до дна не досліджувалася. Глибина визначена сталевим шупом — 1,60 м від УЦ. Розміри ями — 1,25x1,30 м, орієнтація — за сторонами світу (рис.40). Загорнута на початку ХХ ст.

Описані ями вказували на місцезнаходження у південній частині насипу однієї із осель хутора рубежу ХІХ-ХХ ст., рештки якої були зрізані бульдозером у 1960-х рр.

Курганоподібний насип № 4

Дуже подібний до курганного — насип № 4 (рис.2:кпн.4) знаходився за 10 м на пів-

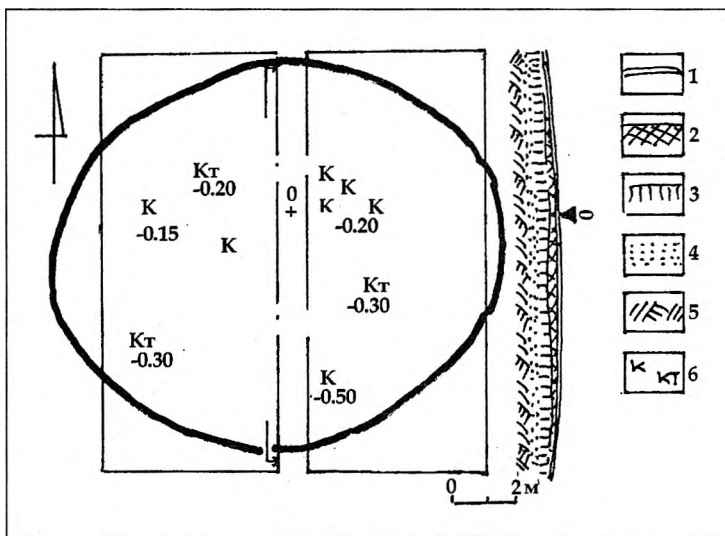

Рис. 68. Група курганів I поблизу с. Солонці.

Курганоподібний насип № 4. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — переміщений ґрунт; 3 — похований ґрунт; 4 — пісок; 5 — материк; 6 — фрагменти кераміки та кістки тварин.

нічний захід від кургану № 1 групи I, займаючи підвищення мису надзаплавної тераси. Мав майже овальну в плані форму, висоту 0,35 м і розміри 12x14 м, був дуже розораний і розтягнутий у широтному напрямку (рис.68).

Дослідженням встановлено, що це підвищення виникло внаслідок згортання сюди масиву ґрунту з насипу кургану № 1, переміщеного бульдозером з метою нівелювання підвищення, для забезпечення умов оранки малопотужною сільськогосподарською технікою. Такі заходи на цьому масиві поля здійснювалися у 1960-х рр. Сліди подібного «впорядкування» сільськогосподарських угідь виявлені масово під час розкопок 2006-2007 рр.

Зі знахідок у насипу, що порівняно чітко відділявся від свого часу розораної денної поверхні, назвемо потрошені землерийною технікою кістки тварин, кілька потовчених уламків гончарного посуду рубежу ХІХ-ХХ ст., а також окремі черепки (рис.68) — уламки ліпної, світло-коричневого кольору, з шерехатою поверхнею, посудини (6 од., розміри — від 1,1x0,8 до 1,0x1,8 см) доби раннього залізного віку, з домішками товченого граніту, а також фрагмент стінки ліпного горщика епохи бронзового віку з домішками піску в тісті (1,3x2,0 см), виявлений у похованому ґрунті під південною частиною насипу на глибині 0,50 м.

Насип не мав нічого спільного з курганами групи I, крім, хіба що, «завдячення» своєї появи фактам руйнування навколишніх курганів. Отже, один з насипів, раніше визначений як курган № 4, виявився пізнім штучним пагорбом — «пам'яткою» соціалістичної «інтенсифікації» сільськогосподарського виробництва та нищення об'єктів стародавньої культурної спадщини.

Досліджені також три курганоподібні насипи на схід від групи I (рис.2: нн.1-3), що виявилися рештками споруд хутора рубежу ХІХ-ХХ ст.

Група курганів II

Дослідження курганів групи II поблизу с. Солонці

Розкопки сусідньої групи курганів здійснювалися також на знос, за допомогою бульдозера, із залишенням 2-3-х вісьових бровок, зорієнтованих у меридіональному напрямку (рис.69; 71).

Два досліджені кургани групи дали не досить виразні поховальні комплекси, здебільшого без речових знахідок.

Відзначимо загальну стратиграфічну ситуацію природньо та антропогенно сформованих нашарувань на місці курганів групи II. Поверхневу частину насипів розораних курганів вкривав орний шар — сіро-чорно-коричневий супісок — деградований внаслідок інтенсивної оранки дерновий шар лучного ґрунту, потужністю 0,15–0,30 м. Похований ґрунт, залягав на глибинах 0,7–0,9 м від рівня УЦ курганів, зберіг виразніші характеристики лучного супіщанистого чорнозему, а далі переходив у сіро-чорно-коричневої барви супісок, товщиною 0,4–0,5 м. Він підстилався тонким прошарком коричневатого супіску-передматерика (товщина 0,2 м), під яким залягав світложовтий (до палевого кольору) пісок-материк (рис.69; 78).

Курган № 1

Курган № 1 у складі групи курганів II, розташованої за 0,3 км на північ — північний захід від групи курганів I (рис.1), займав південно-східний край підвищення на плато тераси, за 40 м на схід від кургану № 2 (рис.3). Вірогідно, це був найбільший насип групи, висотою більше 2 м. Курган довгий час розорювався.

Певно, саме з нього брався ґрунт для зведення неподалік тригопункту (курганоподібний насип № 4 групи II) у 1960-х рр. (рис.3: н.2).

Курган був помітний на тлі ріллі, мав округлу в плані форму, діаметр 25х26 м, висоту 0,6 м (рис.69; 71). На поверхні виявлені кілька дрібних уламків ліпного посуду зрубного часу, з домішками шамоту у тісті чорного кольору.

Погана збереженість остеологічних матеріалів була зумовлена, скоріше за все, використанням при будівництві кургану засоленого мулу, знищенням внаслідок оранки верхньої частини насипу, котра втримувала опади, та заболоченістю поверхні тераси, що стала з'являтися з 1980-х рр., після спорудження обвідного каналу ВАТ «Полтавський ГЗК» і пониження рівня навколишніх боліт та заплавлених озер. Волога залишалася у солонцевих пониженнях на терасі, вимиваючи висолені залишки кісток.

З досліджених у кургані *шести поховань*: 1 — було енеолітичним, 1 — ямним, 1 — катакомбним, а 3 — зрубними (рис.69).

Стратиграфічні спостереження. У залишених для стратиграфічних спостережень 2-х меридіонально орієнтованих бровках отримані дані щодо спорудження насипу в два етапи (рис.69). Основна частина насипу зводилася переважно з поверхневого ґрунту — сіро-чорно-коричневого супіску, з використанням окремих шматків дерну та підстилаючого його прошарку супіску-передматерика. У катакомбний час насип був зміцнений щільним «панцирем» з мулу, яким обмазувався курган (рис.69).

В основі насипу знаходився первісний курган, розташований практично у центрі сучасного насипу, зведений на підвищенні над енеолітичним похованням 2 (рис.69:І), позначеним невеликим дугоподібним вики-

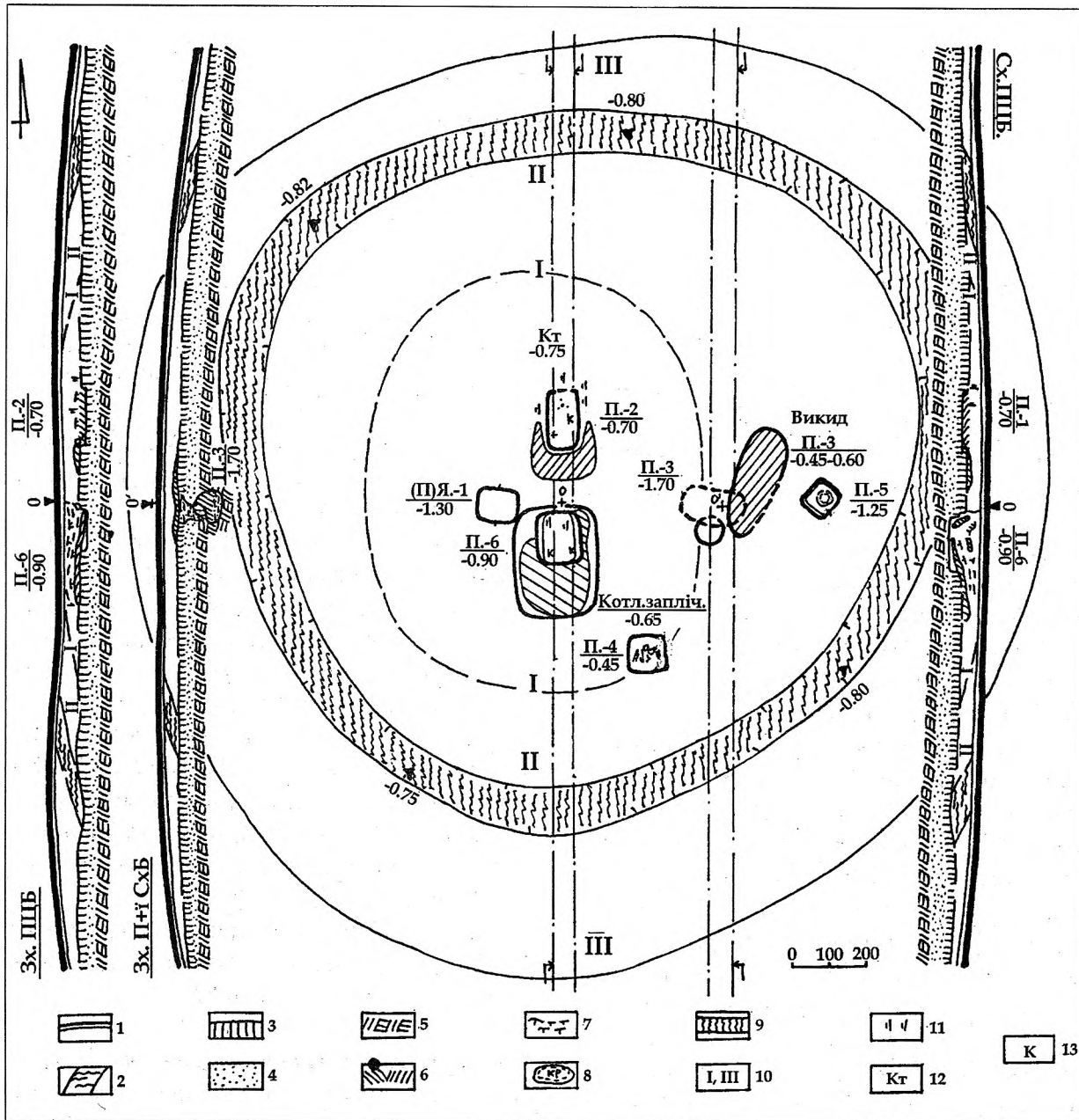

Рис. 69. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 1. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — мул; 3 — похований ґрунт; 4 — пісок; 5 — материк; 6 — викиди; 7 — дернини; 8 — нори; 9 — рівчак з мулистим заповненням насипу II; 10 — номери насипів; 11 — вуглини; 12 — кістки тварин; 13 — фрагменти кераміки.

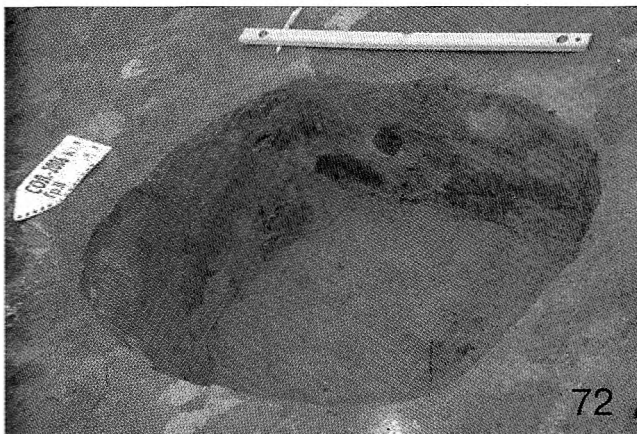
дом на похованому ґрунті, що знаходився з південного боку. Діаметр насипу I становив 9x11,5 м, висота — більше 0,6-0,9 м. Його розміри в перетині простежені за білуватою смужкою решток золілої мінералізованої рослинності на стародавній поверхні, а в планіграфії — за кільцем вимитого опадами чорнозему в основі, навколо первинного насипу, котрий, до того ж, мав значно більшу щільність (рис.69:I). Саме у південну частину цього

насипу в ямний час було впушено поховання 6, влаштоване у прямокутному неглибокому котловані заплічок, розміром 2,4x3,0 м. Викид з ямного поховання був залишений у котловані, а останній закладався зверху двома-трьома шарами невеликих дернин (рис.69: профілі ЦБ). У східну полу насипу I в катакомбний час впушено поховання 3, чий материковий викид видовженим, овальним у плані масивом, ліг в меридіональному напрямку

70

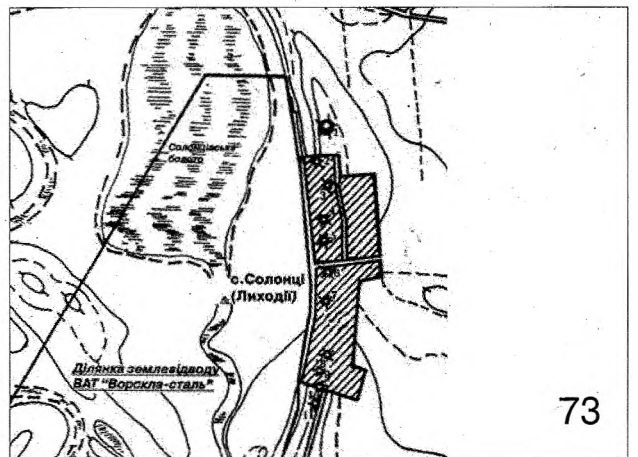
72

71

74

73

Групи курганів I та II поблизу с.Солонці.

- Рис. 70. Група I, курган № 3. Початок досліджень. Вигляд із заходу.
- Рис. 71. Група II, курган № 1. Перед дослідженнями. Вигляд зі сходу.
На задньому плані — найбільший насип групи курганів III.
- Рис. 72. Група II, курган № 1. Поховання 1. З північного заходу.
- Рис. 73. Група II, курган № 1. Поховання 4. Вигляд із заходу.
- Рис. 74. Група II, курган № 1. Поховання 5. Вигляд із заходу.
Помітна кругла пляма заповнення нори байбака.

вздовж довгої вісі насипу I на стародавній горизонт (рис.69).

Саме з катакомбним похованням 3 може бути пов'язане спорудження вдвічі більшого насипу II, що повністю перекрив первісний курган. Після його зведення поверхню кургану вкрили товстим шаром чорного мулу із сусіднього болота (рис.69:II). Товщина такого «панциру», спорудженого не тільки з ритуальною, а й з суто практичною метою, коливалася в межах 0,4-1,2 м. Мулисте ущільнення за сухої погоди перетворилося в «бетоновану кірку», що надійно оберігала супіщаний насип від розповзання і розмивання. До речі, тільки на зняття залишків «панциру» в процесі досліджень витрачено 3 дні роботи бульдозера, і то, після тривалих серпневих дощів. Розміри насипу II, разом із «ущільненням», становили: діаметр — 20 м, ширина кільця мулистого обмазування — 1,0-1,5 м, ймовірна висота насипу — 1,8-2,2 м. Цікаво, що перед покриттям мулом, поли досипаного кургану незначно підчистили, знявши дерновий шар, на зразок влаштування неглибокого похилого рівчака-канавки, шириною 1,1-1,4 м та глибиною 0,2-0,3 м (рис.69).

У масив насипу II саме і впускалися зрубні поховання 1, 4 та 5, з появою яких, певно, курган не досипався. Сучасний дослідженням насип III — це результат тривалого руйнування кургану і новітнього розорювання (рис.69).

Нижче наводимо опис виявлених поховань.

Поховання 1 (зрубне-?, впускне у насип II) виявлене у південно-західному секторі кургану, за 1,1 м на захід (кут 269°) від УЦ. Вірогідно, впускане з рівня поверхні насипу II (рис.69). Поховальна яма мала прямокутну форму, з ледь скругленими кутами, дно її залягало на рівні 1,3 м від УЦ. Розміри ями — 0,9 x 1,1 м; вертикальні рівні стінки опускалися до рівного дна; орієнтація за довгою віссю — широтна, з незначним відхиленням до північного заходу — південного сходу. Дно знаходилося у матеріку (рис.72; 75:1).

Заповнення чорноземно-супіщане, переважно мішане від діяльності землерийів в ос-

нові. У верхній частині простежені окремі шматки мулу від перекопаного «панциру» насипу II. В ямі виявлені лише сліди органічного тліну (рис.75:1).

Поховання, вірогідно, відноситься до групи впускних *зрубних*; ймовірно, належало дитині, останки якої не збереглися.

Поховання 2 (енеолітичне, основне для насипу I) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 1,5 м (кут 0°) від УЦ. Впускане з рівня стародавньої поверхні (рис.69). Поховальна яма мала видовжену прямокутну форму, з дещо скругленими кутами, дно її залягало на рівні 0,7 м від УЦ. Розміри ями — 0,8 x 1,35 м; стінки вертикально опускалися до рівного дна; орієнтація — меридіональна, без відхилень (рис.75:2). Дно знаходилося у похованому ґрунті.

Заповнення чорноземно-супіщане, переважно мішане в основі, пошкоджене норами землерийів. У верхній частині простежені сліди окремих тонких дернин. В ямі та за 0,2-0,4 м навколо виявлені кілька дрібних вуглин, крупинок вохристої мінеральної фарби кармінного кольору (рис.75:2), лусочка світлосірого прозорого кременю та невиразний уламок стінки ліпного горщика крихкої маси, з домішками кривавика в тісті, зі слідами вирівнювання поверхні гребінцем (2,2x3,0 см). Решток похованого не виявлено, крім єдиного напівзотлілого фоллікула *дитини*, вірогідно, віком 3-5 років.

З південного боку від ями, на рівні похованого ґрунту, лежав дугоподібний (напівкільцевий) у плані викид з дернин, вкритий білуватого кольору нальотом мінералізації зотлілої рослинності та дрібними вуглинками. Розміри викиду — 1,7x1,9 м, товщина — 0.1-0,15 м (рис.69). За 3 м на північ від поховання, в 5,1 м на північ — північний захід (кут 354°) від УЦ, на рівні похованого ґрунту, виявлена п'ясна кістка коня свійського (*визначення канд. вет. наук М.В.Головка*).

Поховання віднесене до числа енеолітичних (*Ковалёва, 1984, с.16-23*) дитячих, залишкових населенням *постмаріупольської* культури.

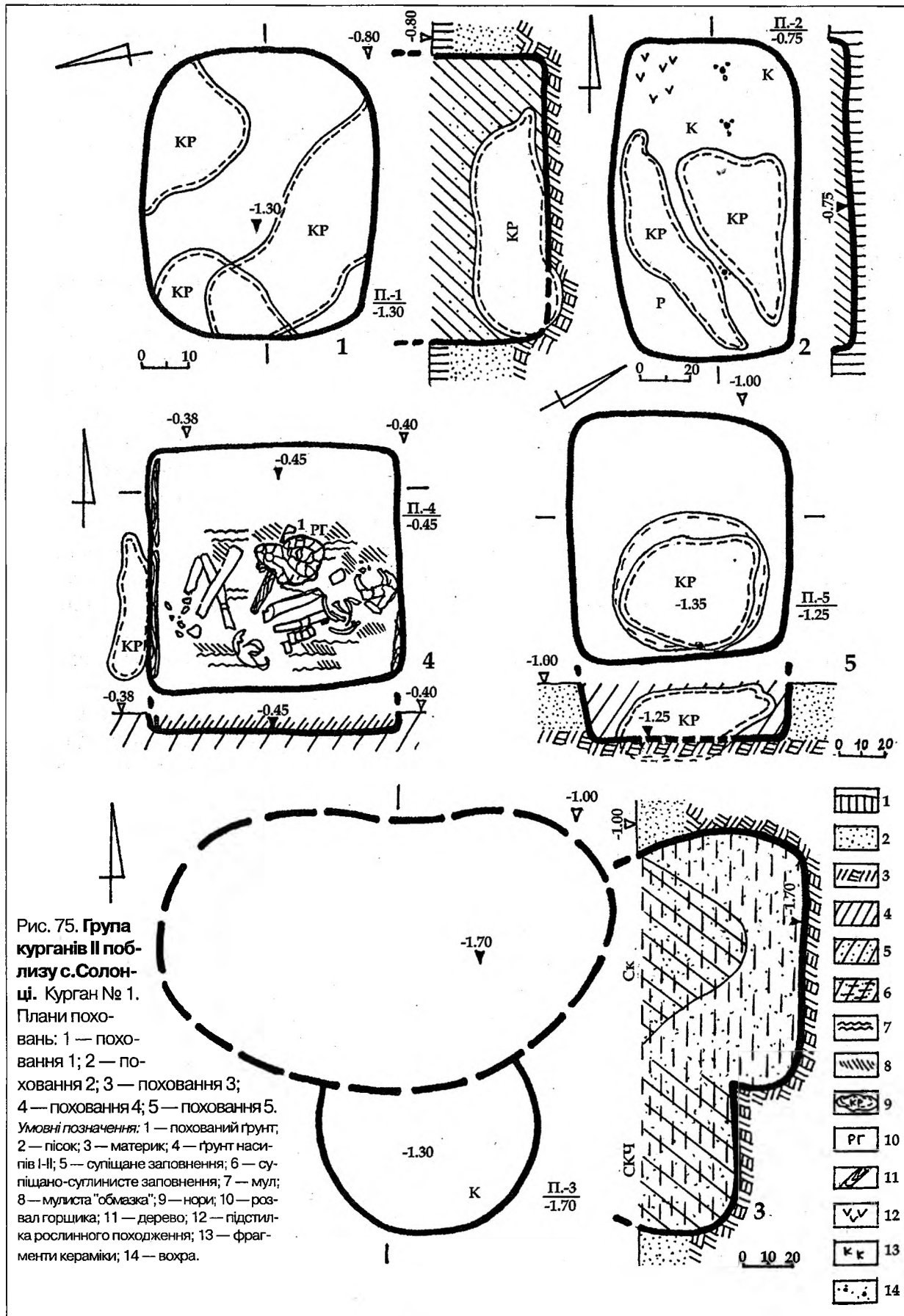

Рис. 75. Група курганів II поблизу с. Солонці. Курган № 1. Плани поховань: 1 — поховання 1; 2 — поховання 2; 3 — поховання 3; 4 — поховання 4; 5 — поховання 5. Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — ґрунт насипів I-II; 5 — супіщане заповнення; 6 — супіщано-суплинисте заповнення; 7 — мул; 8 — мулиста "обмазка"; 9 — нори; 10 — розвал горщика; 11 — дерево; 12 — підстилка рослинного походження; 13 — фрагменти кераміки; 14 — вохра.

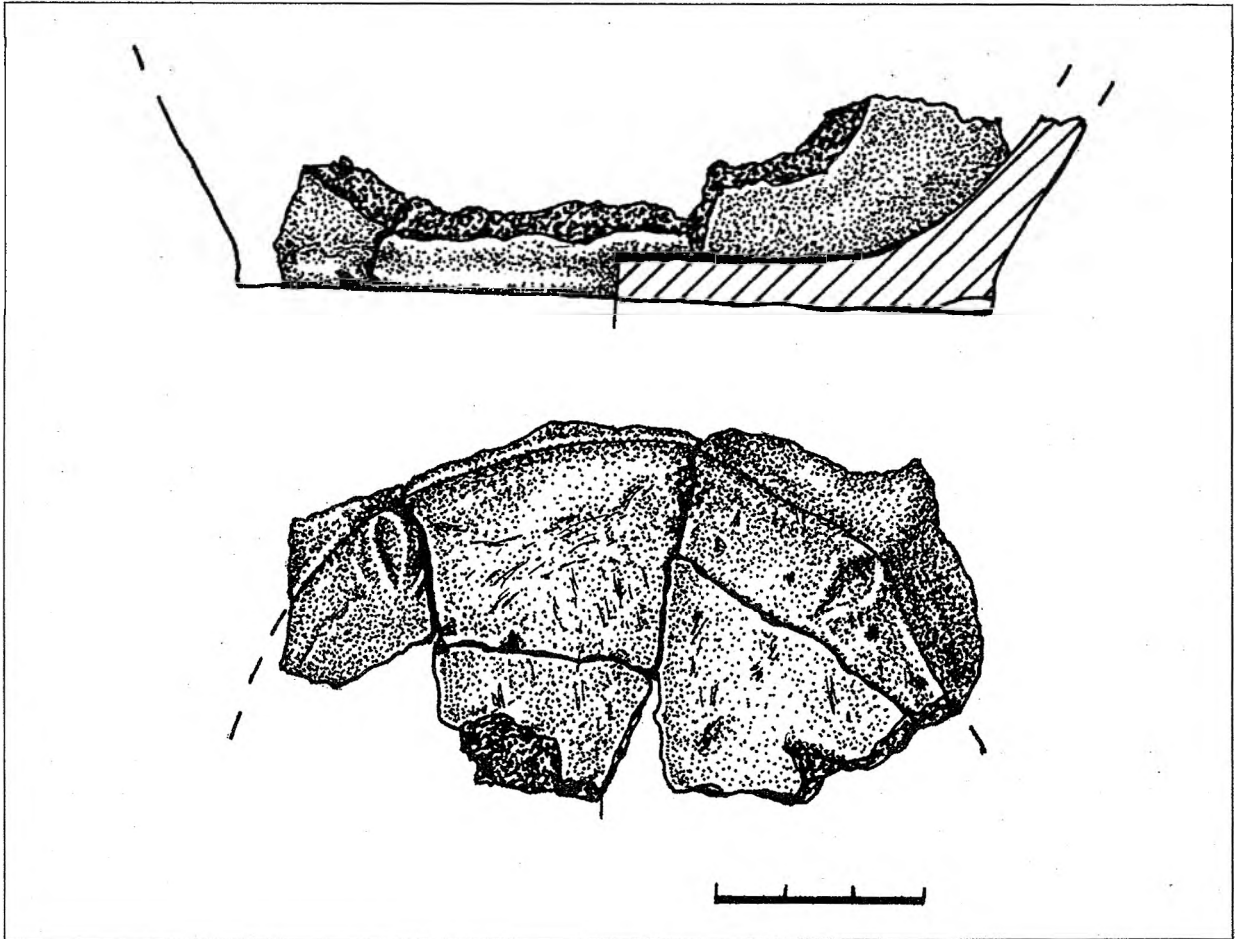

Рис. 76. Група курганів II поблизу с. Солонці. Курган № 1. Поховання 4.
Уламки денця ліпного горщика. Глина.

Поховання 3 (катакомбне, основне для насипу II) виявлене на межі північно- та південно-східних секторів кургану, за 3,3 м на схід (кут 90°) від УЦ. Впущене з рівня стародавньої поверхні, край поли насипу I (рис.69; 75:3), на максимальну глибину 1,7 м від репера.

Вхідний колодязь, простежений з рівня материка, в основі мав круглу форму, діаметром 0,75 м, і незначно звужувалася донизу, до глибини 1,3 м від репера. Вхідна яма була забитою щільним сіро-чорним супіщано-чорноземним ґрунтом, із затьоками талих вод (рис.75:3).

Поховальна камера мала бобоподібну підовальну форму, з внутрішнім вигином із північного боку, скоріше за все, невисоке склепіння, широтну орієнтацію (рис.75:3). Її розміри: ширина — 1,0-1,1 м, довжина — 1,95 м, висота — 0,9-1,0 м від рівня дна, що було влаштоване на глибині 1,7 м від репера. За-

повнення камери у верхній частині складалося з чорно-сірого супіску, із затьоками, що просів із дромосу, а в нижній частині було темним супіщаним, підстеленим материковими зсувами зі стінок і стелі (рис.75:3).

У камері будь-яких знахідок не виявлено, крім кількох незначних уламків кісток людини. У заповненні вхідної ями знайдений уламок стінки горщика із добре заглаженою поверхнею, зі слідами продавленого орнаменту чи загладжування, розміром 4,8x4,4 см, з дещо пористою структурою черепка.

Зі влаштуванням поховання пов'язується спорудження насипу II та ущільнення його шаром болотяного мулу (див. вище). Простежений материковий викид з поховання, що лежав видовженим, овальним у плані масивом, в меридіональному напрямку вздовж довгої вісі насипу I на стародавньому горизонті, за 4,7 м на схід (кут $85-89^\circ$) від УЦ. Йо-

го розміри — 0,9-1,25x3,15 м, товщина незначна — 0,10-0,15 м (рис.69).

Поховання влаштоване носіями *катакомбної культури*.

Поховання 4 (зрубне, впускне у насип II) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 4,1 м на південний схід (кут 153°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні насипу II (рис.69). Поховальна яма мала прямокутну, майже квадратну форму, дно її залягало на рівні 0,45 м від УЦ. Розміри ями — 1,00 x 1,05 м; орієнтація за довшою віссю — широтна (рис.75:4). Вздовж широтних стінок збереглися сліди дерева від зрубової конструкції, проте, надзвичайно невиразні.

Заповнення мулистого-супіщане, надзвичайно щільне, з домінуванням мулу. Зверху простежені цілі шматки мулу, від перекопаного «панциру» насипу II. Кістки похованої дитини збереглися дуже погано, фактично, в якості тліну (рис.73). Варто відзначити, що під час здійснення обряду яма заповнювалася дуже мокрим ґрунтом (рис.75:4).

Похована, *дитина*, у віці до 10-11 років, лежала зібгано, на правому боці, ноги підігнуті під гострим кутом (40°) (рис.73; 75:4). Положення рук: зігнуті в ліктях, кисті перед грудьми. Стопи зведені. Кістки дитини практично всуціль були вкриті тонким (2-5 см) шаром мулу, що лягав кількома прошарками, вірогідно, під час проникнення талих вод до поховання і розмивання мулистого заповнення. Перед грудьми знаходилася ліпна посудина банкової форми, від якої зберігся подрібнений розвал (рис.73; 75:4:Л). Біля розвалу черепа відзначена єдина вуглина. Під кістками виявлені незначні сліди підстилки рослинного походження.

Знахідка. Відліпного *горщика* банкової форми реконструювати графічно вдалося розвал приденної частини, з плоским дном та ледве наміченим утором. Діаметр дна — близько 11,0 см, товщина стінок і дна — 0,6-0,7 см. На зовнішній поверхні денця наявні відбитки насіння рослин та розміщені хрестоподібно (?) овально-ромбічні відтиски палички-штампу, яких збереглося два (рис.76). У тісті — до-

мішки піску та жорстви. Посудина дуже крихка через поганий випал.

Поховання належить до числа впускних *зрубних*.

Поховання 5 (зрубне-?, впускне у насип II) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 6,6 м на північний схід (кут 84°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні поли насипу II (рис.69). Поховальна яма мала трапецієподібну, ближче до квадратної, форму, зі скругленими кутами, дно її залягало на рівні 1,25 м від УЦ. Розміри ями — 0,80-1,00 x 0,85 м; вертикальні рівні стінки опускалися до також рівного дна; орієнтація за довшою віссю — північний схід — південний захід (рис.72:5). Дно знаходилося у материкову, було перебите корою байбака (рис.74), яка сприймалася у зачистці як ідеально кругла яма.

Заповнення супіщане коричнево-палевого кольору, мішане в основі від діяльності крупних землерийв. У верхній частині простежені окремі шматки мулу, від перекопаного «панциру» насипу II. Знахідки в ямі відсутні (рис.75:5).

Поховання згодом віднесене до групи впускних *зрубних*; ймовірно, належало дитині, останки якої не збереглися.

Поховання 6 (ямне, впускне у насип I) виявлене у південно-західному та південно-східному секторах кургану, за 0,27 м на південь (кут 180°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні насипу I, шляхом спорудження прямокутного неглибокого, меридіонально орієнтованого котловану заплічок, розміром 2,30x3,05 м і глибиною 0,60-0,65 м, влаштованого у похованому ґрунті (рис.69). Поховальна яма займала майже крайнє північне положення в цьому котловані, була споруджена симетрично вздовж його довгої вісі в меридіональній орієнтації, з деяким відхиленням до північного заходу — південного сходу (рис.77), з глибини 0,60-0,65 м від репера.

Яма мала прямокутну форму, зі злегка скругленими кутами, вертикальні стрімкі коротші і більш пологі, звужені до рівного материкового дна, довші стінки, розміри: по верху — 1,25-1,30 x 1,35 м, по низу — 1,1-1,2 x

1,35 м, глибину — 0,9 м від УЦ, або 0,3 м від рівня впуску (рис.77).

Заповнення було мішаним, темносупіщаним, з південного і східного боку перекривалося тонкою лінзою передматерикового викиду (рис.77). Крім непевних слідів зотлілої органіки, кількох вуглинок, шматочків кісток людини, деревного тліну від легкого накатника та крупинок темно-червоної й яскраво-червоної вохри, двох незначних фрагментів стінок ліпного горщика зі слідами гребінцевого загладжування поверхні та рихлою масою тіста сіро-коричневого кольору, з домішками зернинок подрібненого шамоту, знахідок не виявлено.

Викид з ями був полишений у котловані заплічок овальною в плані плямою перекритого материком ґрунту (1,9х2,1 м), товщиною 0,15-0,20 м, а зверху, разом із похованням, закладався двома-трьома шарами дернин.

Поховання належить до старожитностей *явного часу*, можливо, призначалося для дитини, кістки скелету якої не збереглися.

Висновки. Таким чином, досліджений курган почав зводитися за епохи фіналу енеолітичної доби, а остаточно був споруджений у катакомбний час бронзового віку. Впускні зрубні захоронення лише маркірували завершення використання насипу для влаштування останніх впускних поховальних комплексів. Не дивлячись на стратифікованість, курган не містив жодного більш-менш виразного поховання.

Курган № 2

Курган № 2 знаходився у складі групи курганів II, розташованої за 0,3 км на північний захід від групи курганів I (рис.1), займав північно-західний край пануючого підвищення плато тераси, за 40 м на північний захід від найбільшого кургану групи — № 1 (рис.3: к.2).

Був помітний на тлі ріллі, мав круглу в плані форму, діаметр 18,5х20 м, висоту 0,75 м і невелике напівкругле «відгалуження» у формі «вуса» чи бурта, з північного сходу, розмі-

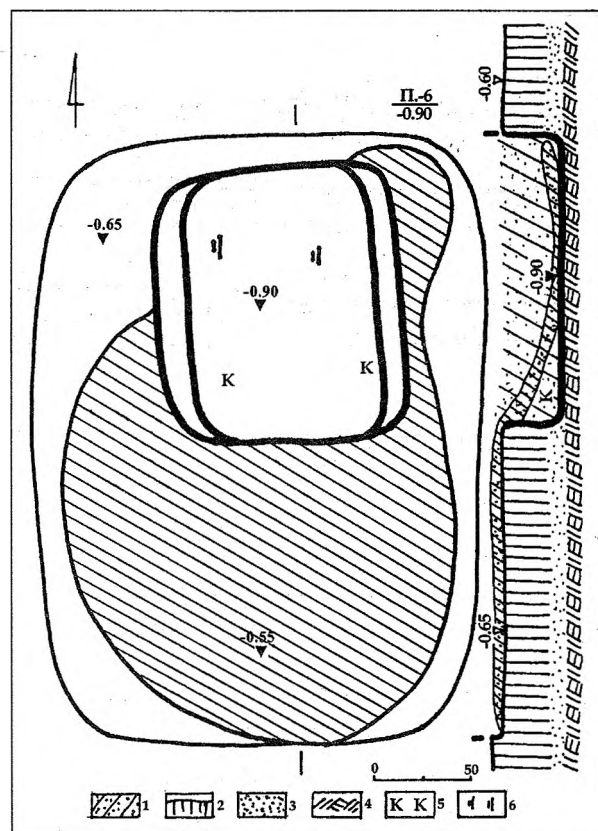

Рис. 77. Група курганів II поблизу с.Солонці.

Курган № 1. Поховання 6. План та перетин.

Умовні позначення: 1 — супіщане заповнення;
2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк;
5 — фрагменти кераміки;
6 — вуглини.

ром 8х11 м та висотою 0,3-0,4 м (рис.78). Останнє спочатку сприймалося як окремий насип, що «зрісся» полами з насипом №2. Пізніше встановлено, що це «відгалуження» — наслідок руйнування порівняно високого насипу кургану у 1960-х рр., з метою вирівнювання угідь для оранки. Ґрунт з вершини задернованого кургану просто згорнули бульдозером (рис.78:IV), а вирівняний насип почали розорювати.

На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду зрубного часу, з домішками шамоту та жорстви у тісті чорного кольору. У центрі виявлено 6 різного ступеню збереженості поховань (поховання 1-2, 4-6), дві жертівні ями (умовно, поховання 3 та яма 1) і окоп часу Другої світової війни, а також рештки двох грабіжницьких ходів, пов'язаних з пограбуванням поховання 4 скіфського часу, перебиті траншейками відкопування нір

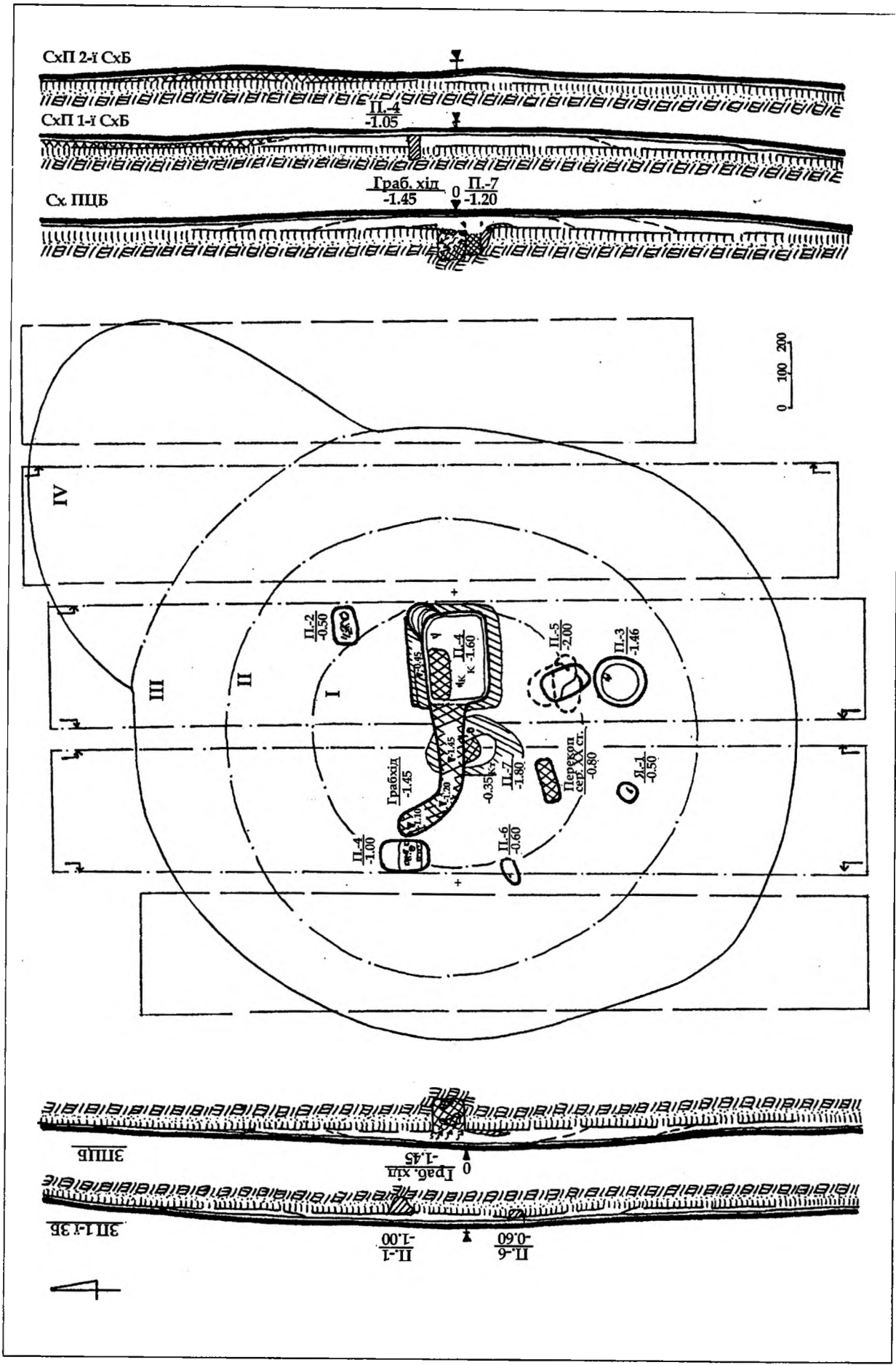

Рис. 78. Група курганів II поблизу с. Солонці. Курган № 2. План та перетини. Умовні позначення, див. на рис. 59 і 75.

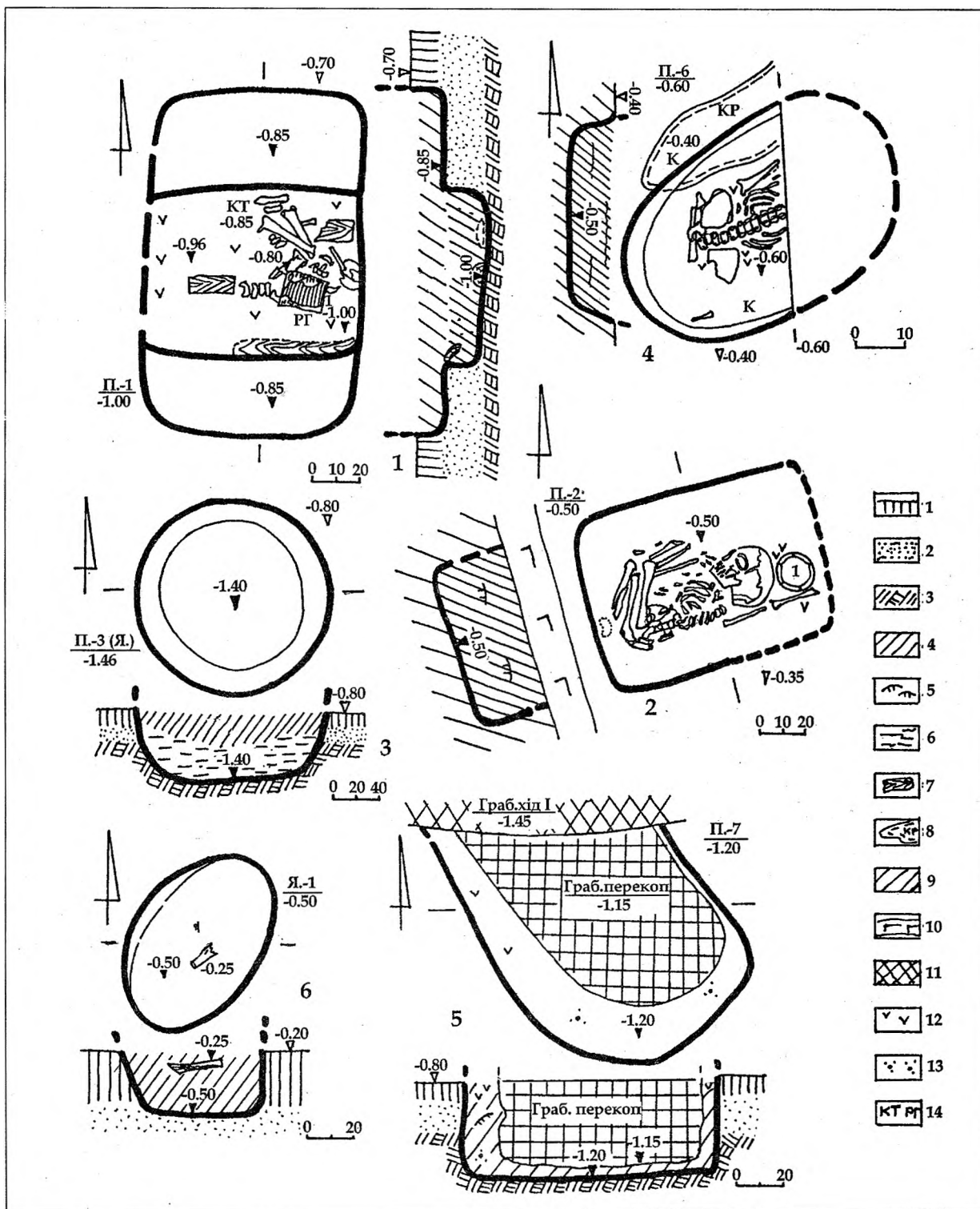

Рис. 79. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2. Плани і перетини поховань та ям: 1 — поховання 1; 2 — поховання 2; 3 — поховання 3 (яма 1); 4 — поховання 6; 5 — поховання 7; 6 — яма 2.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — дернини; 6 — мул; 7 — дерево; 8 — нори; 9 — ґрунт насипу II; 10 — орний шар; 11 — перекон; 12 — підстилка рослинного походження; 13 — вохра; 14 — кістки тварин та розвал горщика.

байбаків у середині ХХ ст. Залишків новітніх господарських об'єктів рубежу ХІХ-ХХ ст. не виявлено.

Серед досліджених у кургані шесті поховань: 1 ямне, 1 катакомбне, 2-і, напівне, катакомбні жертвні ями, 2 зрубних поховаль-

них комплекси та одне поховання жертвовної тварини зрубного часу, 1 поховання скіфської доби, пошкоджене грабіжниками у XVII та XX ст. (рис.78).

Стратиграфічні спостереження. Курган досліджувався на знос, його насип був знятий повністю, з ділянками навколокурганного простору. У залишених для стратиграфічних спостережень 3-х меридіональних бровках отримані дані про поетапне спорудження насипу (рис. 78). Насип кургану зводився переважно з поверхневого ґрунту — сіро-чорно-коричневого супіску, з використанням окремих шматків дерну та підстилаючого його прошарку супіску-передматерика.

В основі насипу знаходився невеликий первісний курган, зведений на панівному підвищенні над ямним похованням 7 (рис. 78:І) у центрі сучасного насипу, з невеликим кільцевим викидом навколо. Діаметр цього насипу I становив 8 м, висота — близько 0,5 м. Його розміри і форма реконструйовані за забарвленням ґрунту спорудження та його значнішою щільністю, добре помітною при знятті масиву супіску бульдозером. Обсяг такого насипу становив понад 20 куб. м.

Наступний насип II споруджувався зі впуском у південно-східну полу первісного кургану катакомбного, двічі використаного для захоронень, поховання 5, що супроводжувалося двома жертвовними ямами (поховання 3 і яма 1). Курган отримав значніші розміри — діаметр 14,5 м та висоту близько 0,7-0,8 м (рис. 78:ІІ). Цей насип міг незначно досипатися у зв'язку зі влаштуванням зрубних впускних поховань 1, 2 з північного боку.

У скіфський час, зі впуском у масив насипу II поховання 4, курган черговий раз досипався, отримавши близький до сучасного дослідження діаметр — 18-19 м, та значно більшу за збережену висоту — понад 1,6-1,8 м. Насип III був незначно пошкоджений грабіжницькими пошуками і встановленням тригопункту у другій чверті XX ст. Його руйнування розпочалося в другій половині XX ст., після «вирівнювання» технікою та розорювання (рис. 78).

Нижче наводимо опис виявлених поховань та новітнього об'єкту, досліджених у насипу та під ним.

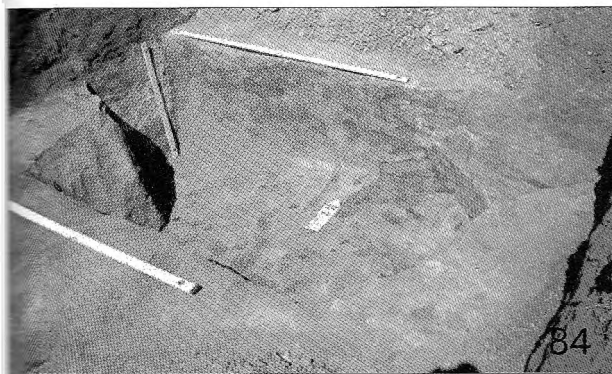
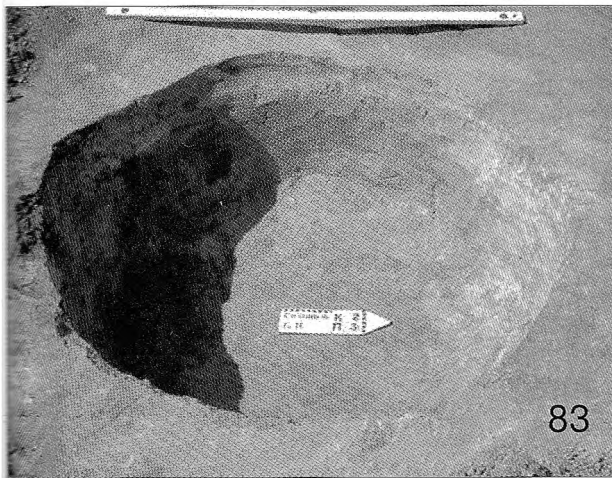
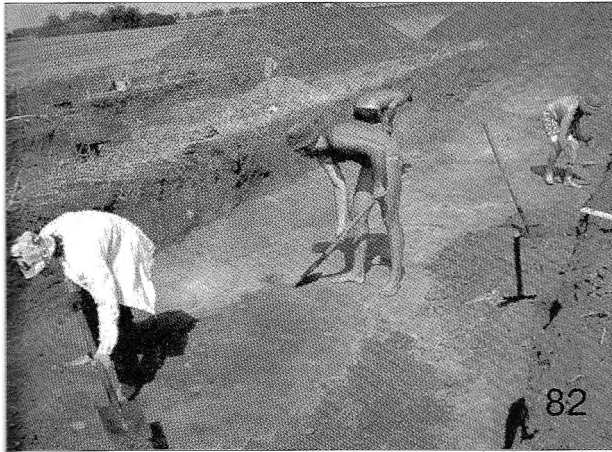
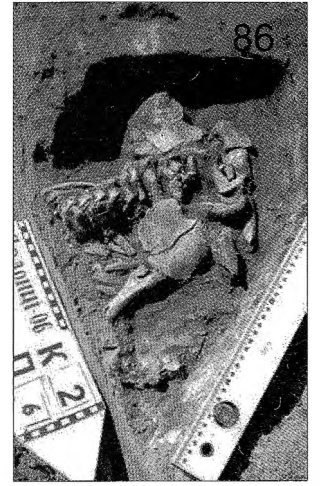
Поховання 1 (зрубне, впускне у насип II) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 3,4 м (кут 294°) від УЦ (рис.78). Впущене з рівня поверхні насипу II. Поховальна яма мала видовжену підпрямокутну форму, зі скругленими кутами та нерівновеликими заплічками — з північного та південного боків, дно її залягало на рівні 1,0 м від УЦ. Розміри ями — 1,0 x 1,5 м; стінки вертикально опускалися до вирівняного дна; орієнтація — меридіональна, без відхилень (рис.79:1). Ймовірна глибина від поверхні насипу II — 0,9 м, дно знаходилося над рівнем залягання материка.

Заповнення сіросупіщане, мішане. У передній частині значно темніше, частково пошкоджене норами дрібних землерийв (рис.79:1). В ньому збереглися зотлілі рештки двох плах перекриття, шириною до 7-8 см, а біля південної стінки — залишки основи зрубу, викладені в широтному напрямку, поперек довгої вісі ями (рис.79:1).

Похований, *дитина*, у віці 3-5 років, лежав посеред ями, зі зміщенням до східної стінки, на правому боці скорчено, головою на схід. Кістки рук і ніг виявилися дещо переміщеними землерийями, проте, положення хребетного стовця та розвалу черепа вказували саме на таку його позу (рис.79:1). Близьче до південно-східного кутка ями, за спиною дитини, стояла ліпна чаша, приплюснутий до дна обвалом перекриття розвал якої знаходився на площі 15x19 см (рис.80). На дні та під кістками скелета виявлені сліди підстилки рослинного походження темно-коричневого кольору.

Знахідка. Розвал чашоподібної посудини з косим зрізом, не виділеним вінцем, стінками, спрямованими назовні, пласким дном, із виділеним утором (рис.87). Форма реконструйована графічно. Діаметри: вінець — 14,9 см, дна — 8,8 см, висота — 12,2 см. Випал поганий, нерівномірний.

Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2.

Рис. 80. Поховання 1. Деталь. Вигляд із заходу.

Рис. 81. Поховання 2. Вигляд з південного сходу.

Рис. 82. Робочий момент. Зачистка.

Зліва направо: Я.В.ВолодарецьУрбанович, В.В.Лямкін та О.О.Сидоренко.

Рис.83. Поховання 3 (яма 1).

Рис. 84. Поховання 4. Вигляд, із південного сходу.

Рис. 85. Поховання 5. Робочий момент. *О.В.Коротя.*

Рис. 86. Поховання 6. Вигляд з півночі.

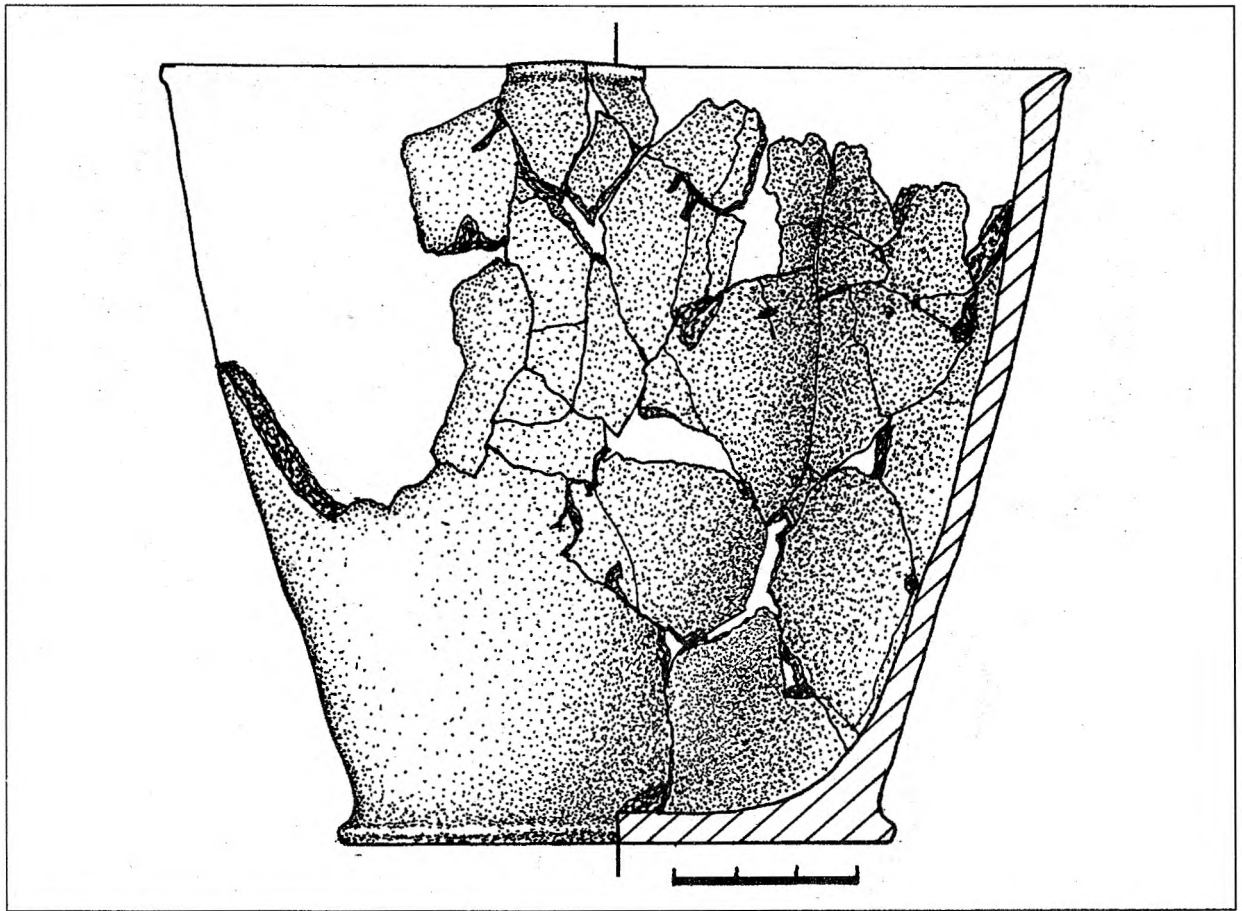

Рис. 87. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2. Поховання 1. Ліпний горщик. Глина.

Посудина банкової форми відноситься до типу 1 групи I, за с.І.Берестневим (*Берестнев, 2001, с.238, рис.79:І:1*) і нагадує за формою чашу з Уллянівки поблизу с.Орлик у пониззі Ворскли (*Памяники, 1985, с.19, №64*). З подібних назвемо і посудини із поховання 1 кургану №1 групи поблизу с.Новоосинове Харківської області (*Берестнев, 2001, с.235, рис.76:5*), поховання 7 кургану №1 групи XII біля с.Верхня Маївка у передстеповому межиріччі Орелі та Самари (*Ковалёва, Волкобой, Марина, Лихачёв, Поццов, 1977, с.99, табл.2:8*) та ін.

З похованням, на нашу думку, пов'язане влаштування захоронення у жертвній ямі частини чи цілої туші кози (поховання б) (рис.78; 86), що належить до числа впускних, залишених населенням зрубної культурно-історичної спільноти.

Поховання 2 (зрубне, впускне у насип II) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 4,3 м (кут 34°) від УЦ. Впущене з рівня

північно-східної поли насипу II (рис.78). Поховальна яма мала видовжену прямокутну форму, з дещо скругленими кутами, дно її залягло на рівні 0,5 м від УЦ. Розміри ями — 0,75 x 1,05 м; рівні стінки вертикально опущені до старанно вирівняного дна; орієнтація — майже широтна, із відхиленням до північного сходу — південного заходу (рис.79:2; 81). Ймовірна глибина від рівня поверхні насипу II — не менше 0,7 м, дно влаштоване у насипу кургана.

Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, мішане, з окремими дернинами. У передденні — частково пошкоджене норами дрібних землеріїв (рис.79:2; 81).

Похований — *дитина*, у віці близько 1 року, викладений на правий бік посеред ями, головою на схід — північний схід, лицевим відділом — на північ, з дуже скорченими, підігнутими ногами, зігнутою у лікті і зверненою кистю до обличчя правою рукою (рис.81). Кістки лівої руки рознесені землеріями до черепа і вище (рис.79:2), за довгою віссю ями.

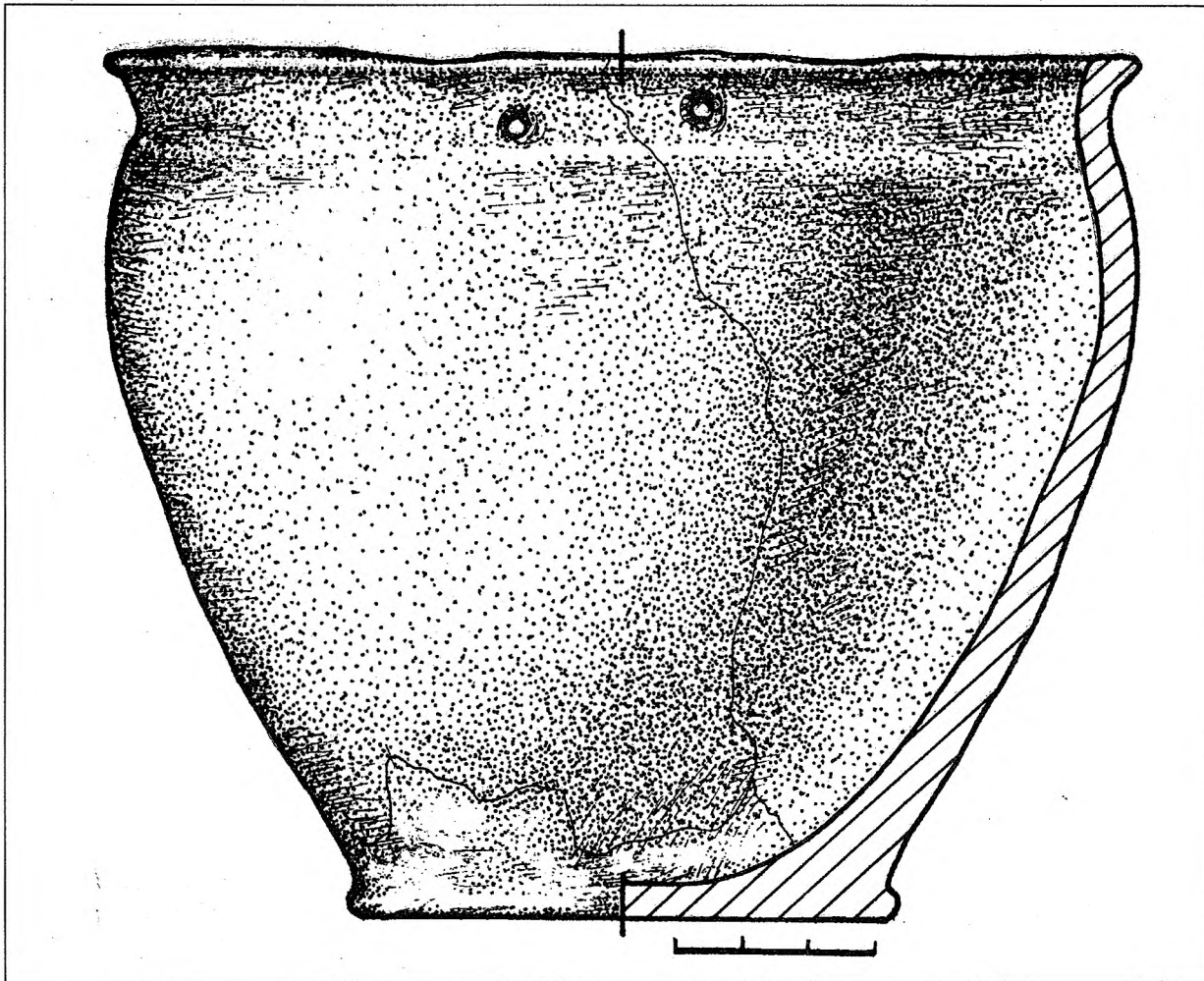

Рис. 88. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2. Поховання 2. Липний горщик. Глина.

Над черепом дитини, у східній частині ями, стояв липний горщик банкової форми (рис.81). Поряд із ним відзначені залишки рослинного тліну.

Знахідка. Банкоподібний липний *горщик*, з виділеним вінцем, що утворене потовщенням назовні і прогладженим вдавненням під ним. Зріз горизонтальний. Перегин тулуба знаходиться на 2/3 висоти, плавно звужується до плаского, з невеликим утором дна. Біля шийки наявні два наскрізні отвори, можливо, сліди реставрації. Висота — 13,0 см; діаметри: вінець — 15,5 см, тулуба — 15,7 см, дна — 8,2 см (рис.88). Отвори у горщику — діаметром 0,3 та 0,4 см.

Горщик належить до типу 2 групи II, за С.І.Берестневим (Берестнев, 2001, с.238, рис. 79:III:2). Посудина має чимало аналогій, серед яких назвемо горщики з поховання 1 кургану № 3 групи III поблизу с.Новопідкраж і

поховання 3 кургану № 3 біля с.Дмухайлівка в Пооріллі (Ковалева, Волкобой, 1978, с.33, 42, табл.2:5; Ковалева, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981, с.44, рис.10:10), з околиць с.Діброва Краснолиманського району Донецької області (Горбов, 1993, с.26-27, 155, № 1 [203]), поселення Утківка-1 на Слобожанщині (Берестнев, 2001, с.249, рис.90:6).

Поховання належить до числа дитячих впускних, влаштованих носіями зрубної культури.

“Поховання” 3 (фактично, *яма 2*) (катакомбна, належить до основного поховального комплексу для насипу II — поховання 5, першого етапу його влаштування) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 4,4 м на південний схід (кут 157°) від УЦ (рис.78). Яма впущена з рівня стародавньої денної по-

верхні біля підніжжя насипу I. Вона мала круглу форму, звужені до рівного дна стінки (рис.79:3; 83). Її глибина від рівня репера 1,40 м, або від рівня похованого ґрунту — 0,7 м. Діаметр ями по верху — 1,5 x 1,6 м; на дні — 1,2 x 1,3 м (рис.79:3). Дно влаштоване у материку.

Заповнення у верхній частині супіщане, сіро-чорного кольору, з дрібних дернин, місцями побите норами землерийв. У ньому виявлена кістка напівдорослої особини вівці або кози свійської (рис.79:3), 3 дрібні не визначені кістки тварин, крупинка червоної вохри та *уламок* стінки ліпного *горщика* зі слідами дрібно-гребінцевого загладжування з обох боків, розміром 2,1x1,8 см. Передення ями було заповнене світлокоричнево-жовтим передматериковим ґрунтом, без будь-яких знахідок.

Яма віднесена до числа ритуальних супутніх споруд *катакомбного* поховання 5.

Яма 1 (*катакомбна*, належить, вірогідно, до другого етапу влаштування основного поховального комплексу для насипу II — поховання 5) виявлена у південно-західному секторі кургану, за 5,05 м на південний захід (кут 250°) від УЦ. Впущена з рівня поверхні поли насипу II. Мала овальну форму, нерівномірно нахилені до рівного дна стінки (рис.78; 79:6). Її глибина від рівня репера 0,5 м, а з рівня поли насипу II — 0,3 м. Діаметр ями по верху становив — 0,55 x 0,84 м; по дну — 0,48 x 0,80 м. Дно влаштоване на рівні передматерика.

Заповнення ями складав щільний сірий, свого часу зволожений, чорнозем, у верхній частині якого трапилося кілька дрібних вуглин та обрубків кістки напівдорослої особини кози свійської (глибина 0,25 м від УЦ) (рис.79:6).

Яма належить до числа жертвних супутніх споруд *катакомбного* поховання 5.

Поховання 4 (*скіфське*, *впускне* у насип II, *основне* для насипу III) виявлене у східній частині кургану, за 0,8 м (кут 84°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні насипу II, шляхом влаштування у ньому широтно орієнтованого прямокутного котловану заплічків, з трохи скругленими кутами, розміром 3,1-3,2 x

3,2 м, доведеного до глибини 0,8 м від рівня репера (рис.78). Площа цих заплічків становила майже 10 кв. м (рис.89). Викид від їх спорудження, як і материковий викид від влаштування поховальної ями, не збереглися, внаслідок розгортання верхньої частини насипу кургану, проте, значна частина його материкового вмісту пішла на заповнення обсягу заплічків і перекриття дерев'яного накатника над похованням, викладеного на дні цього котловану (рис.89).

Поховальна яма споруджена посеред котловану заплічків, зі східною приступкою (своєрідними сходинками) з боку пониження, від північно-східної поли кургану. Яма орієнтована також у широтному напрямку. Вона мала підпрямокутну, навіть ближче до квадратної, форму, з двома скругленими, зі східного боку, кутами, один із яких — північно-східний — став місцем влаштування входу (рис.84; 89). Для останнього в масиві насипів I і II була споруджена напівовальна яма, переділена навпіл за широтною віссю заглибиною другої сходинки, котра отримала трикутні обриси (рис.89). Розміри ями становили — 2,00 x 2,18 м, глибина від рівня УЦ — 1,60 м, від заплічок — 0,80 м. Розміри входу склали — 1,2 x 1,2 м, сходинок відповідно (верхня і нижня) — 0,45 x 1,2 м і 0,70 x 1,05 м, глибина їх від рівня репера — 1,05 і 1,25 м відповідно (рис.89). Поверхня сходинок була старанно вирівняною.

Загальний обсяг земляних робіт, здійснених задля влаштування цього поховання складав: 10 куб. м (заплічки) + 3,5 куб. м (поховальна камера) + 0,5 куб. м (вхід) = 14 куб. м, до чого необхідно долучити ще 10 куб. м для закидання котловану над накатником та, звісно, влаштування насипу III, на що було необхідно по мінімуму 250-300 куб. м.

Стінки поховальної камери незначно звужувалися до добре вирівняного материкового дна, з розмірами 1,85x2,00 м (рис.89). На останньому слідів влаштування дощатої підлоги-помосту, використання для цього лаг не виявлено. Поховання було вщент пограбоване внаслідок діяльності, принаймні, двох груп грабіжників різного часу.

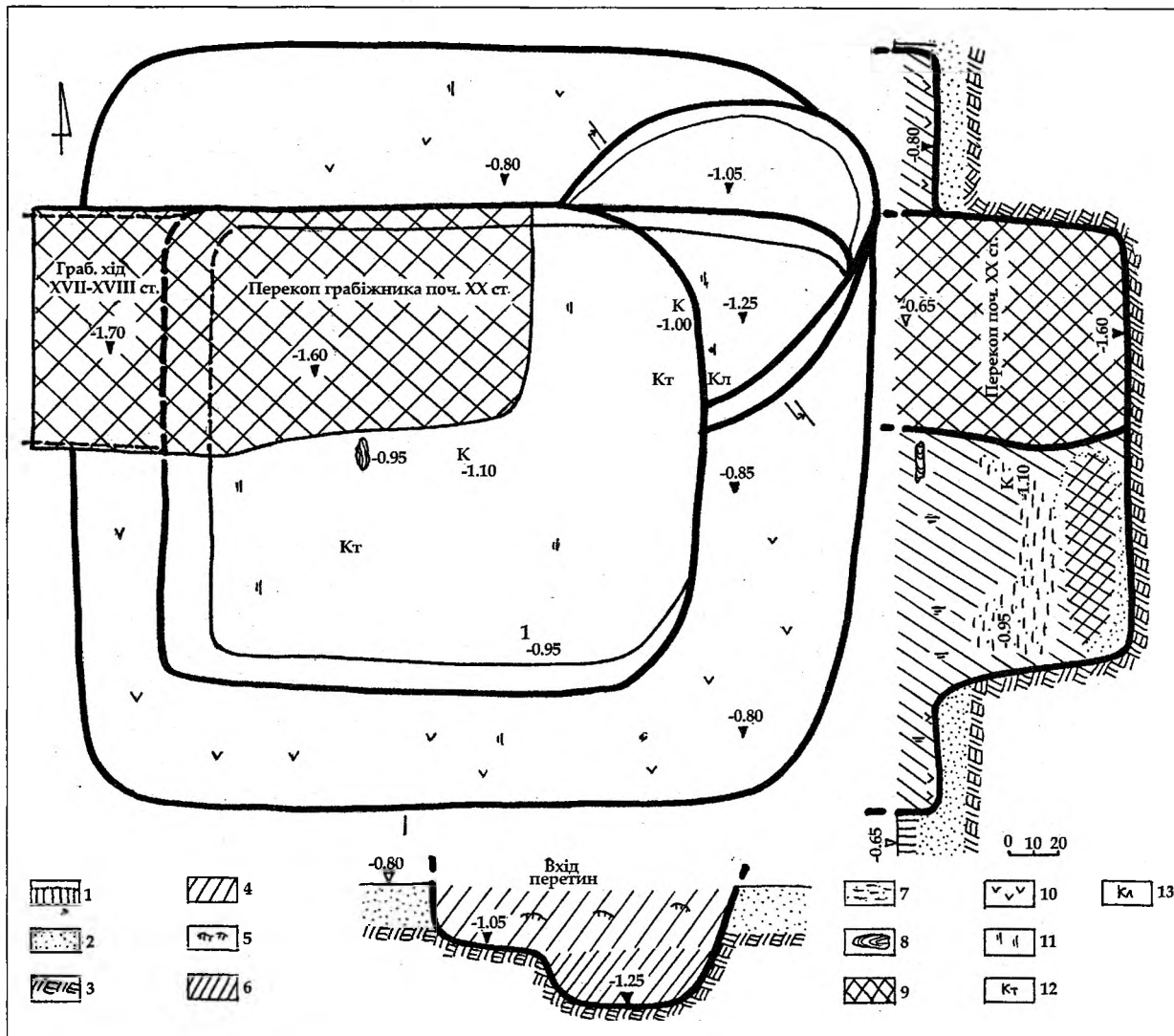

Рис. 89. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2. Поховання 4. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — дернини; 6 — темне супіщане заповнення; 7 — суглинистий супісок; 8 — дерево; 9 — перекопи; 10 — деревний тлін; 11 — вуглини; 12 — кістки тварин; 13 — кістки людини. Цифрою позначено: 1 — абразив.

Внаслідок досліджень установлено, що смугу навколо камери на заплічках, шириною з різних боків у 0,3-0,6 м, вкривав дерев'яний накатник з частково отесаних плах, шириною 0,15-0,20 м (уламок однієї з них виявлено на ділянці не зачепленого грабіжниками масиву заповнення ями) (рис.89). Цей накатник було викладено у меридіональному напрямку. Неможливо було встановити, чи підтримувалося перекриття додатково широтно орієнтованими лагами, чи опиралося на дощату конструкцію на зразок зрубу, встановлену в камері. Хоча, поверхня заплічок зберігала місцями сліди деревного тліну, як і дно камери, зрите грабіжниками. На заплічках і

місцями на дні ями виявлені окремі вуглини від випалювання сухого травостою, що вказує на використання в обряді вогню з метою очищення місця майбутнього поховання та на час його здійснення (на нашу думку, пізня осінь — початок зими).

У південній частині камери збереглися ділянки не надто пошкодженого грабіжниками заповнення, яке складалося у верхній частині з темносірого, місцями чорного за кольором супіщанистого чорнозему, в основі якого, переважно скраю, залягав тонкий шар вуглин та решток зотлілих уламків плах накатника. Цей масив провалу у камеру горішнього ґрунту, з глибини 1,3 м від рівня репе-

ра, підстилали по краях ями зсуви мішано-материкового супіску із заплічків, нижче позначені слідами намиву гумусу від дії талих вод (рис.89). Останні 0,2-0,3 м передденного заповнення камери були інтенсивно перемішані внаслідок пошуків дорогоцінностей грабіжниками, перетворившись у сіро-жовтувату масу перекопу, збагаченого деревним тліном, старими і свіжими вуглинами, трухлявиною подрібнених кісток людини і тварин.

Північно-західний кут поховальної камери був перебитий прямокутним котлованом грабіжницького перекопу, в якому близько сер. ХХ ст. з'явилася нора байбака (рис.89). Існування останньої спричинило прокопування перекопу в черговий раз, у ході «кампанії» боротьби проти шкідників сільського господарства. Зазначимо також, що заповнення входу збереглося непорушеним. Вхідна яма була заповнена переважно ґрунтом материкового викиду, з домішками сіро-чорного супіску та дернинами.

У масиві приденного мішаного ґрунту з поховальної камери вдалося виявити лише єдиний дрібний уламок корозованого залізного виробу незрозумілого призначення, відбиток у супіску частини тригранного бронзового наконечника стріли, а також уламок черепа вівці свійської і зуба коня. Від тризної відправи, на глибинах 0,95-1,10 м від рівня УЦ, у заповнення потрапили кілька дрібних уламків ліпного посуду: фрагмент стінки горщика з шерехатою поверхнею, розміром 0,8x1,0 см, уламок стінки миски з шерехатою, ледь прогладженою поверхнею (0,8x1,4 см), а також жовтопісковиковий абразив з місцевого дрібноструктурчатого плитчака поверхневих відслонень узбережжя Дніпра, розміром 2,3x3,5 x 1,7 см (рис.89: к, л).

Поховання грабувалося двічі, — за фіналу доби пізнього українського середньовіччя і на початку ХХ ст., — шляхом прокопування грабіжницького ходу І із північного заходу насипу кургану та грабіжницького підкопу ІІ, влаштованого над північно-західним кутом камери з поверхні насипу над провалом, спричиненим діяльністю перших грабіжників (рис.89).

Грабіжницький хід І, початок якого виявлений на глибині 1,1 м у північно-західному

секторі кургану під час досліджень поховання 1, за 3,5 м (кут 301°) від УЦ), мав протяжність 5,9 м (рис.78). На перших двох метрах від прямував на південний схід, а потім був більш-менш стрімко повернутий у східному напрямку, на центр кургану. Хід поступово розширювався й заглиблювався до рівня передматерика (рис.78). На початку він мав ширину 0,7 м, а далі досягав завширшки 1,0-1,1 м, відповідно заглиблюючись до 1,45 м від УЦ. На третьому метрі грабіжники прокопали вміст частини ями основного ямного поховання 7 (рис.79:5; 89), а під час наступної діяльності вибрали й заповнення з південної частини цього поховання. Насамкінець, хід натрапив на західну стінку поховання 4, вийшовши на камеру поряд із її північно-західним кутом. Саме через цей хід на поверхню і виносилося приденне заповнення скіфського поховання.

Заповнення ходу відзначалося мішаним вмістом, з переважанням материкового піску, дернин і решток зотлілої деревини. Форма ходу в перетині була арковою, місцями прямокутною, рівне дно вичовгане від переміщення мас ґрунту. Будь-яких знахідок, крім незначних шматочків новітнього залізного стрижня (щупу-?), діаметром 0,8 см, виявити не вдалося.

На наш погляд, характер влаштування ходу, його форма, вказують на діяльність «спеціалізованої» групи грабіжників козацької доби, скоріше за все, першої половини - середини *XVII ст.* Своєрідний «почерк» цих грабіжників добре відомий за розкопками курганів раннього залізного віку поблизу Василівки, Олєфірщини та Більська, в окрузі Більського городища скіфського часу (*Супруненко, 2000, с.88-89*), а також на курганах групи ІІІ поблизу Волошиного неподалік від Комсомольська (*Кулатова, Супруненко, Маєвська, 2004, с.107-108*).

Грабіжницький підкоп ІІ виявлений з глибини 0,7 м над північно-західним кутом поховання 4, у північно-східному секторі кургану, за 0,9-1,0 м (кут 71°) від УЦ (рис.78). Він добре простежувався як прямокутної форми «колодязь», відкопаний із застосуванням лопати, зорієнтований у широтному напрямку

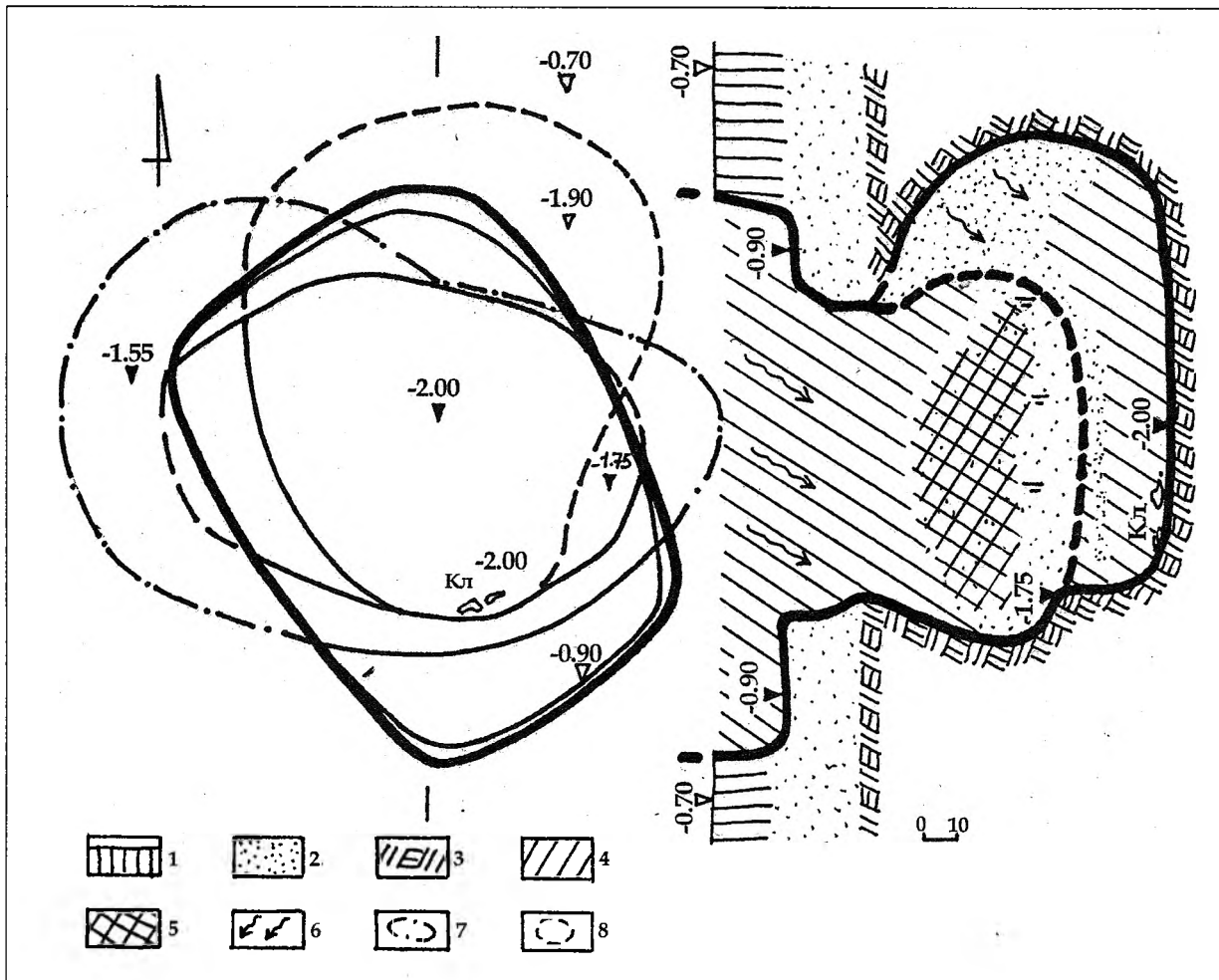

Рис. 90. Група курганів II поблизу с.Солонці. Курган № 2. Поховання 5. План і перетин.
 Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — мішане заповнення;
 6 — затьоки, зсуви; 7 — реконструкція меж камери захоронення 1; 8 — межі камери захоронення 2.

(рис.89). Цей підкоп мав розміри 0,7х 1,5 м, а в переденні розширювався до прямокутного котловану 1,0х2,0 м. Основа підкопу «сіла», вірогідно, за провалом у насипу, на північно-західний кут ями поховання й основу грабіжницького ходу I. Маловірогідно, щоб грабіжник отримав позитивні результати своєї діяльності, адже підкоп був полишений і не розширювався в основі, будучи завалений мішаним ґрунтом новітнього викиду. На стінках місцями були помітні сліди лопати.

Влаштування підкопу, його форма, навіть метричні параметри, вказують на час грабіжницького проникнення до кургану не раніше початку XX ст., а більш ймовірно, у 1920-х рр., що мало місце й на курганах групи III поблизу Волошиного, за 1,5 км південно-західніше від місця наших розкопок (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2004, с.108).

Поховання відноситься до *скіфського часу* і належить представникам степового населення Придніпровського терасового лісо-степу кінця V – IV ст. до н.е.

Поховання 5 (катакомбне, з підзахороненням, основне для насипу II) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 2,9 м на південний схід (кут 152°) від УЦ. Впущене з рівня поверхні поли насипу I (рис.78) на максимальну глибину 2,0 м від репера.

Вірогідно, мало відповідне позначення на поверхні, у вигляді невеликої, близької до стелоподібних обрисів плити вивіреного сірого граніту, товщиною 0,06-0,10 м, окремі дрібні уламки якої виявлені в розораному масиві насипу II неподалік від вхідного колодязя.

Вхідний колодязь на рівні основи похованого ґрунту (-0,7 м від УЦ) мав вигляд пря-

мокутної в плані заглибини, зі скругленими кутами, розміром 1,10x1,45 м, і незначно звужувався донизу, до глибини 0,9 м від репера. Вхідна яма була орієнтована у напрямку північний захід — південний схід, виявилася забитою щільним сіро-чорним супіщано-чорноземним ґрунтом із затьоками талих вод (рис.90). Дно входу було влаштоване на рівні залягання світлішого шару передматерикового піску.

Основу входу в широтному напрямку перетинав заповнений чорно-затічним супіском лаз *дромосу*, — овального в плані короткого колодязя, розміром 0,9x1,3 м, простежений до глибини 1,2 м від УЦ (рис.90), який безпосередньо виходив на материкове склепіння *поховальної камери I*. Ця камера мала бобоподібну, підовальну, з внутрішнім вигином із північного боку, форму, невисоке скруглене аркове склепіння, широтну орієнтацію. Її розміри: ширина — 0,9-1,1 м, довжина — 1,8 м, висота — 0,7-0,9 м від рівня дна, що було влаштоване на глибині 1,75 м від репера (рис.90). Заповнення камери у верхній частині складалося з чорно-сірого супіску, із затьоками, що просів із дромосу, а в нижній частині було мішаним, світлим супіщаним, підстеленим материковими зсувами зі стінок і стелі. Два останні прошарки на рівні 1,7 м від УЦ розподіляли дрібні вуглини від перегорілого травостою, використаного в якості скалки чи з ритуальною метою.

Дно камери I та частина її північної стінки були зриті, з метою влаштування додатково, на другому етапі використання катакомби для підзахоронення, глибшої і меншої *поховальної камери II*. Остання мала ширшу, також “бобоподібну” підовальну, з внутрішнім вигином зі східного боку, форму, невисоке аркове склепіння, меридіональну орієнтацію. Її розміри: ширина — 0,8-1,15 м, довжина — 1,43 м, висота — 0,80-0,85 м від рівня дна, що було влаштоване на глибині 2,0 м від репера. Заповнення камери зверху утворювали світлопіщані материкові зсуви із затьоками, а в основі — сіро-чорний супіщаний ґрунт, що осунувся з дромосу (рис.90).

У жодній із камер будь-яких знахідок не виявлено, крім кількох уламків кісток ніг *молодої людини* на дні камери II (рис.90), в т.ч. епіфізу лівої стегнової кістки, що не зрісся з діафізом і засвідчує вік похованого — *не більше 15-18 років*.

За досліджень (рис.85) складалося враження, що камера I була первинною, а камера II — влаштована через певний час (максимум рік-два) після першого поховання. З ним можна цілком пов'язувати спорудження ями 2 (“поховання” 3), а з підзахороненням — ями 1 дослідженого кургану. Розташування їх неподалік від катакомби, у південній полі, та відсутність інших катакомбних поховань може свідчити на користь такого припущення (рис.78). Відсутність кісток похованих зумовлена, скоріше, не висоловванням решток скелетів, а наявністю глибоких нір в цій частині кургану, цілком достатніх для переміщення решток тваринами.

Поховання влаштоване носіями донецької *катакомбної культури* і призначалося для захоронення, вірогідно, двох дітей через певний час, проте, достатній для спорудження насипу II чи його частини.

Поховання 6 (жертвовної тварини зрубного часу, впускне у насип II) виявлене у південно-західному секторі кургану, за 4,3 м (кут 253°) від УЦ. Впущене з рівня поли насипу II. Яма мала овальну форму, досліджена наполовину — у південно-західній частині (рис.78). Північно-східна половина знесена бульдозером (рис.79:4). Розміри ями — близько 0,40 x 0,65 м; ледь звужені до дна стінки доведені до глибини 0,6 м від УЦ. Орієнтація — північний схід — південний захід (рис.79:4). Ймовірна глибина від рівня поверхні насипу II — 0,8-0,9 м, дно влаштоване у насипу кургану.

Заповнення сіросупіщане, зі слідами затьоків та тонким прошарком мулу, в основі — з двома уламками стінок ліпного горщика зрубного часу, з домішками жорстви та шамоту у тісті чорного кольору, розміром 1,5x 1,8 і 0,6x1,0 см (рис.79:4). На дні виявлена задня частина скелету дорослої особини кози свійської, викладеної на живіт в ямі (рис.86).

Поховання тварини здійснене, вірогідно, носіями зрубної культури і може бути пов'язане зі влаштуванням поховання 1.

Поховання 7 (ямне, основне для насипу I) виявлене у центрі кургану, за 0,2 м на південний захід (кут 210°) від УЦ (рис.78). Влаштоване з рівня стародавньої поверхні (0,8 м від репера). Поховальна яма мала видовжену підпрямокутну форму, з нерівномірно скругленими кутами, дно її залягало на рівні 1,2 м від УЦ, або 0,4 м від рівня спорудження. Яма була зорієнтована за довгою віссю — північний захід — північ — південний схід — південь (рис.79:5). Повністю розміри не встановлені. Її північна частина була знесена грабіжницьким ходом I XVII ст., що вів до скіфського поховання 4. Яма збереглася на максимальну довжину — 1,45 м, при ширині — 0,93 м. Орієнтовно, її розміри реконструюються як 0,95x1,65 м, тобто у співвідношенні довжини стінок — 1:1,7. Останні стрімко опускалися до рівного дна (рис.79:5), були вертикальними.

Яму оточував кільцевий, неширокий мішаний, материково-супіщаний викид, максимальною товщиною 0,25 м, добре помітний у профілях центральної бровки (рис.78). Він був орієнтований у меридіональному напрямку, мав у плані розміри — 1,75 x 3,10 м і найвужчий бік, можливо, прохід — з північного заходу — заходу.

Заповнення ями виявилось перекопаним скарбощукачем безпосередньо з грабіжницького ходу I. Вздовж стінок збереглися смуги непорушеного перекопом заповнення, котрі засвідчували наявність слідів дерев'яного поперечного накатника, просілого до верхньої частини ями, шматків дерну і крупинок темно-червоної вохри у заповненні приденної частини (рис.79:5). Знахідок та решток кісток похованого у перекопі і залишках ями не виявлено.

Поховання віднесене до числа *ямних*, залишених населенням ямної культурно-історичної спільноти.

На завершення варто навести опис ще одного об'єкта, виявленого у насипу кургану.

Рештки окопу (1943 р.) виявлені у південно-західному секторі кургану, за 2,6 м на південний захід (кут 201°) від УЦ. Влаштований на швидкоруч для одного бійця з рівня поверхні насипу III (рис.78). Нижня частина збереженого на час досліджень котловану мала вигляд підпрямокутної форми широтно видовженої траншейки, дно якої залягало на рівні 0,8 м від УЦ. Її розміри: довжина — 1,3 м, ширина — 0,6-0,7 м. Окоп зберігся на глибину 0,4-0,5 м, вірогідно, був втричі глибшим. У чорноземному заповненні виявлений уламок напівзотлілої німецької гільзи до карабіну. Окоп може пов'язуватися з боями за Кременчук восени 1943 р.

Висновки. Досліджений курган репрезентував порівняно типовий набір поховальних старожитностей мікрорегіону, з-поміж яких вирізняються два цікаві комплекси катакомбного та скіфського часу. Перший з них двічі використовувався для поховань дітей (з підзахороненням), а другий — нагадував більш багаті поховання степових кочівників, влаштовані у насипах курганів доби енеоліту-бронзового віку групи III поблизу Волошиного в околицях Комсомольська, досліджені нами у 2003 р. (Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004, с.57-61, 101-107). Шкода, що саме це скіфське поховання виявилось пограбованим ще за доби пізнього українського середньовіччя.

Курганоподібні насипи

Два курганоподібних насипи, цілком схожі на розорані кургани, знаходилися на південний захід і північний схід від досліджених курганів групи II, відповідно за 25 та 75 м (від кургану № 1 групи II), займаючи незначні сусідні невиразні підвищення плато надзапальної тераси (рис.3: н.1-2), висотою 2,9-3,0 м. Спочатку ці підвищення справляли вигляд дуже розораних курганів, а після скошування посівів вони вже могли атрибутуватися як новітні утворення. Хоча, як виявилось,

скоріше, другий з них був рештками руйнування насипу кургану № 1, а перший — спорудженим тригопунктом геодезистів-проектантів майбутнього Єристівського кар'єру у 1960-х рр.

Насипи досліджувалися на знос бульдозером, із закладанням 3-х траншей через центр підвищення, та залишенням 2-х вісьових бровок з меридіональною орієнтацією. При зачистці профілів бровок і доведенні глибини траншей до рівня материка (1,0-1,4 м) в обох випадках отримані негативні результати щодо наявності археологічних матеріалів під насипом.

Курганоподібний насип № 1 (рис.3: н.1), знаходився за 25 м на південний захід від кургану № 1 групи II, займаючи незначне підвищення плато надзапальної тераси. Мав овальну в плані форму, висоту 0,4 м і розміри 14х20 м, був дуже розораний.

Дослідженням встановлено, що це більш-менш вирівняна «пляма» ґрунту зі вмістом мулу, переміщена сюди бульдозером з насипу, вірогідно, найзначнішого кургану групи — № 1, внаслідок його нівелювання для забезпечення умов оранки малопотужною сільськогосподарською технікою.

Серед знахідок у насипу, що порівняно чітко відділявся від укатаної бульдозером, денної поверхні, назвемо шматочки кісток людини і тварин, кілька уламків ліпного посуду зрубного часу, частину старого триангуляційного знаку, «згорнутого» з насипу.

Насип № 2 від тригопункту 1960-х рр. (рис.3: н.2) знаходився за 75 м на північний схід від кургану № 1 групи II, на сусідньому підвищенні плато, в дубовій лісосмузі. Кругле у плані підвищення, висотою 0,75 м і діаметром 18х19 м, було задернованим, по центру мало сліди встановлення тригопункту, у вигляді масивної сталеві труби, а також сліди новітньої мисливської ями, що пробивалася до лисячої нори.

Підвищення — типовий топографічний пункт із насипом курганоподібного типу, влаштованим за допомогою бульдозера, шляхом згортання на купу поверхневих нашарувань ґрунту — родючого шару, а також, напевне, і масиву насипу кургану № 1 групи II. Знахідок не виявлено.

Отже, дослідженнями встановлено відсутність зв'язку появи цих насипів зі здійсненням курганного обряду поховання.

Група курганів IV поблизу с.Волошине

Група курганів IV поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ займає видовжений з північного сходу на південний захід на 0,6 км розораний мис першої надзаплавної тераси лівого берега Ємцівського болота, на вододілі рр. Сухий Кобелячок та Псел, за 0,4-0,9 км на північ-північний схід від села, в 0,5-0,7 км на схід — південний схід від тракторної бригади агрофірми «Відродження» та 1,5 км на південний схід від с.Солонці тієї ж сільської ради (рис.1; 91).

Мис здіймається над заплавою на 2,8-3,2 м, практично до основи схилів розорується. Оточений із заходу та півдня пересихаючою старицею, що вкрита болотяною рослинністю. Кургани групи вишикувані скривленим ланцюжком вздовж схилу тераси, займаючи всі більш—менш помітні підвищення на мису, що має максимальну абсолютну висоту 70,1 м (рис.91).

Безпосередньо групу IV складала 9 насипів, розташованих на «стрілці» мису, зверненій до с. Волошине. Перші два з них (№№ 1; 4) виявлені в ході розвідки 2003 р., ще два (№№ 2 і 7) — помічені під час першого огляду території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів, хоча й не отримали визначення як курганні насипи через місцезнаходження на них значної кількості підйомних матеріалів початку ХХ ст. На топографічній карті 1956 р. поряд із ними значиться склад нафтопродуктів, а, отже, насипи могли бути рештками підсобних приміщень та їх обваловки.

Відомості про наявність двох розораних курганів на мису були включені до опублікованого опису старожитностей околиць Комсомольська (Кулатова, Мироненко, Супруненко, 2004, с.37, № 62), а результати розкопок курганів №№ 1-3 у 2005 р. оприлюднені в розділі окремого видання (Супруненко, 2006).

До меж землевідводу Єристівського родовища безпосередньо потрапляли насипи №№ 2, 7, кургани №№ 1, 3, 4 та 5 — розташовані на межі майбутнього кар'єру, №№ 8 і 9 — поки що залишаються поза зоною майбутньої активної господарської діяльності (див. табл. нижче).

Оскільки на насипах №№ 6 і 7 виявлено чимало черепків від гончарного і фаянсового посуду ХХ ст., їх дослідження чи перевірку належності до числа курганів було заплановано на 2006 рр. Насип № 6 цілком міг бути курганом, хоча саме на ньому на початку ХХ ст. звели якусь господарську споруду поряд із висілком кол. хут. Зубані. Матеріали початку ХХ ст. рясніли на насипу, перебитому залишками траншеї старого скотомогильника. Щодо кургану № 7, то після звільнення від посівів сільськогосподарських культур у липні 2006 р. і проводилися його дослідження (рис.99; 103). На час початку робіт від посівів був звільнений і насип кургану № 5 у західній частині групи (рис.94).

Неподалік від кургану № 7 були досліджені також два курганоподібні, дуже розорані насипи (курганоподібні насипи №№ 1-2), які виявилися наслідками господарської діяльності новітньої епохи (рис.91: *кнп. 1 та 2*).

Дослідження курганів групи IV поблизу с.Волошине

Розкопки курганів здійснювалися за допомогою бульдозера, із залишенням 3-4-х вісьових бровок (рис.95). Всі дослідницькі роботи на поховальних комплексах у курганах здійснювалися суто вручну.

Загальна стратиграфічна ситуація природньо та антропогенно сформованих нашару-

№ п/п	Відстань від с. Волошине	Місцезнаходження від тракт. бригади агрофірми «Відродження»	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу
1	0,5 км на пн.-сх.-пн.	0,7 км на пд.-сх.	0,45	13,0x15,0	Розораний, сліди окопу через пн. полу
2	0,7 км на пн.-сх.	0,85 км на пд.-сх.	0,55	15,5x17,0	Дуже розораний
3	0,4 км на пн.-сх.-пн.	0,65 км на пд.-сх.	0,40	8,5	Розорювався
4	0,55 км на пн.-сх.	0,75 км на пд.-сх.	0,50	12,0	Дуже розораний
5	0,85 км на пн.-сх.-пн.	0,65 км на сх.-пд.-сх.	0,70	22,0x26,0	Нависаючий над заплавою, дуже розораний, частина знищена ерозією
6	0,85 км на пн.-сх.	0,85 км на пд.-сх.	0,80	7-8x30	Рештки знищеного тригопункту, ферми, абс. вис. 70,1 м, є канава
7	0,75 км на пн.-сх.	0,9 км на пд.-сх.	0,60	27x40	Розораний, на поверхні – кераміка XX ст.
8	0,9 км на пн.-сх.-пн.	0,4 км на сх.	0,40	12,0	Розорюється
9	0,85 км на пн.	0,25 км на сх.	0,35	10,0	Дуже розораний

вань на місці кургану № 7 виглядала таким чином. Поверхневу частину розораних насипів вкривав орний шар — сіро-чорно-коричневий супісок — деградований внаслідок інтенсивної оранки дерновий шар колишнього лучного ґрунту, потужністю 0,15-0,30 м. Похований ґрунт залягав на глибинах 0,3-0,6 м від рівня УЦ і зберігав характеристики лучного супіщанистого чорнозему, в основі переходячи у сіро-чорно-коричневого кольору супісок (потужність шару ґрунту 0,3-0,5 м). Він підстилався тонким прошарком жовто-коричневого супіску-передматерика (товщина 0,2 м), під яким залягав світло-жовтий (до палевого кольору) пісок-материк (рис. 102).

Зважаючи на вже наявні дані щодо групи курганів IV біля Волошиного (*Супруненко, Кулатова, 2005, 60 арк.*), публікацію матеріалів досліджень 3-х перших курганів (*Супруненко, 2006, с. 78-97*), нижче наводимо результати розкопок насипів №№ 5 і 7.

Курган № 5

Курган знаходився у складі групи IV, за 0,85 км на північ — північний схід від с. Волошине, в 0,65 км на схід — південний схід від тракторної бригади АФ «Відродження» і в 1,0 км на південний схід від с. Солонці (кол. хут. Ли-

ходії) Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл., в основі західного вигину видовженого мису, безпосередньо над його схилом, підрізаним вибалком (рис. 91:5; 94). Висота мису надзаплавної тераси правого берега Ємцівського болота тут становила більше 2,8 м над рівнем заплави. Цей курган був дещо більший від вже дослідженого неподалік насипу № 1/2005 р. На опублікованій схемі розміщення курганів групи IV поблизу Волошиного він позначений під № 7 (*Супруненко, 2006, с. 76, рис. 73:7*).

Курган вирізнявся підвищенням на схилі, мав дещо розтягнуту в меридіональному напрямку, підовальну в плані форму, й у вигляді тонкої «плями» ґрунту, діаметром 22x26 м та висотою 0,6-0,7 м, «нависав» над схилом та вибалком із західного боку (рис. 92; 94). Фактично, існування вибалку спричинило втрату західної частини насипу, ґрунт з якої поступово зорювався у заглибину, залишаючи на місці кургану лише основу насипу та ерозований похований ґрунт (рис. 92).

На поверхні виявлені лише кілька дрібних уламків ліпної кераміки епохи бронзи та новітнього гончарного посуду. Посеред кургану вгадувалася пляма просіву більш щільного чорноземно-мулистого ґрунту, що вказувала на наявність поховальної ями (рис. 92).

Місцеві механізатори вважали підвищення курганом. З поч. XX ст. мис інтенсивно ро-

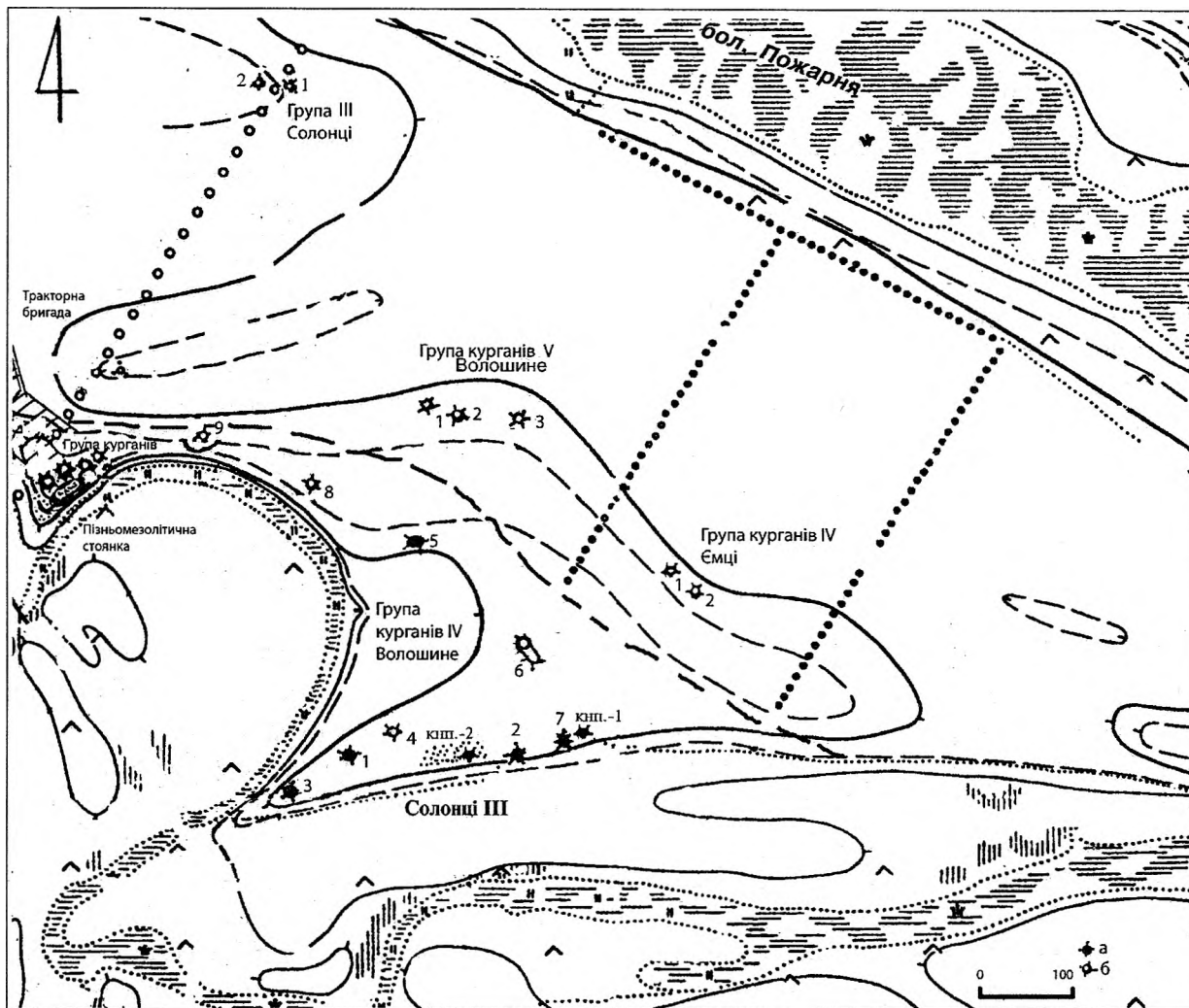

Рис. 91. Карта-схема розташування групи курганів IV поблизу с.Волошине.

Кургани №№ 1-3 — досліджені у 2005 р., кургани №№ 5 та 7 — у 2006 р., разом із курганоподібними насипами №№ 1 і 2. Умовні позначення: 1 — досліджені, 2 — недосліджені кургани.

зорювався, особливо цей процес катастрофічно прискорився в останній час, коли основним орним знаряддям став плуг, пристосований для використання потужної сільськогосподарської техніки. В результаті чого значна частина орного шару почала змиватися дощами у прилегле болото.

В кургані досліджені рештки двох поховань: 1 — епохи бронзового віку та 1 — скіфського часу (рис.92).

Стратиграфічні дані. У 2-х бровках, орієнтованих по вісі північ — південь (з інструментальним коригуванням впливу магнітної аномалії), отримані непевні підтвердження двох етапів у спорудженні насипу (рис.92). Насип кургану зводився, вірогідно, з поверхнього ґрунту схилової частини мису та мулис-

того дерну, взятого неподалік від болота. Принаймні, сіро-чорний мулистий луговий поверхневий ґрунт схилу зберігся в основі східної частини вцілілого насипу та у заповненнях поховань. Залишки насипу були знищені розорюванням й ерозією, разом із поверхнею похованого ґрунту і всіма рештками стародавнього ґрунту у західній частині кургану.

Як простежено, в основі насипу знаходився порівняно невеликий первісний курган, зведений на краю схилу мису над єдиним похованням 2 доби бронзового віку (рис.92:1). Воно розміщувалося в невеликій, овальній за формою ямі, з орієнтацією північний схід — південний захід, і не зберегло решток викиду (рис.92: п.2). Над ним, вірогідно, споруджувався зі взятого на схилі, край болота, волого лучного дерну первісний насип I, діамет-

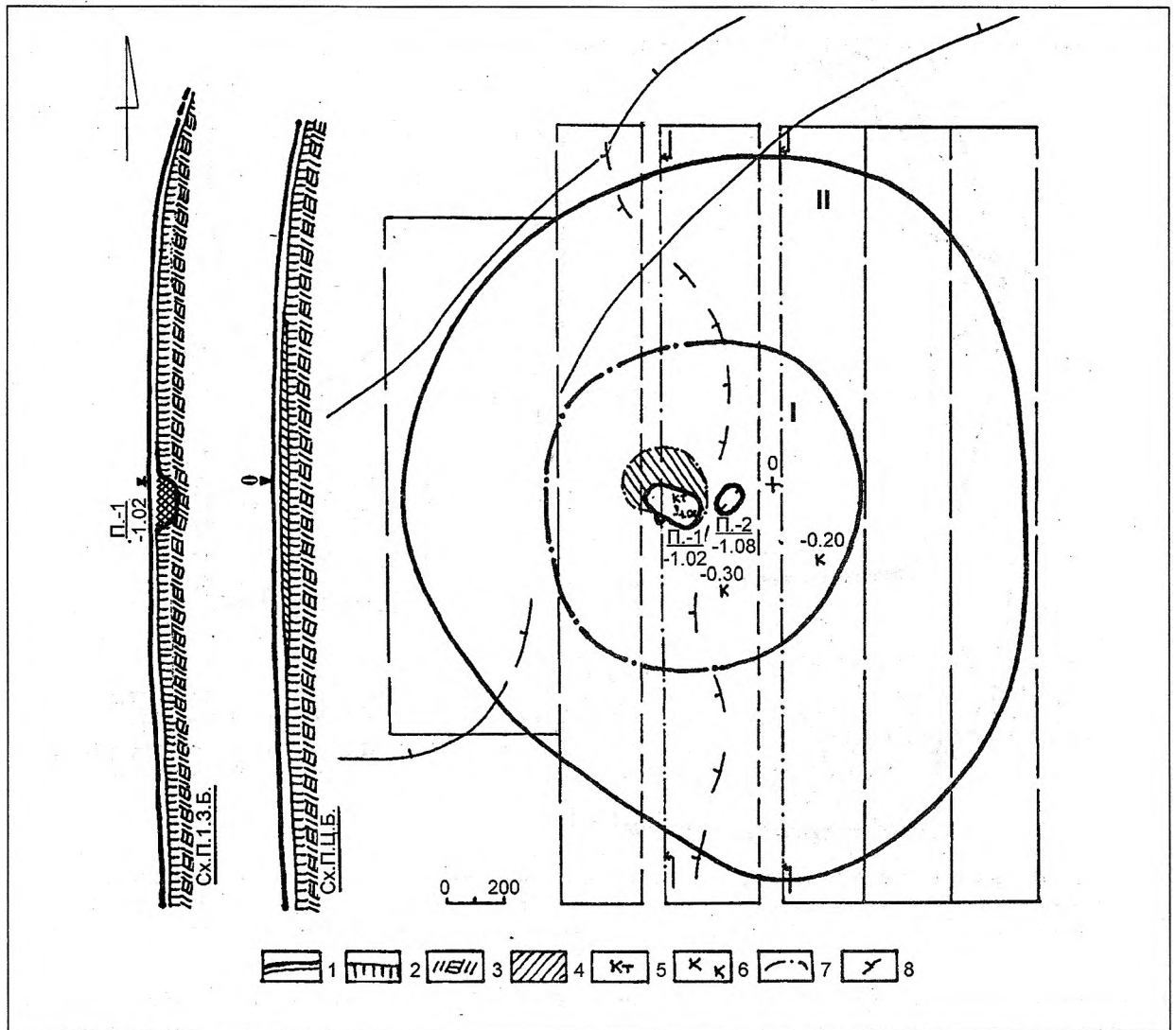

Рис. 92. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 5. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований ґрунт; 3 — материк; 4 — викид; 5 — кістки тварин; 6 — уламки кераміки; 7 — реконструйована частина насипу I; 8 — межа зони сповзання решток насипу та похованого ґрунту.

ром близько 11,5 м і висотою до 0,4 м. Його розміри встановлені за заляганням лінзи щільного масиву мулистого-чорноземно-супіщанистого ґрунту, товщиною 0,2-0,4 м, добре помітної в профілях центральної бровки (рис.92:І), і перекритої тонким шаром орного ґрунту. В масиві цього насипу та в орному шарі виявлені дрібні невиразні уламки стінок ліпного посуду доби бронзового віку (рис.92:к).

Наступний етап спорудження кургану відбувався вже у скіфський час, коли західна частина цього насипу була обрана для влаштування, ймовірно, дитячого захоронення 1, у підпрямокутній за формою ямі, викид з якої напівколом могли розмістити з північно-східного боку, на рівні поверхні первісного насипу

(рис.92:п.1). Супіщано-чорноземна досипка над цим похованням утворила насип II, який перекрив насип I і сформував у процесі руйнування сучасні дослідженню рештки кургану (рис.92:II). Діаметр цього насипу простежувався за сіро-чорно-коричнюватим супіщано-суглинковим масивом нерівностей орного шару і навряд чи перевищував розміри досліджуваного кургану, а, на наш погляд, був не більше 18 м. Про висоту його судити важко, хоча, з огляду на розміри рядових курганів скіфської доби в мікрореєоні, вона не перевищувала 1,0 м.

У першій чверті XX ст. скіфське поховання у кургані було пограбоване через «колодязь», пробитий безпосередньо над западиною від

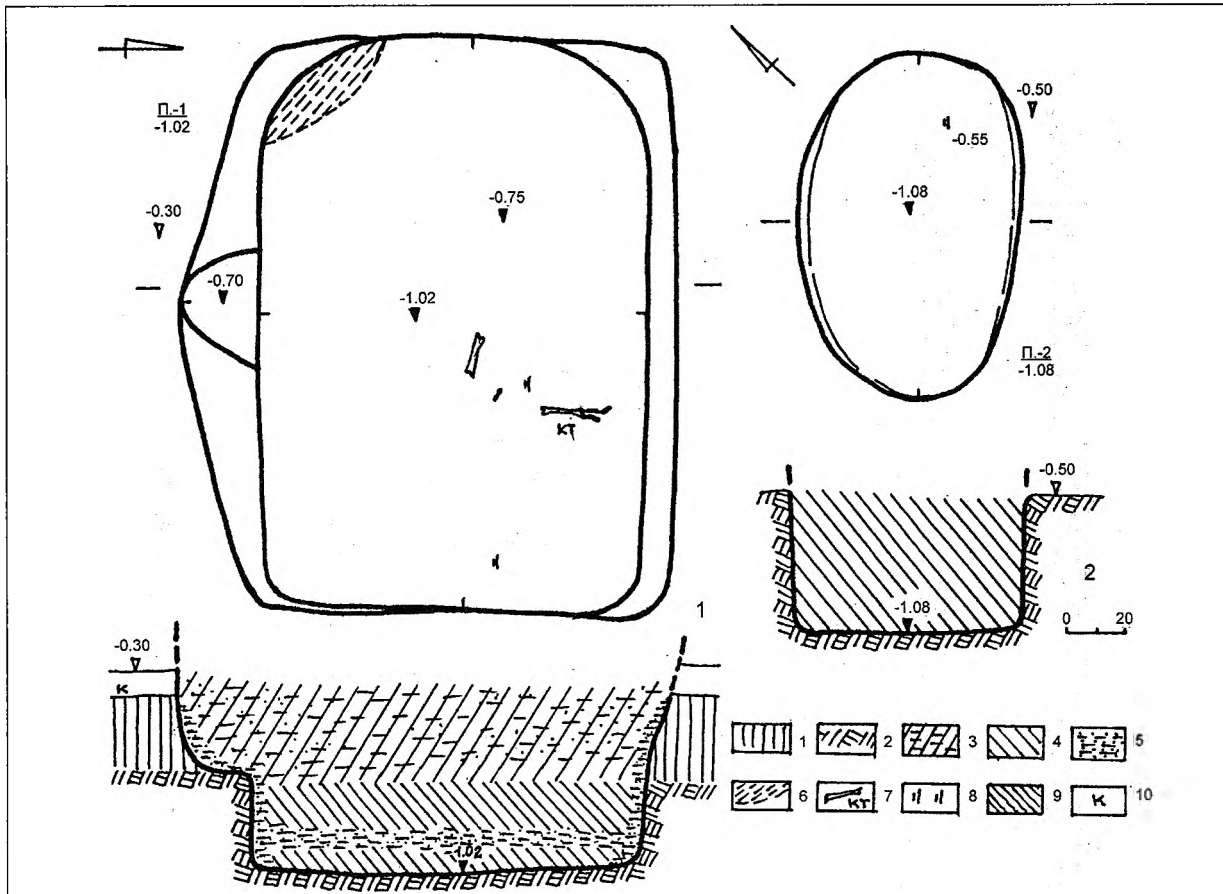

Рис. 93. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 5. Плани і перетини поховань 1 та 2.
 Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — материк; 3 — мулисто-суглинкове заповнення; 4 — сіро-чорне супіщано-чорноземне заповнення; 5 — суглинистий білий пісок; 6 — налив; 7 — кістки тварин; 8 — вуглини; 9 — мулисте чорне заповнення; 10 — уламки кераміки.

просіву заповнення захоронення раннього залізного віку. Цьому отримані цілком красномовні підтвердження у вигляді артефакту відповідної епохи та практичної відсутності решток поховання в ямі (рис.93:1; 101).

Насамкінець, відзначимо певні особливості сформованої під дією природних та антропогенних чинників загальної стратиграфічної ситуації на місці насипу. Поверхневий орний шар кургану складав сіро-чорно-коричнюватий супіщано-суглинковий ґрунт, практично знесений оранкою у західній частині насипу. Його товщина коливалася у межах 0,1-0,3 м. У центральній і частково східній частинах насипу орний шар підстилався тонкою лінзою чорноземно-мулистого насипу I (товщина 0,2-0,4 м), який через щільність ще не змогли знищити розорюванням. Під ним та по краях кургану, під орним шаром, залягав місцями пошкоджений оранкою ста-

родавній похований ґрунт — сіро-коричневого кольору супіщанистий чорнозем, потужністю 0,2-0,4 м. З глибини 0,8-1,1 м від УЦ він підстилався материком — піщано-суглинковим світлокоричневим супіском значної щільності (рис.92), який на глибині у 1,5-1,6 м переходив у шар щільного біло-жовтуватого піску. У західній частині насипу, пошкодженого вибалком, під орним шаром лежав безпосередньо материк.

Поховання 1 (скіфське, впускне у насип I, основне для насипу II) виявлене біля центру кургану, за 2,45 м на південний захід від репера (кут 253° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу I (рис.92: п.2). Поховальна яма підпрямокутної форми, з більш скругленими західними та менше — східними кутами, мала розміри 1,37 x 2,05 м, дно її залягало у материка, на рівні 1,02 м від УЦ. Орієнтація —

близька до широтної, з відхиленням до південного сходу — північного заходу (рис.93:1; 96-97). З метою влаштування ями у насипу I були споруджені невиразні заплічки — своєрідні згладжені уступи вздовж довших стінок, простежені з глибини 0,3 до рівня 0,6-0,7 м від УЦ. Вони дещо збільшували вверху ширину ями — до 1,7 м (рис.93:1).

Яма мала вертикальні рівні стінки, вирівняне дно. З півдня, посеред її стінки від рівня заплічків, була споруджена сходинка-уступка, напівовальної форми, розміром 0,25x0,40 м і глибиною 0,70 м від УЦ (рис.93:1;97). Загальна площа ями становила — 2,9 кв. м.

Заповнення, від глибини заплічків, оконтурювалося по краях ями тонкою смужкою білого суглинистого піску, який вздовж стінок у нижній частині лежав помітнішим масивом, шириною в 0,05-0,10 м (рис.93:1; 96). До рівня дна сходинки заплічки і верхню частину ями заповнював мішаний мулисто-суглинистий супісок сіро-коричневого кольору, від руйнування насипу кургана та викиду з поховання (рис.96). Нижче, до рівня 0,85 м від репера, лежав сірий мулистий супіщано-чорноземний ґрунт первісного насипу, підстелений тонким прошарком білого суглинистого піску, під яким знаходився тонкий шар материкового ґрунту, що з глибини 0,9 м від УЦ підстилався мулисто-супіщаним чорноземом (рис. 93:1). Помітних перекопів чи аномалій, окрім масиву материкового напливу у південно-східному кутку ями, не відзначено. У темно-мулистому заповненні, на глибині 0,75 м, виявлений фрагмент профільованої стінки гончарної посудини кінця XIX — початку XX ст., вкритий зеленою поливою ззовні та жовторудою — з внутрішнього боку (рис.101). Саме він і вказує на час пограбування поховання.

Надні ями знайдені кілька вуглинок і розкидані по центру, ближче до північної стінки, кілька кісток кінцівок молодої особини вівці свійської (рис. 93:1). Слідів дерев'яного накатника чи тліну дерева від помосту на підлозі і в заповненні не виявлено.

З похованням пов'язується спорудження насипу II кургану і розміщення викиду з ями напівколом, з північно-східного боку, на рів-

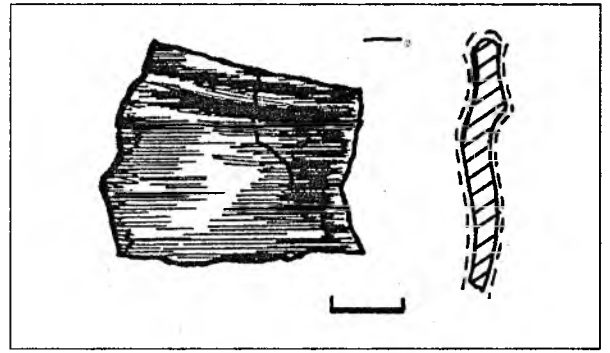

Рис. 101. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 5. Поховання 1. Уламок полив'яної гончарної посудини кін. XIX - поч. XX ст.

ні поверхні первісного насипу (рис.93: п.1). Основа цього викиду вгадувалася за тонким шаром суглинистого піску, що лежав під ріллею, на площі орієнтовно 2,4x3,2 м.

Таким чином, поховання залишене кочовим населенням передстепових просторів пониззя Псла *скіфського часу*, вірогідно, у V-IV ст. до н.е. Аналогічне, за характером влаштування і формою ями, дитяче поховання V ст. до н.е. досліджене 2004 р. неподалік, на пагорбі поряд зі Стовбуватою могилою.

Поховання 2 (епoxy бронзи, основне для насипу I) виявлене поряд із центром кургану, за 0,95 м на захід від репера (кут 271° від УЦ). Впущене з рівня стародавньої денної поверхні (рис.92: п.2). Поховальна яма овальної в плані форми мала розміри 0,8 x 1,2 м, дно її залягало у материку, на рівні 1,08 м від УЦ. Орієнтація — північний схід — південний захід (рис.93:2; 98). Яма мала вертикальні, ледь звужені до дна рівні стінки, вирівняне дно (рис. 93:2; 98).

У дуже щільному заповненні знаходився мішаний, із дернинами, мулисто-суглинистий супісок сіро-чорного кольору, подібний до ґрунту насипу I (рис. 93:2), в якому трапилася єдина вуглина. Слідів дерева, знахідок у заповненні та на дні ями не виявлено.

З похованням пов'язується спорудження насипу I кургану (рис.92). Поховання належить, вірогідно, до числа дитячих, залишених населенням епоxy *бронзового віку*.

Отже, у дослідженому кургані виявлений ще один поховальний комплекс *скіфського*

часу у мікрорегіоні, який, на жаль, виявився пограбованим за новітньої доби.

Курган № 7

Курган знаходився у складі групи IV, за 0,75 км на північний схід від с. Волошине, в 0,9 км на південний схід від тракторної бригади АФ «Відродження» і за 1,25 км майже в тому ж напрямку від с. Солонці (кол. хут. Лиходії), в основі стрілки видовженого мису, над його схилом (рис. 1; 91). Висота мису надзаплавної тераси правого берега Ємцівського болота тут складала понад 2,6 м над рівнем заплави (рис. 91). Цей курган був значно більший від дослідженого у 2005 р. за 70 м на захід кургану № 2. На опублікованій схемі розміщення курганів групи IV поблизу Волошиного він позначений під № 5 (Супруненко, 2006, с. 76, рис. 73:5).

Курган був добре помітний на тлі ріллі, мав дуже розтягнуту по лінії захід — схід, вздовж колишнього напрямку розорювання, овальну в плані форму, у вигляді тонкої «плями» ґрунту, діаметром 27х40 м та висотою 0,2 м (рис. 102-103). На поверхні траплялися численні дрібні уламки новітнього гончарного посуду і фаянсу, а також окремі фрагменти ліпного посуду зрубного часу, з характерними домішками шамоту чи гранітної жорстви в тістї чорного кольору. Посеред кургану здіймалося трохи більше підвищення, висотою 0,6 м, розмірами близько 14х22 м (рис. 102).

Опитуванням місцевих жителів встановлено, що це був все-таки курган, з новітнім хатищем на південній полі, висотою понад 1,5 м, який на початку 1960-х рр. розгорнули бульдозером для забезпечення умов ведення сільськогосподарських робіт та під'їзду до складу паливно-мастильних матеріалів. Руйнування насипу знищило кілька впускних поховань, переважно зрубного часу, матеріали з яких відкрили подрібненими черепками значну площу поверхні розораного схилу мису. З середини ХХ ст. мис інтенсивно розорювався.

У кургані досліджено 7 поховань: 1 енеолітичне, 3 ямних, 2 зрубних, 1 білозерської куль-

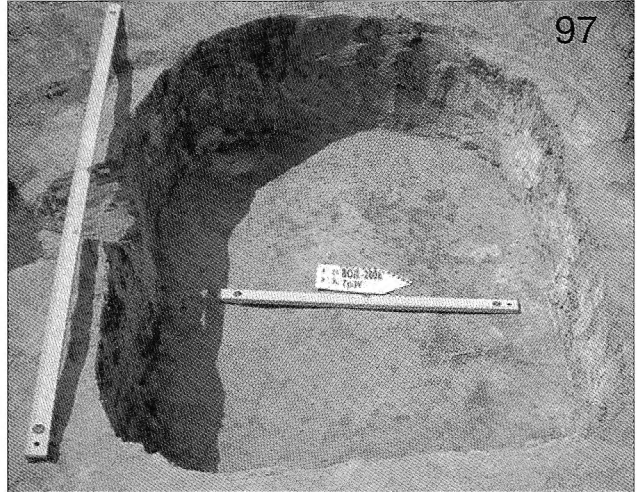
тури, а також хатище з рештками печі, погріб і 5 ям рубежу ХІХ-ХХ ст. (рис. 102).

Стратиграфічні спостереження. Курган досліджувався на знос, його насип був знятий з ділянками на 10 м навкруги у навколокурганному просторі (рис. 102). У бровках, орієнтованих по вісі північний захід — південний схід (при визначенні кутів відхилень — азимутів — у розміщенні поховань від УЦ здійснене інструментальне коригування, всі азимуту подані від «півночі», на фотознімках же є окремі відхилення вказівників, зумовлені дією магнітної аномалії на стрілку компасу), отримані підтвердження етапності у спорудженні кургану, зафіксовані в наведеному кресленнику профілів центральної бровки (рис. 102). Насип кургану споруджувався здебільшого з поверхневого ґрунту — сіро-чорного і світло-коричневого супіску, з використанням шматків лучного дерну та підстилаючого його передматерика.

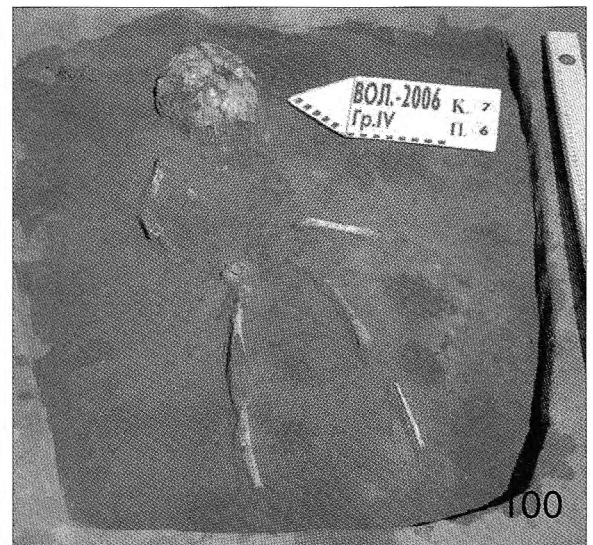
В основі насипу, у південній частині, знаходився невеликий первісний курган, зведений на краю підвищення схилу мису над єдиним енеолітичним похованням 7 (рис. 102: I, п. 7), що належало до початку III тис. до н.е. Воно розміщувалося в овальній за формою ямі, з орієнтацією північний схід — південний захід, було оточене рештками кільцевого у плані, мішано-супіщаного викиду, товщиною 0,1-0,2 м (рис. 102: п. 7). Саме над цим похованням і зводився зі взятого край болота вологого лучного дерну первісний насип, діаметром 7 м і висотою 0,25-0,30 м. Його розміри встановлені за заляганням щільного масиву мулисто-чорноземного ґрунту, без будь-яких слідів кільцевого рівчака, перекритого тонкими переддолівочними підсипками під час спорудження хати та її печі на рубежі ХІХ-ХХ ст. Місце фундаменту хатища немовби «законсерувало» насип I від руйнувань (рис. 102: I, хата, піч).

Наступний етап спорудження кургану проходив уже в ямний час, коли неподалік від його північної поли влаштували дитяче захоронення 6, у трапецієподібній за формою ямі, викид з якої напівдугою розмістили з південного заходу, на рівні похованого ґрунту (рис. 102:

Група курганів IV поблизу с.Волошине.
 Курган № 5. Рис. 94. Вигляд з півдня.
 Рис. 95. Початок робіт.
 Рис. 96. Пляма ями поховання 1. Вигляд з півдня.
 Рис. 97. Яма поховання 1. Зі сходу.
 Рис. 98. Яма поховання 2. Вигляд зі сходу.
 Курган № 7. Рис. 99. Трасування.
 В.В.Шерстюк, С.А.Скорий, В.В.Лямкін, О.В.Сидоренко та ін.
 Рис. 100. Поховання 6. Вигляд із заходу.

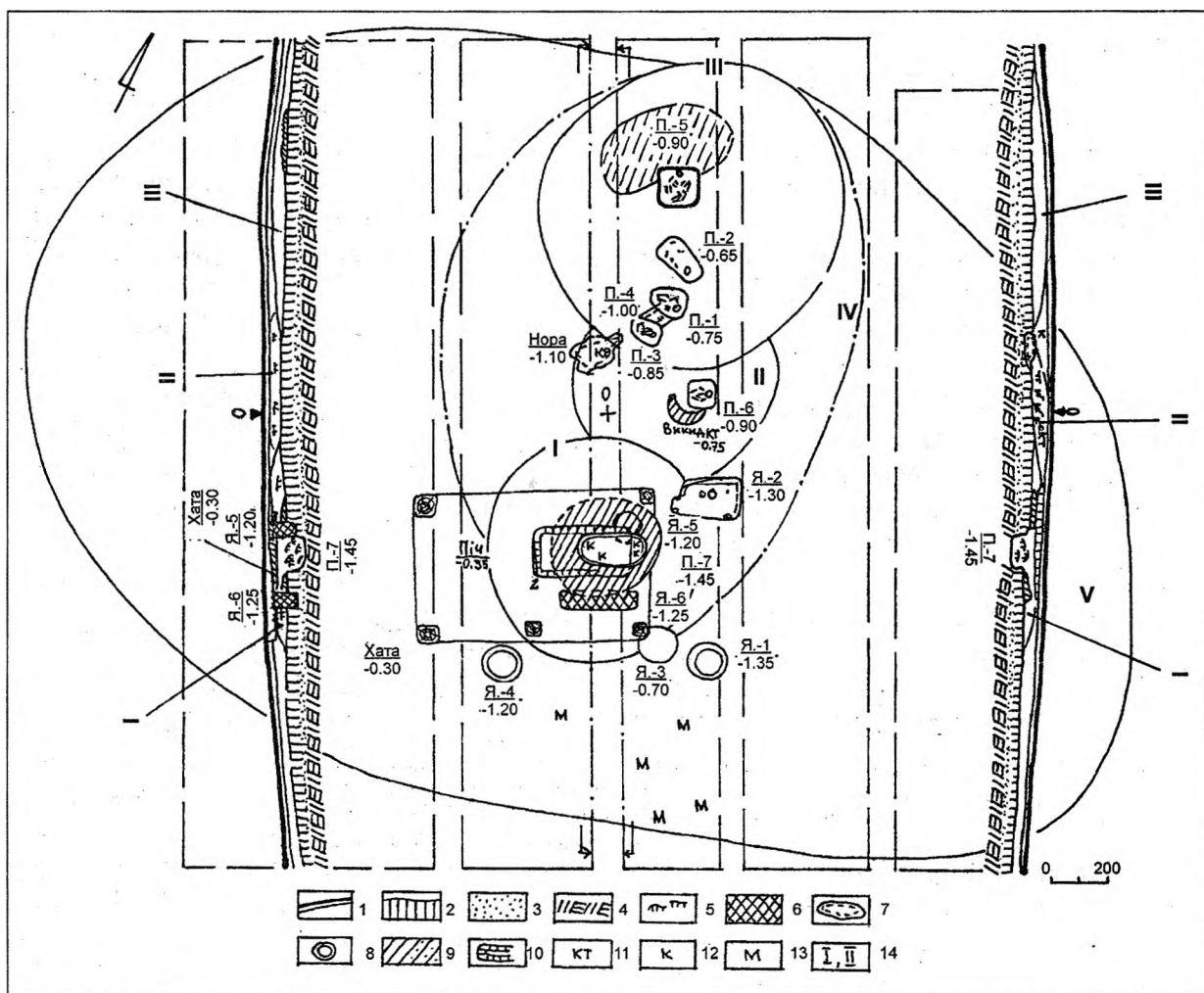

Рис. 102. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 7. План і перетини.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — дернини; 6 — перекопи; 7 — нори; 8 — ями; 9 — викиди; 10 — рештки печі; 11 — кістки тварин; 12 — уламки кераміки; 13 — монети кін. XIX - поч. XX ст.; 14 — порядкові номери насипів.

п.6). Супіщано-чорноземна досипка над цим похованням сформувала насип II, який південною полою прилягав до насипу I (рис.102: II). Діаметр цього насипу також простежувався за сіро-чорним дернистим вмістом масиву і становив 6,8-7,0 м. Висота його навряд чи перевищувала 0,35 м.

У ямно-катакомбний період за 4-5 м на північний захід від насипу II, на дещо підвищеній частині схилу мису, було здійснене ямне поховання 5, з простеженим масивом сіро-супіщаного викиду, віднесеного у північно-західний бік від первісних насипів кургану (рис.102: п.5). Над похованням з поверхневого супіску і дерну було зведено черговий насип III, діаметром 10,5 м і висотою, напевне,

більше 1,0 м, що утворив меридіонально орієнтований ланцюжок «зрощених» полями курганів над схилом (рис.102:III).

Влаштування невдовзі ще одного ямного поховання 4 за ідентичним обрядом, впущеного у південну полу насипу III, на його «межі» із насипом II, призвело до завершення будівництва кургану — спорудження насипу IV, що об'єднав всі існуючі в єдиний, видовжено-овальної форми, з меридіонально орієнтацією та розмірами — 14x22 м (рис.102:IV). Вірогідно, він зводився з дернин, взятих з околу, й окреслювався ледь помітним підвищенням до розкопок на риллі. Висота його могла досягати 1,5-2,0 м. Саме він згадувався старожителями села та потрапив на топографічні карти середини XIX — першої половини XX ст.

Поряд із вершиною цього насипу були здійснені два впускних зрубних (поховання 1 і 3) і білозерське (поховання 2) поховання, котрі, скоріше за все, супроводжувалися, у кращому випадку, невеликими локальними досипками (рис.102).

З рубежу XIX-XX ст. південна пола кургану почала руйнуватися, у зв'язку зі спорудженням однієї з хат хутора, кількох ям з південного та погріба — з південно-східного боків. Насип кургану використовувався власниками садиби для підсипання навколишніх присадибних ділянок і поступово почав розтягуватися. З 1930-х рр. хутір припинив своє існування, а курган почав розорюватися. На 1953 р. на топографічних картах насип значився як підвищення у 0,75 м, а після «вирівнювання» — лише 0,5 м. Саме розтягнута пляма такого підвищення, розміром 27х40 м, й була сучасним дослідженням насипом V (рис.102:V).

Наводимо опис виявлених поховань та новітніх об'єктів, виявлених під насипом цієї пам'ятки.

Поховання 1 (зрубне, впускне у насип IV) досліджене ближче до центра кургану, у північно-східному його секторі, за 2,8 м на північ від репера (кут 3° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу IV. Поховальна яма прямокутної форми, зі скругленими кутами, мала розміри 0,72-0,85 х 1,15 м, дно її залягало у похованому ґрунті, на рівні 0,75 м від УЦ. Орієнтація — схід — північний схід — захід — південний захід (рис.102: п.1; 109:1). Стінки злегка звужувалися до вирівняного дна. Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, досить щільне, з півночі перерізане норую. Досліджувалося з рівня 0,65 м від репера (рис.109:1; 112).

Поховання перекривало південно-східну частину ями зрубного поховання 3 (рис.102).

Посеред ями, ближче до її північної стінки, за довгою віссю поховання, знаходився погано збережений скелет молодої особи, у віці 14-16 років, стать якої не визначена. Похований, на наш погляд, молодий чоловік, лежав на лівому боці, зігнано, головою на схід — північний схід, лицем на південь, з підігнутими під гострим кутом зведеними ногами (кут скорченості 35°), зігнутою незначно в лікті лівою

рукою, з кистю під підігнутими ногами, та зігнутою правою, — вірогідно, кистю до обличчя (рис.109:1; 112). Стопи ніг складені.

На схід від черепа знаходився розвал ліпної посудини банкової форми (рис.109:1:1; 112). Вздовж меридіональних стінок відзначені рештки зотлілих дощок від дерев'яного зрубу (рис.109:1).

Знахідка. Посудина ліпна, банкової форми, світло-коричневого кольору, з сірими плямами випалу і ледь виділеними, потовщеними краями вінець, нерівними у профілі. Тулуб округлий, дно пласке, з виділеним утором. Висота горщика — 10,3 см; діаметри: вінця — 12,5 см, тулуба — 12,2 см, дна — 7,9 см, товщина стінок — 0,6-0,9 см (рис.110). Виявлений у розвалі та відреставрований (рис.112).

Посудина належить до групи I, типу 3 зрубного посуду, за С.І.Берестневим (*Берестнев, 2001, с.238, рис.79:1:3*), і має численні аналогії та паралелі за формою серед ліпної банкової кераміки ряду поховальних комплексів. Із них назвемо здебільшого бережнівсько-маївські, з території сусідньої Дніпропетровської області — поховання 6 кургану №1 групи IV поблизу с.Новопідкряж у Нижньому Поріллі (*Ковалёва, Волковой, 1978, с.43, табл.3:7*), поховання 8 кургану №4 і 2 кургану №6 біля с.Миколаївка у Присамар'ї (*Ковалева, Ромашко, Андросов, 1979, с.41, 42, рис.5:9; 6:4*), поховання 2 кургану №4 групи I поблизу с.Чкалівка Криничанського району (*Ковалева, Шалобудов, 1992, с.17, 18, рис.6:3*), кургану №3 біля с.Дубовики у Васильківському районі та ін. (*Ковалева, Андросов, Шалобудов, Мартюшенко, 1989, с.11, рис.3:5, 7; Марина, Ромашко, Попков, 1998, с.22, рис.3:5*), а також подібний горщик з поховання 13 кургану №9 комплексу Довгої могили у с.Барвинівка Запорізької області (*Пустовалов, 2001, с.135, рис.13:5*).

Поховання віднесене до числа зрубних впускних, середини II тис. до н.е.

Поховання 2 (білозерської культури, впускне у насип IV) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 5,4 м на північний схід від репера (кут 8° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу IV (рис.102: п.2). Поховальна

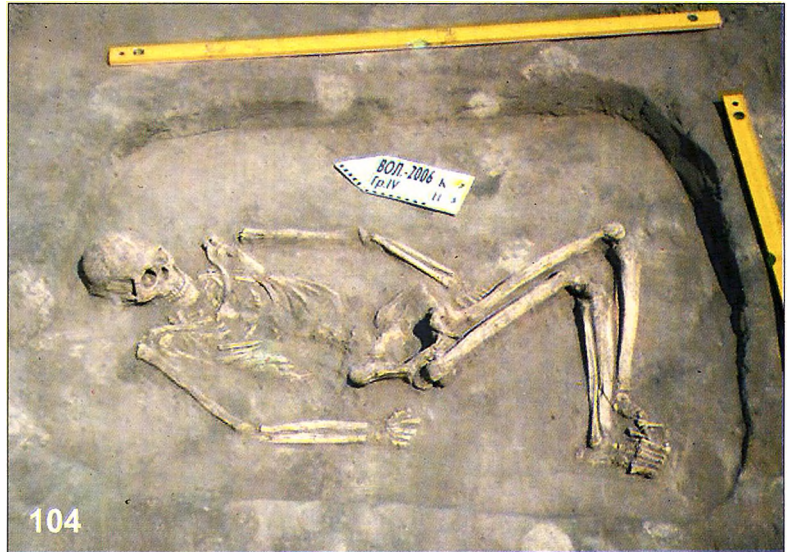

103

105

104

106

107

Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7

Рис.103. Вигляд із північного заходу, перед початком робіт.

Рис.104. Поховання 5.

Вигляд із заходу.

Рис.105. Поховання 5.

Наконечник стріли. Кремій.

Рис.106. Поховання 2. Деталь.

Пряслице. Кістка.

Рис.107. Робочий момент.

О.В.Сидоренко.

Рис.108. **Солонці (Підлужне) III.** Місцезнаходження. Вигляд з півдня.

108

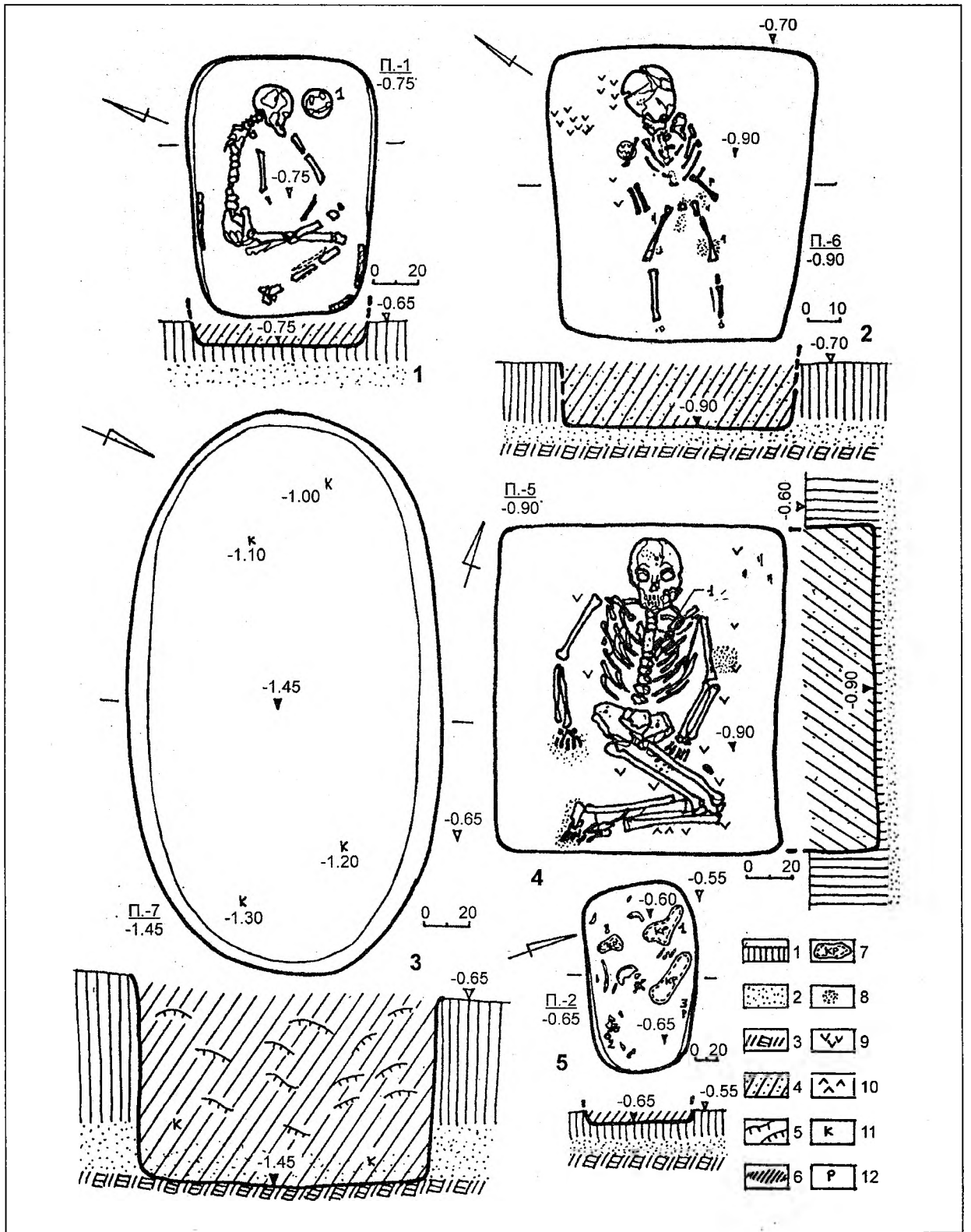

Рис. 109. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7.

Плани і перетини поховань 1 (1), 2 (5), 5 (4), 6 (2) і 7 (4).

Цифрами позначені для поховання 1: 1 — розвал горщика; поховання 5: 1 — наконечник стріли з кременю; поховання 2: 1 — зуб кози, 2 — пряслице; 3 — уламок мушлі.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — супіщане заповнення; 5 — дернини; 6 — темно- супіщане заповнення; 7 — нори; 8 — вохра; 9 — сліди підстилки рослинного походження; 10 — рештки шкіри; 11 — уламки кераміки; 12 — мушлі моллюсків.

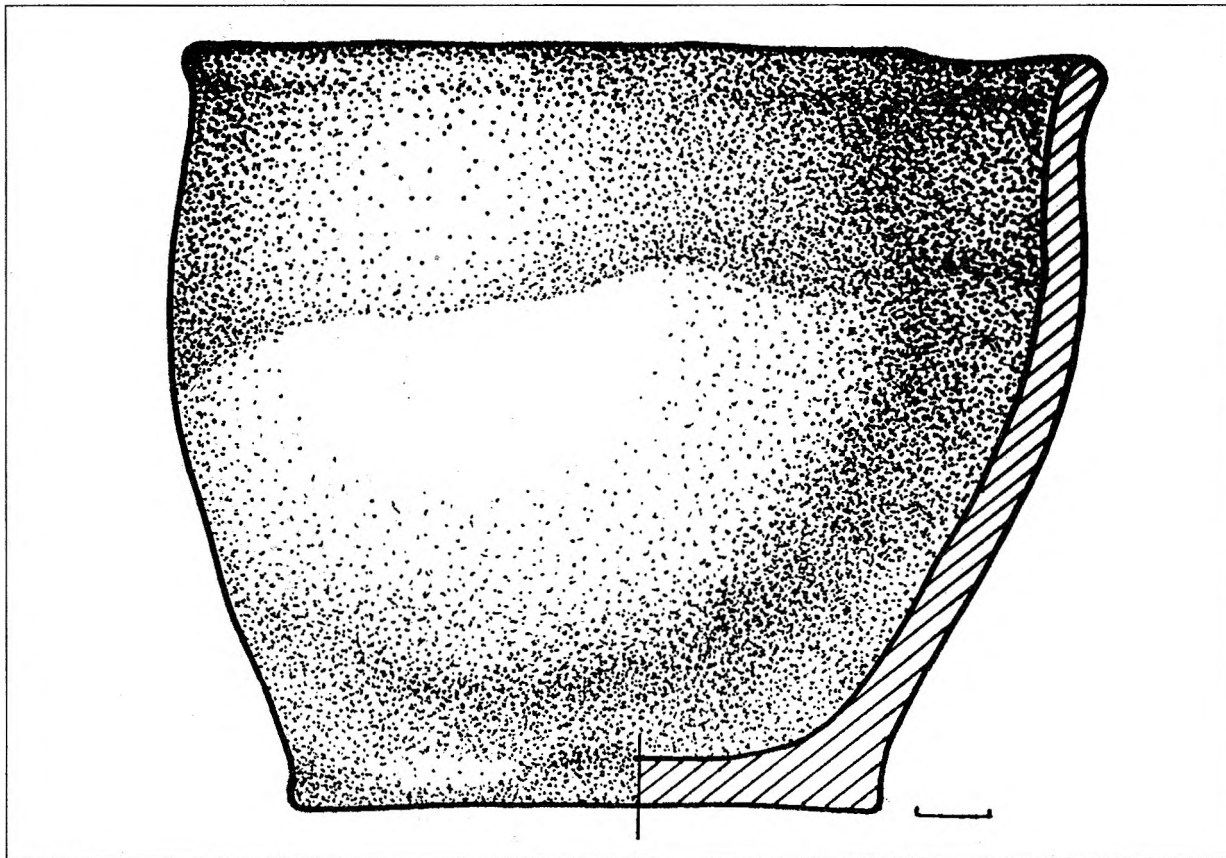

Рис. 110. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7. Поховання 1. Горщик ліпний.

яма (нижня частина підбою-?) підпрямокутної форми, зі скругленими кутами, мала розміри 0,50 x 0,85 м, дно її залягало у похованому ґрунті, на рівні 0,65 м від УЦ. Орієнтація — північний захід — південний схід (рис.102: п.2; 109:5). Невисокі стінки, вірогідно, були вертикальними, дно рівним. Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, щільне, дуже зрите кротовинами. Досліджувалося з рівня 0,55 м від репера (рис.109:5).

В ямі, ближче до стінок, виявлені рознесені землеріями кістки молодої особи, за характером знахідок, жіночої статі, віком 14-16 років, яка, вірогідно, лежала дуже зібганою, на боці, головою на північний захід — північ (рис.109:5). У заповненні виявлені розрізнені уламки черепа і нижньої щелепи, окремі зуби, ребра, хребці, фаланги пальців рук і ніг.

У північному кутку ями трапився зуб кози свійської (визначення канд. вет. наук, доцента М.В.Головка), південно-західному — кругле, зрізано-конічної форми, пряслице з епіфізу великої трубчастості кістки ноги вівці або кози,

біля північно-східної стінки — уламок черепашки беззубки (рис. 109:5:1-3).

Знахідки. 1. Пряслице зрізано-конічної форми, з двома сплющеними основами, виготовлене з епіфізу кістки вівці або кози (рис. 106; 111). Свердлений отвір звужується до низу. Пряслице заповіроване від використання, трохи асиметричне. Висота — 1,6 см; діаметр верхньої основи — 4,4 см, нижньої — 3,3 см, діаметр отвору зверху — 0,8-0,7 см, знизу — 0,6 см (рис.111).

Подібні кістяні пряслиця, виготовлені з епіфізів трубчастих кісток тварин, переважають на поселеннях лісостепової зони доби пізнього бронзового віку. Аналогічні пряслиця виявлені на поселеннях у Новокиївці і Рубцях на Правобережжі Дніпра (*Березанская, Цвек, Ключко, Ляшко, 1994, с.157, 158, рис. 47:9-11*), чорноліських похованнях 1 кургану № 2 групи 2 поблизу с.Соколове та 5 кургану № 1 у с.Піщанка в Нижньому Присамар'ї (*Ромашко, 1984, с.107, рис. 1:3; 1995, с.53, рис.22:7*), ма-

ли поширення серед старожитностей білозерської культури (Отроценко, 1985, с.524).

2. Уламок мушлі річкового молюска беззубки (рис.106; 109:5:3). Розміри — 1,6х1,6 см.

Поховання, з огляду на орієнтацію головою на північний захід (Отроценко, 1986, с.132), найвірогідніше, належить носіям білозерської культури кінця II тис. до н.е.

Поховання 3 (зрубне, впускне у насип IV) виявлене ближче до центра кургану, на межі північно-західного та північно-східного секторів, за 3,4 м на північ від репера (кут 2° від УЦ). Впущене з рівня поверхні насипу IV (рис.102: п.3). Поховальна яма трапецієподібної, майже, прямокутної форми, з ледь скругленими кутами, мала розміри 0,75-0,80 х 1,12 м, дно її залягало на рівні материка, на глибині 0,85 м від УЦ. Орієнтація — широтна (рис. 113; 117). Стінки, вірогідно, рівні, дно вирівнювалося, аж поки учасники похорон не натрапили на кістки ямного поховання 4. Після цього вони прикидали їх материковим піском, а в протилежній частині ями розмістили похованого. Заповнення чорноземно-супіщане, сіро-коричневого кольору, рихле. Досліджувалося з рівня 0,75 м від репера (рис.117).

Південно-східна частина поховання 3 зрізана ямою зрубного поховання 1 (рис.113; 117).

Похований, *чоловік*, у віці 40-45 років, був викладений зміщено, вздовж південної стінки ями, паралельно її довгій вісі, не зачіпаючи кістки ямного похованого, що лежали нижче. Його скелет зберігся добре, з певними втратами (рис.113; 117). Похований лежав на лівому боці, зігнано, головою на схід, лицевим відділом черепа на південний захід, з підігнутими під гострим кутом зведеними ногами (кут скорченості 32°), зігнутими в ліктях руками, з кистями, звернутими до живота (рис.113; 117). Стопи ніг складені одна на одну.

Між кистями рук і ногами був встановлений ліпний горщик банкової форми, розвал якого заповнив прилеглу до південної стінки частини ями (рис.114; 117:3). У західній частині ями простежувалися сліди підстилки рослинного походження (рис.117) та єдина вуглина.

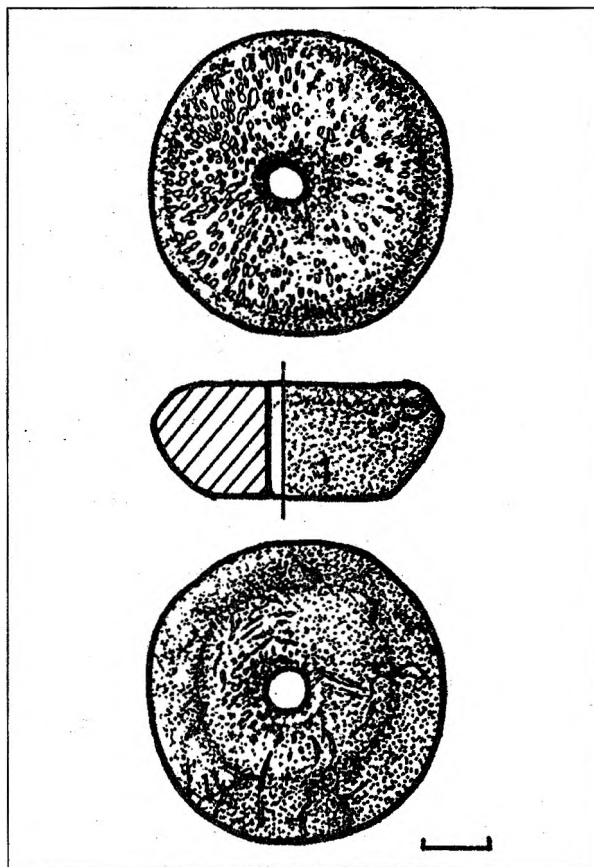

Рис. 105. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7. Поховання 2. Пряслице. Кістка.

Знахідка. Горщик ліпний, банкоподібної форми, з майже прямими, слабко відігнутими, потовщеними вінцями, округлим зрізом, ледь наміченою шийкою і перегином тулуба. Дно пласке, з невеликим утором. На рівні шийки — наскрізний отвір, діаметром 0,4 см, — слід від ремонту. Висота горщика — 11,5 см; діаметри: вінця — 15,2 см, тулуба — 15,2 см, дна — 9,5 см, товщина стінок — 0,6-0,9 см (рис.118).

Горщик, що належить до типу 2 групи III ліпного зрубного посуду, за С.І.Берестневим (Берестнев, 2001, с.238, рис. 79:III:2), відноситься до широко розповсюджених типів кераміки ранньозрубного періоду, представлених серед поховальних курганних старожитностей широкого степового регіону — від межиріччя Ворскли і Псла — на півночі до Нижнього Поволжя — на півдні. Паралелі чи подібні форми ліпних посудин виявлені, зокрема, у похованні 2 кургану № 6 поблизу с.При-

ліпка на Нижньому Пслі (*Памятники, 1985, с.20-21, № 68*), похованні 9 кургану № 1 неподалік с.Дуканичі під Комсомольськом на Полтавщині (*Супруненко, 2006, с.31, рис.34*), похованнях 14 і 20 кургану № 5 поблизу с.Хашцове та 25 кургану № 1 біля с.Миколаївка у Присамар'ї (*Ковалёва, Марина, Чернявская, Никитин, 1979, с.21, рис.5:5, 9; Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979, с.38, рис.2:19*), похованні 3 кургану № 4 у с.Павлівка Васильківського району Дніпропетровської області (*Марина, Ромашко, Феценко, 1988, с.14-16, рис.3:10*), похованні 1 кургану № 10 могильника "Королі" у Новоаннінському районі Волгоградської області (*Мамонтов, 2001, с.126, рис.4:8*) та насипу кургана № 4 між хут. Попов та Подковський у Нижньому Поволжі (*Скворцов, 1998, с.59, рис.5:2*).

Поховання належить до числа впускних, середини II тис. до н.е., залишених носіями бережнівсько-маївської зрубної культури.

Поховання 4 (ямне, основне для насипу IV) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 3,7 м на північний схід — північ від репера (кут 7° від УЦ). Впущене в поли насипів II і III, у пониженні між сусідніми насипами (рис.102: п.4). Поховальна яма трапецієподібної форми, зі злегка скругленими кутами, була орієнтована за довгою віссю у напрямку північний схід — південний захід, розширюючись з південно-західного боку (в ногах) (рис.113; 117). Розміри ями — 0,87-1,00 x 1,55 м; стінки вертикально опускалися до дна, влаштованого на рівні залягання материка (рис.117). Глибина від рівня УЦ — 1,0 м, від поверхні насипів II і III — орієнтовно 0,6-0,8 м. Дно на 5-4 см понижувалося до розширеної частини. Заповнення супіщане, світло-сіре однорідне, в основі — зі слідами посипки вохрою червоного кольору (рис.113; 117). Слідів перекриття не простежено. В заповненні виявлені кілька поганої збереженості кісток вівці свійської, напевне, від напутньої їжі.

Південну частину ями поховання 4 перерізало зрубне поховання 3 (рис.102; 117).

Скелет літнього чоловіка, віком 45-50 років, знаходився майже в анатомічному порядку, зі втратою великої стегнової кістки правої

ноги та нижніх частин гомілкових кісток (рис.113; 117). Певно, останні були переміщені під час влаштування ями зрубного поховання 3 та винесені пізніше землеріями. На дні залишилися відбитки втрачених кісток. Чоловік лежав посеред ями випростано на спині, з підігнутими вліво ногами, випростаними вздовж тулуба руками, головою на північний схід. Кисть лівої руки знаходилася під стегном лівої ноги (рис.113; 117), кисть правої — звернена до тулуба, втримувала, можливо, ремінець від підвісної посудинки.

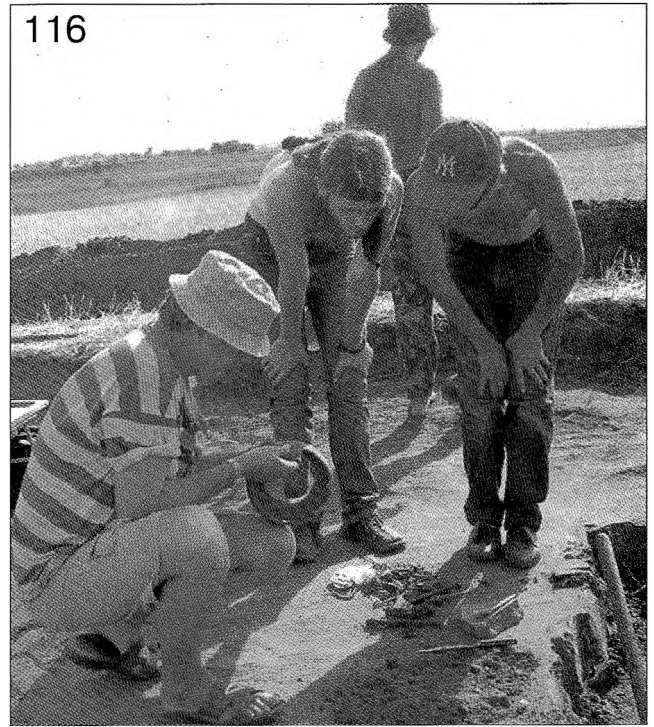
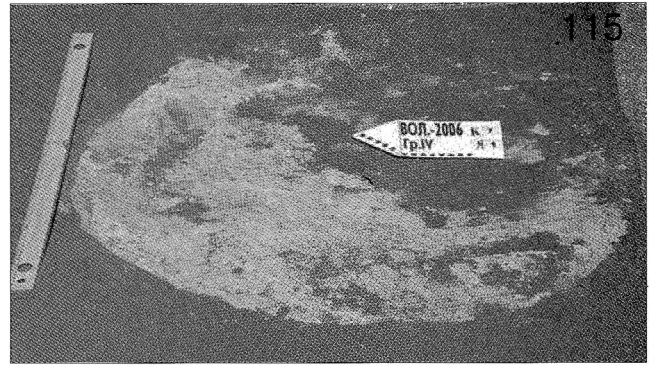
Похований вкладався на циновку рослинного походження, сліди якої місцями збереглися на дні, під кістками скелету. Череп, кістки кистей рук, тазу, ніг, а особливо стоп мали сліди посипання червоною вохрою, в головах — ще й з окремими цяточками яскраво червоної фарби (рис.117). Біля кисті правої руки знаходився розвал посудинки, поставленої на денце, з діаметром у 4,8 см (рис.117:Л). Він мав вигляд кільця шкіряного тліну, що оточувало зотлілу дерев'яну основу (циліндр, кільце-?) з лубу чи берести. Висота простеженого розвалу досягала 4,4 см, тобто посудинка була не менше 5 см заввишки.

Поряд з кистю лівої руки розміщувалася округла в плані купка порошку червоної вохри, діаметром 7x8 см і товщиною 0,2-0,3 см (рис.117:2). Між тулубом похованого і лівою рукою лежали три дрібні черепашки равлика звичайного, без слідів отворів (рис.117:р).

Зі влаштуванням поховання пов'язане спорудження насипу IV кургану. Поховання належить до числа *пізньоямних*, можливо, ямно-катакомбного періоду, залишених населенням ямної культурно-історичної спільноти на початку II тис. до н.е. Йому притаманні більшість обрядових ознак третього стратиграфічного горизонту ямних поховань межиріччя Орелі і Самари (*Ковалёва, 1984, с.75*).

Поховання 5 (ямне, основне для насипу III) виявлене у північно-західному секторі кургану, за 7,8 м на північний захід — північ від репера (кут 356° від УЦ). Впущене з рівня похованого ґрунту на незначному підвищенні поза насипом II (рис.102: п.5). Поховальна

Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7.

Рис. 112. Поховання 1. Вигляд із заходу.

Рис. 113. Поховання 3 і 4. З південного заходу.

Рис. 114. Поховання 3. Деталь. Розвал ліпного горщика.

Рис. 115. Пляма заситки ями 1. Вигляд із заходу.

Рис. 116. Яма 2. За оглядом знахідок із заповнення: С.А.Скорий, Є.С.Калашник та М.О.Радченко.

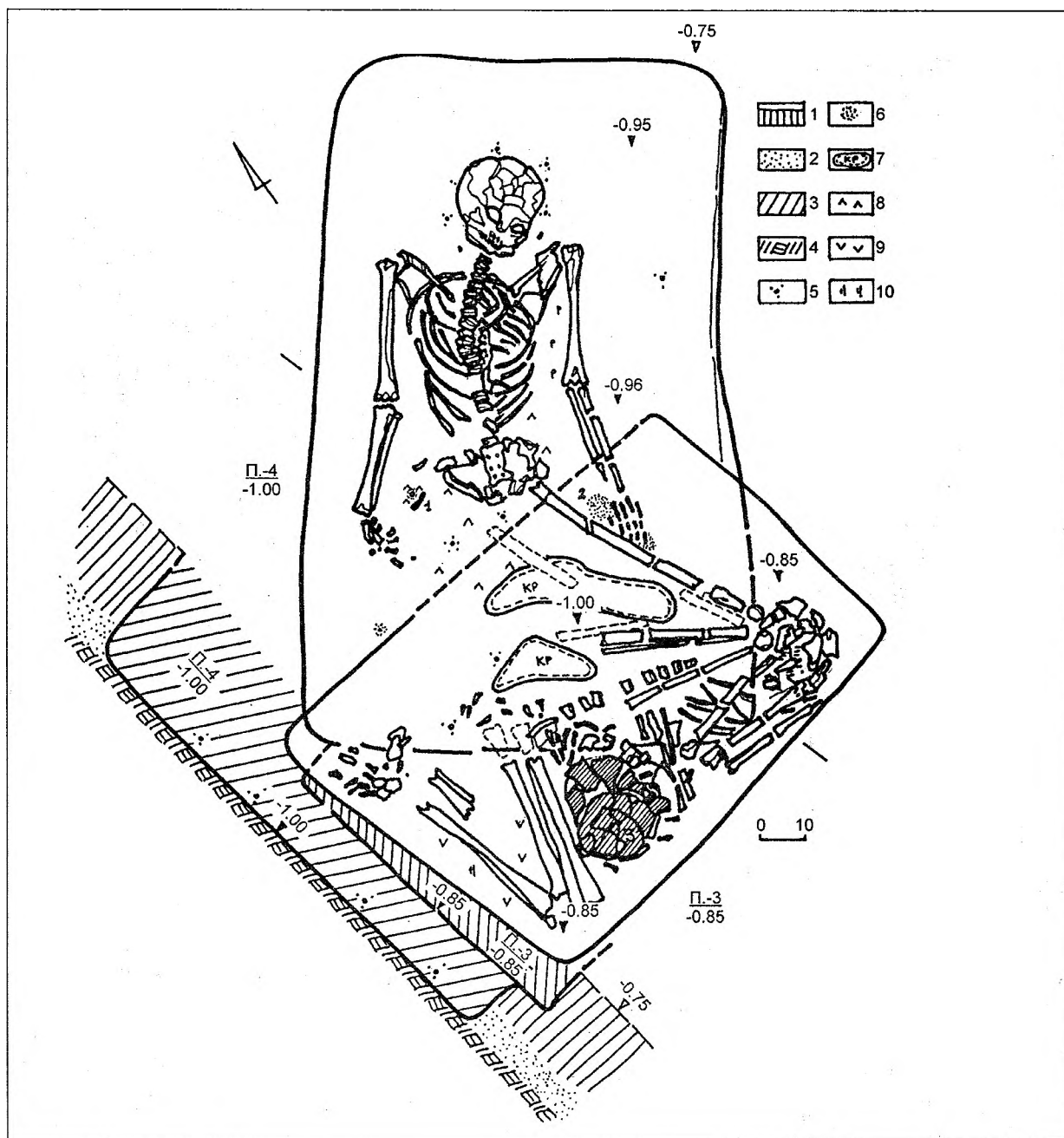

Рис. 117. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 7. Плани і перетини поховань 3 та 4. Цифрами позначені на плані поховання 4: 1 — розвал дерево-шкіряної посудинки; 2 — вохра; поховання 3: 3 — розвал горщика. Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — супіщане заповнення; 4 — материк; 5 — вохра, крупинки; 6 — вохра, сліди посипки; 7 — нори; 8 — шкіряний тлін; 9 — сліди підстилки рослинного походження; 10 — вуглини.

яма прямокутної форми, з ледь скругленими кутами, була орієнтована за довгою віссю у напрямку північний захід – південний схід (рис.102; 109:4). Розміри ями — 1,28 x 1,45 м; стінки вертикально опускалися до дна, влаштованого над рівнем залягання передматерика (рис.109:4). Глибина від рівня УЦ — 0,9 м, від стародавньої денної поверхні — 0,3-0,4 м. Стінки порівняно рівні, дно вирівняне. Запов-

нення супіщане, світло-сіре однорідне. Слідів перекриття не простежено.

Скелет чоловіка, у віці 20-30 років, знаходився в анатомічному порядку (рис.104; 109:4). Похований лежав горілиць посеред ями, із незначним зміщенням на схід, випростано на спині, з підігнутими вліво ногами, дещо зігнутими в ліктях та спрямованими вздовж тулуба руками, головою на північ – північний

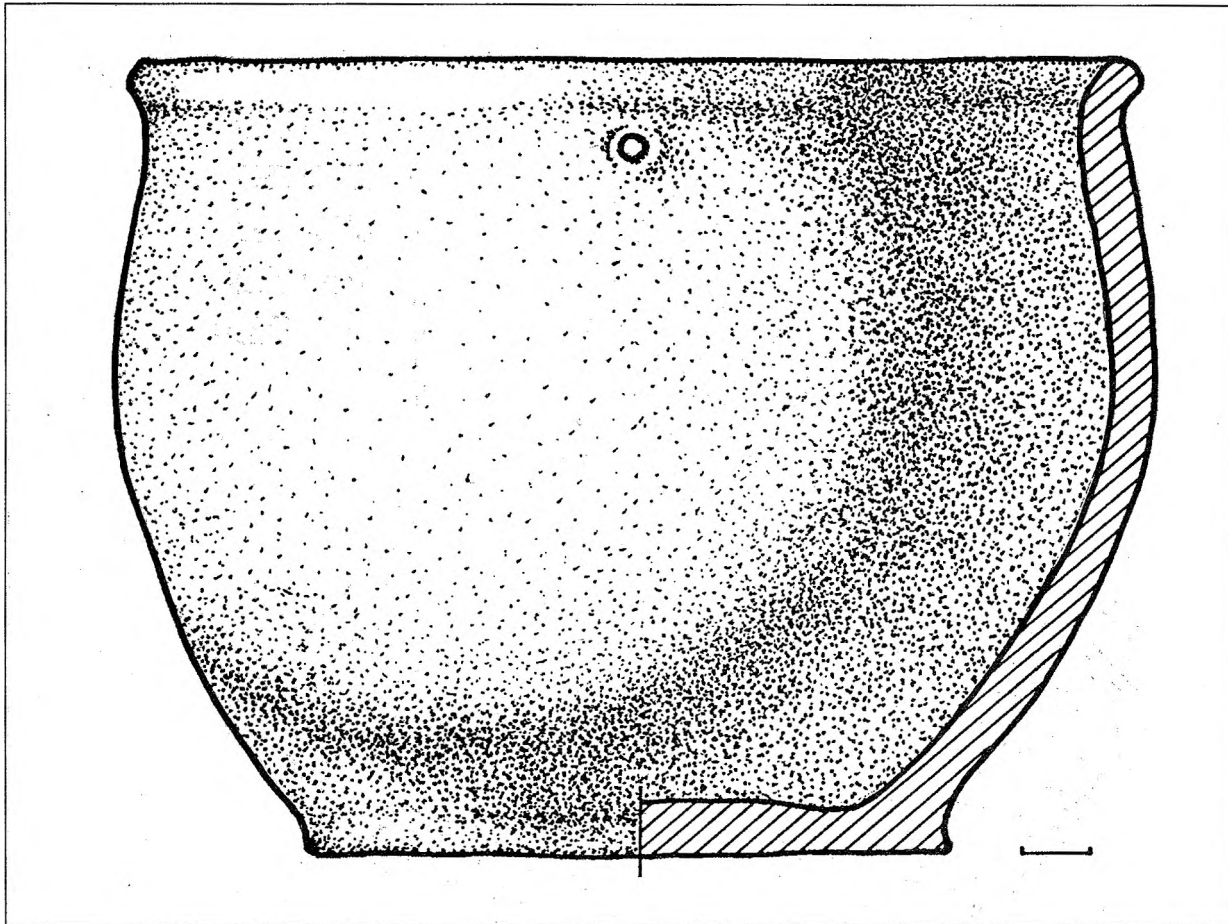

Рис. 118. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7. Поховання 3. Горщик ліпний.

захід (рис.109:4). Кисть лівої руки знаходилася під стегном лівої ноги (рис.104), кисть правої — дещо відведена від тулуба. Кінцеві фаланги пальців цієї руки були відсутні, вірогідно, втрачені чи ампутовані. На лівій великій стегновій кістці відзначений своєрідний нарост — наслідок травматичного враження зі слідами запального процесу.

Похований був викладений на підстилку рослинного походження, рештки якої місцями збереглися на дні та під кістками скелету. Череп — злегка, кістки кистей рук, тазу і стоп мали сліди темно-червоної вохри, а на лобовому відділі черепа була нанесена кругла цяточка яскраво червоної вохри, діаметром 0,3 см (рис.109:4). Під кистю правої руки знаходилася кругла пляма вохри, діаметром 15 см, така ж пляма — поряд з лівою плечовою кісткою (діаметр 12 см) (рис.109:4). Тут же та в ногах відзначені сліди шкіряного тліну.

В похованні виявлена єдина і, безперечно, дуже рідкісна знахідка, а саме, — наконеч-

ник стріли з кременю, який, знаходячись між ребрами, вістрям був звернений до одного з грудних хребців (рис.109:4:Г).

Знахідка. Наконечник стріли листоподібного типу, з кутоподібною скругленою виїмкою, виготовлений з сіро-коричневого напівпрозорого кременю (рис.105; 119). Вістря старанно оформлене струменевою ретушшю, на бічних лезах сформовані численні дрібні зубчики. Довжина — 4,1 см, ширина в основі — 2,8 см, товщина — 0,1-0,2 см (рис.105).

Наконечники стріл з кременю лише в кількох випадках виявлені у підкурганих ямних похованнях сусіднього Орільсько-Самарського межиріччя, де виступали індикаторами соціального статусу похованих (Ковалёва, 1984, с.89, 90, рис.12:7-8). Проте, ці наконечники мали один подовжений кінець пера та більш стрімку трикутну виїмку.

Аналогії ж виявленому у похованні наконечнику походять з катакомбних комплексів: кургану №1, поховання 7 у Громівці (Кубы-

шев, Нечитайло, 1991, с.9-10, рис.3:5-7), комплексу поблизу с.Бурлацьке Великоновоселівського району Донецької обл. (Санжаров, 1991, рис.6; Клочко, 2006, с.77, рис.39:13), поховання 5 кургану № 7 поблизу с.Головківка на Правобережжі Дніпра (Пустовалов, 2005, с.289, рис.3.33:11); схожий, проте, з більш вираженою арковістю виїмки, — з шахти поховання 8 кургану № 1 біля с-ща Виноградники поблизу Маріуполя (Кульбака, Качур, 1998, рис.6:3), близькі за формою, хоча не ідентичні, — з поховання 15 кургану № 3 біля с.Талмаз у Нижньому Подністров'ї (Азульников, 1999, с.125, 130, рис.8:5-6). В цілому, подібні наконечники стріл пов'язуються зі старожитностями «розвинутих» або цілком сформованих донецької та інгульської катакомбних культур (Клочко, 2006, с.71, 76-77, рис.31: 1,9,11; 39: 4,11,13). В такому разі, знахідка наконечника в ямному похованні у пониззі Псла засвідчує порівняно тривалий процес співіснування місцевих ямних «аборигенів» та прийшлих катакомбних завойовників чи супротивників-сусідів, який тривав, імовірно, аж до рубежу ХІХ-ХVІІІ ст. до н.е.

У літературі неодноразово йшлося про значний ступінь розвитку військової справи у племен донецької катакомбної культури (Братченко, 1989, с.70-82; Смирнов, 1996, с.115; Кравець, Татарінов, 1997, с.5-7; Пустовалов, 2005, с.87-88), як одного із доказів наявності в їх середовищі стану військової демократії та постійних занять війною (Пустовалов, 1991, с.104-122). Відомі й подібні випадки виявлення наконечників стріл серед кісток грудної клітки воїна (Кравець, Татарінов, 1997, с.108). На території сусідньої Дніпропетровської області, в ямних похованнях 2 кургану № 1 та 7 кургану № 2 групи 2 між сс.Воєводівка і Боровківка на р.Самоткань у Криничанському районі, подібні катакомбні вістря стріл знайдені серед кісток шийного та грудного відділів чоловічих скелетів (Ковалёва, Шалобудов, 1992, с.21, 25, 27, рис.9: 1, 2, 13, 14).

Варто зауважити, що наконечники стріл з кременю «катакомбного» типу у Передній Азії та Єгипті були розраховані на ефект відвалювання прикріпленого смолою древка стріли і значні складнощі під час виймання віст-

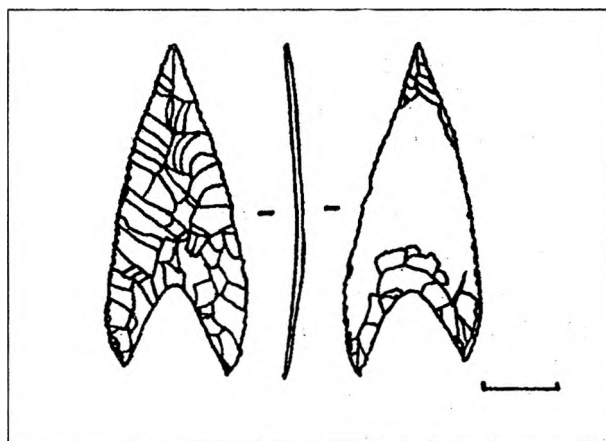

Рис. 119. Група курганів ІV поблизу с.Волошине. Курган № 7. Поховання 5. Наконечник стріли. Кремень.

ря з тіла (Поэзия, 1973, с.66-67; Wolf, 1978, s.22-27; Кравець, 2001, с.43).

Таким чином, військово-конфліктне походження публікованої знахідки виглядає цілком природнім. Адже умови виявлення переважної більшості окремих наконечників стріл в ямних похованнях дозволяють припустити, що вони саме були наслідками бойових поранень (Пустовалов, 2005, с.87).

Зі влаштуванням поховання пов'язане спорудження насипу ІІІ дослідженого кургану. Простежений і масив сіро-супіщаного викиду, влаштованого з північно-західного боку від поховання (рис.102: п.5). Він мав напівовальну форму, розміри 2,4x5,6 м і товщину 0,10-0,15 м.

Комплекс ямно-катакомбного часу належить до 9-ї обрядової групи третього стратиграфічного горизонту, виділеної для ямних поховань Поорілля (Ковалёва, 1984, с.74-75), залишеної населенням ямної культурно-історичної спільноти у ХІХ чи на рубежі ХІХ і ХVІІІ ст. до н.е. У зв'язку із наведеним необхідно нагадати думку О.Г.Шапошникової, що пізньоямні племена досить довго населяли саме Дніпровські плавні (Шапошникова, 1961, с.312). Тому досліджений курган можна пов'язати з місцем розташування некрополю мешканців узбережжя Дніпра та навколишніх заболочених місць ямно-катакомбного часу. До речі, в ньому відсутні типові для інших навколишніх насипів округи катакомбні поховання.

Поховання 6 (ямне, основне для насипу II) виявлене у північно-східному секторі кургану, за 2,8 м на схід — північний схід від репера (кут 58° від УЦ). Впущене з рівня стародавнього похованого ґрунту, за 2 м від поли насипу I, у незначному пониженні — до 0,1 м (рис.102: п.6). Поховальна яма трапецієподібної, ближче до прямокутної форми, з дещо скругленими кутами, була орієнтована за довгою віссю у напрямку північний схід — південний захід (рис.109:2). Розміри ями — 0,75-0,85 x 0,93 м; стінки незначно звужувалися до дна, влаштованого на рівні залягання передматерика. Глибина від рівня УЦ — 0,9 м, від стародавньої поверхні — 0,2 м. Стінки рівні, дно вирівняне. Заповнення супіщане, сіро-коричневого кольору, однорідне. Слідів перекриття не простежено (рис.100).

Скелет *дитини*, у віці 4-6 років, знаходився в анатомічному порядку, хоча був пошкоджений дією часу та висолюванням. Дитина вміщена посеред ями, випростано на спині, зі зміщенням до північного кута і трохи на правий бік, з розкинутими ногами, випростаними вздовж тулуба руками, головою на північний схід. Ліктьові кістки лівої руки виявилася переміщеними землеріями ближче до хребта (рис.100; 109:2). Дитина вкладалася на підстилку (циновку-?) рослинного походження, сліди якої місцями збереглися на дні (північний кут ями) та під кістками скелету. Біля правого плеча знаходилася кругла тонка пляма вохри темно-червоного кольору, діаметром 6 см, яка, можливо, вкривала свого часу дно якоїсь посудинки, виготовленої з органічних матеріалів (рис.109:2). Сліди посипки вохрою такого ж кольору відзначені на розвалі кісток тазу і в колінах. З обох боків від ніг лежали вуглинки, біля кісток лівої руки — черепашка равлика звичайного (рис.109:2: р).

Зі влаштуванням поховання пов'язане спорудження насипу II кургану. На рівні стародавньої поверхні відзначені й рештки супіщаного викиду з ями, перекриті тонким прошарком передматерикового піску, що напівдугою ліг з південного заходу від поховання, мав розміри 0,9x1,6 м і товщину 0,15-0,25 м. Неподалік від південно-східного краю викиду,

за 3,45 м від репера (кут 98° від УЦ), на рівні похованого горизонту, виявлені кілька хребців та уламки ребер дорослої особини бика свійського (рис.102).

Поховання має риси третьої обрядової групи, виділеної для ямних поховальних пам'яток межиріччя Орелі та Самари (Ковалёва, 1984, с. 73). Воно залишене населенням ямної культурно-історичної спільноти наприкінці III тис. до н.е.

Поховання 7 (пізньонеолітичне, основне для насипу I) виявлене у південно-східному секторі кургану, за 4,2 м на південний схід від репера (кут 154° від УЦ). Впущене з рівня похованого ґрунту (рис.102: п.7). Поховальна яма видовжено-овальної форми, з паралельними довгими стінками, була орієнтована за довгою віссю у напрямку схід — північний схід — захід — південний захід (рис.102; 109:3). Розміри ями — 1,4 x 2,5 м; стінки з незначним ухилом опускалися до рівного дна, влаштованого на рівні залягання материка (розміри — 1,2x2,4 м) (рис.109:3). Глибина від рівня УЦ — 1,45 м, від стародавньої денної поверхні — 0,8 м. Заповнення сіро-чорного кольору, мулистосупіщане, зі шматками дерну, однорідне. Чітких слідів перекриття не простежено, хоча у передденні зустрічалися рештки горілої кори і трави. На глибині в 1,0-1,3 м від УЦ виявлені чотири дрібні уламки стінок ліпної посудини з добре вирівняною, до лискування, поверхнею, домішками білих волосків та кривавика в крихкому тісті щільної маси і нерівномірного випалу (рис.109:3). Колір черепків — рудо-коричневий, до сірого, розміри — від 1,5x1,8 до 1,8x2,2 см. Ще один фрагмент стінки ліпної посудини темно-сірого кольору, із заліскованою поверхнею, що мав з внутрішнього боку сліди від заглажування травною і рештки черепашки у щільному тісті, виявлений дещо вище у заповненні, на глибині 0,65 м від репера. Його розміри — 2,9x2,9 см.

З похованням пов'язане спорудження насипу I невеликого первісного кургану (рис.102:1). Яма була оточена кільцевим у плані, чорноземно-супіщаним, перекритим тонким шаром

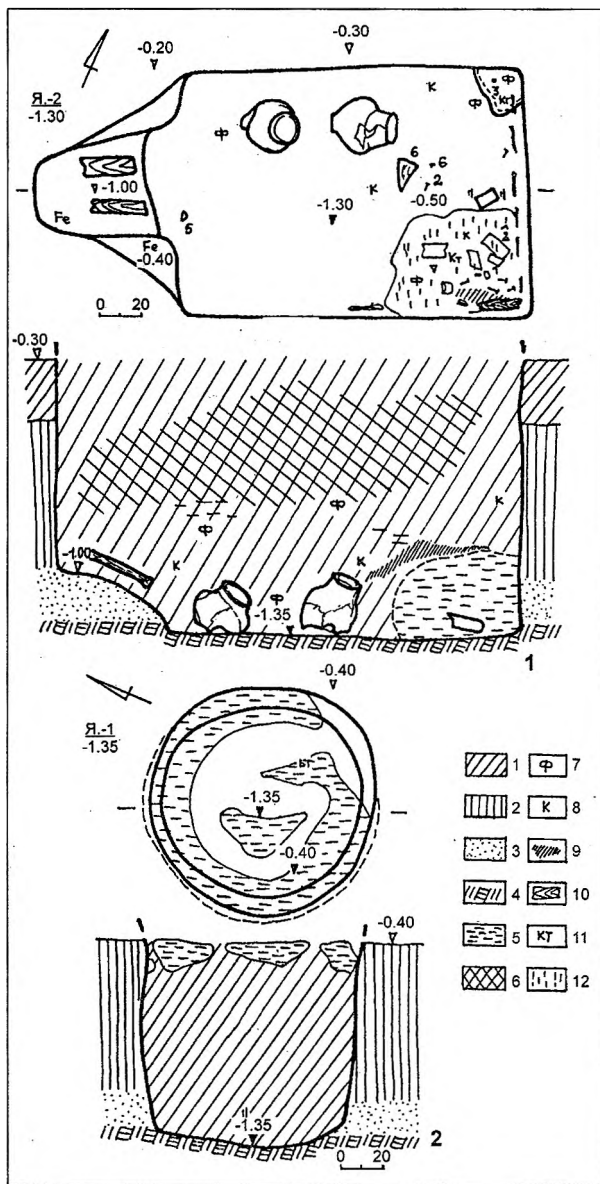

Рис. 120. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 7. Плани і перетини новітніх ям 1 (2) та 2 (1).

Цифрами позначені у ямі 1: 1 — розвал скляної чарки; 2 — цвяхи залізни; 3 — гудзик; 4 — розвали горщиків; 5 — ручка ящика; 6 — шматок ручного жорна; ф — уламки фаянсу.

Умовні позначення: 1 — грунт насипу кургану; 2 — похований грунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — глина; 6 — мішаний грунт; 7 — фаянс, фарфор, уламки; 8 — фрагменти кераміки; 9 — попіл; 10 — дерево; 11 — кістки тварин; 12 — зотліла залізна бляха.

передматерикового піску, овальним за формою викидом, розміром 3,4х3,9 м, товщиною 0,2-0,3 м (рис.102: п.7). Викид і яма перекривалися рештками хатища рубежу XIX-XX ст.

Поховання належить до числа пізньонеолітичних, імовірно, постмаріупольських (Ковалєва, 1980, с.45-46; 1984, с.13-23; Ляшко, 1981, с.61-63), залишених степовим населенням на

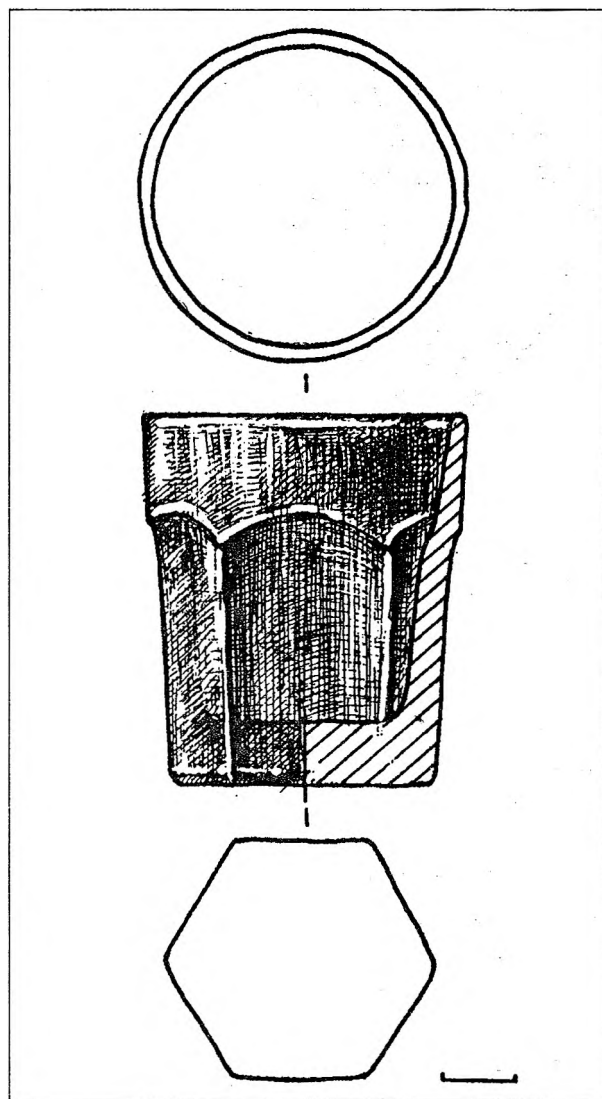

Рис. 121. Група курганів IV поблизу с. Волошине. Курган № 7. Яма 2. Чарка. Скляна.

початку III тис. до н.е. Воно нагадує вже досліджений неподалік 2005 р. поховальний комплекс кургану № 2 цієї ж групи (Супруненко, 2006, с.89, рис.87:3).

У кургані виявлені кілька новітніх об'єктів.

Рештки хати (рубежу XIX-XX ст.), зведеної на полі насипу IV, знаходилися у південній частині кургану, за 2,6 м від репера (кут 158° від УЦ), на вирівняній поверхні опилого насипу. Мали прямокутну у плані форму, розміри 5,4х8,3 м на глибині 0,35 м від рівня УЦ (рис.102: хата, піч). Орієнтація — близька до «за сторонами світу», з незначним відхиленням до північного сходу — південного заходу. Збереглася основа долівки, із незнач-

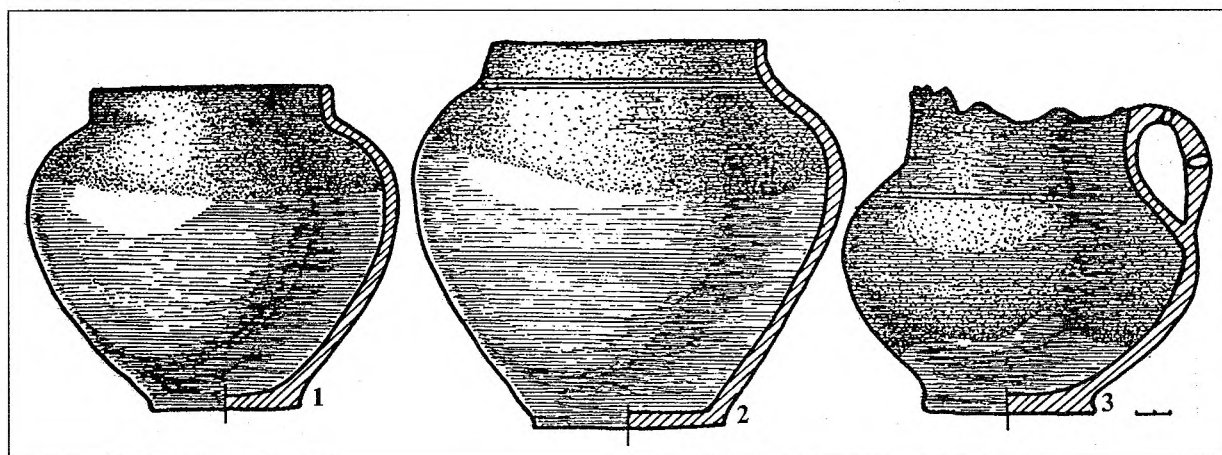

Рис. 122. Група курганів IV поблизу с.Волошине. Курган № 7. Яма 2.
Горщики та глек поч. XX ст. Глина, гончарні, полива.

ними підсіпками та ділянками обмазки, прямокутні ямки кутових і вісьових стовпів, розміром 0,30-0,40 x 0,25-0,30 м і глибиною 0,3-0,4 м від рівня підлоги, забиті мішаним суглинково-чорноземним ґрунтом. Ближче до північно-східного кутка — основа фундаменту печі, у вигляді 1-2 рядів цеглин на глиняному розчині, завалів випаленої обмазки, розміром 1,9x3,6 м. У печищі та під долівкою виявлені численні знахідки уламків фаянсового і скляного посуду, корозовані цвяхи, шматки металевго посуду, дроту, знаряддя праці, уламки чавунних казанків, залізна бляха рубежу XIX-XX ст., ресора брички, молотки, пробойці, клини тощо.

Господарська яма 1 (рубежу XIX-XX ст.), смітєва, впушена край поли насипу IV у південно-східному секторі кургану, за 8,8 м на південний схід від репера (кут 136° від УЦ), з рівня тогочасної денної поверхні (рис.102: я.1). Мала круглу у плані, злегка зрізано-циліндричну у перетині форму, з дещо заглибленим дном, зовнішній діаметр — 1,05-1,10 м, внутрішній — 0,95 м і глибину 1,35 м від рівня УЦ (рис.102: я.1), або 0,95 м від поверхні (рис.120:2). Заповнення супіщано-чорноземне, з кількома вуглинами у передденні, зверху перекрите скупченням палевого кольору суглинку (товщина 10-12 см) (рис.115; 120:2). Вірогідно, заглибину закиданої ями вирівняли, замазавши від просідання при спорудженні чи ремонті хати. Зі знахідок — кілька дрібних улам-

ків гончарного посуду кін. XIX ст., деревне вугілля.

Яма 2 — рештки погребу (рубежу XIX-XX ст.), спорудженого у південно-східній полі насипу IV, у південно-східному секторі кургану, за 3,9 м від репера (кут 108° від УЦ), з рівня денної поверхні (рис.102: я.2). Мав прямокутну у плані форму, з приямком входу (рис.120:1). Розміри котловану погребу — 1,2x1,8 м, глибина 1,3 м від рівня УЦ, від рівня виявлення — 1,0 м (рис.120:1). Розміри підтрикутного входу-сходинки, розміщеного з південного заходу, з уступами із меридіональних боків, — 0,65x1,20 м, максимальна глибина 1,0 м від репера, або 0,7-0,8 м від тогочасної денної поверхні. Орієнтація — північний схід — південний захід (рис.120:1). На сходинці збереглися сліди двох зотлілих основ пологої дерев'яної драбини, у вигляді брусів, цвяхи.

Заповнення світлосупіщане мішане, з вкрапленнями і лінзочками глини та попелу (рис.120:1), вуглинами, у південно-східному кутку — розвал печі. Збереглися сліди обшивання вертикально встановленими дошками східної стінки, стовпи з товстих дошок для влаштування полиці — під південною стінкою (рис.120:1).

У заповненні виявлено чимало знахідок — окремі дрібні уламки фаянсового й гончарного посуду кінця XIX ст., в т.ч. полумиску й тарілки заводів Кузнецова в Харкові і

Будах, фрагменти віконного скла, численні залізні цвяхи, дрiт, розвали скляних чарок та пляшок, два археологічно цiлих зеленополив'яних гончарних горщики та глек початку ХХ ст. (рис.107; 116; 120:1; 122:1-3), мiднi гудзик вiд мундиру iз зображенням державного герба Росiйської iмперiї i монета «3 копейки» 1879 р.

Яма 3 (початку ХХ ст.), смiттєва, *впущена* у полу насипу IV, в пiвденно-схiдному секторi кургану, за 7,3 м на пiвдень – пiвденний схiд вiд репера (кут 153° вiд УЦ), з рiвня тогочасної поверхнi оплилого краю насипу. Мала круглу у планi, цилiндричну у перетинi форму, з рiвним дном, дiаметр – 1,2 м i глибину 1,25 м вiд рiвня УЦ (рис.102: я.3), або 0,95 м вiд рiвня поверхнi. Заповнення однорiдне супiщано-чорноземне, з вуглинами i побутовим смiттям. Влаштована пiд пiвденно-схiдним кутом хати, вiрогiдно, як санiтарна. Зi знахiдок – кiлька уламкiв фаянсового посуду кiн. ХІХ ст., фрагмент скляної пляшки, вугiлля.

Яма 4 (початку ХХ ст.), смiттєва, *впущена* бiля пiвденної поли насипу IV, у пiвденно-схiдному секторi кургану, за 8,7 м вiд репера (кут 187° вiд УЦ), з рiвня тогочасної поверхнi насипу. Мала круглу у планi, дещо звужену донизу форму, з рiвним дном, дiаметром вверху – 1,3 м, по дну – 0,95-1,0 м, глибину 1,2 м вiд рiвня УЦ (рис.102: я.4), або 0,9 м вiд рiвня сучасної поверхнi. Заповнення супiщано-чорноземне, зi включеннями суглинку i гашеного вапна, побутовим смiттям. Влаштована поряд з пiвденною стiнкою хати, вiрогiдно, як будiвельна, можливо для вапна, пiзніше використана як смiттєва. Зi знахiдок – фрагменти скляної пляшки, частина гудзика з мушлi перлiвницi, кам'яне вугiлля.

Яма 5 (рубежу ХІХ-ХХ ст.), *впущена* у насип IV, в пiвденно-схiдному секторi кургану, за 3,4 м на пiвдень – пiвденний схiд вiд репера (кут 147° вiд УЦ), з рiвня тогочасної поверхнi насипу (рис.102:я.5). Розмiщувалася пiд пiвнiчно-схiдним кутом фундаменту печi. Мала круглу у планi, цилiндричну у перетинi форму, з рiвним дном, дiаметр – 0,8 м i глибину 1,2 м вiд рiвня УЦ (рис.102: я.5), або 0,85 м вiд рiвня поверхнi долiвки хати. Заповнення

попелясте, з численним вуглинами, перепаленим смiттям. Могла використовуватися як *припiчна яма* для попелу (до розширення печi) чи була особливiстю конструкцiї виявленого печища. В такому разi повинна була епiзодично вигрiбатися. Перебивала викид i частину ями поховання 7, не досягаючи її дна.

Яма 6 – рештки внутрiшньохатнього *погребу (рубежу ХІХ-ХХ ст.), спорудженого* у пiвденно-схiднiй частинi долiвки хати, у полi насипу IV, в пiвденно-схiдному секторi кургану, за 6,1 м вiд репера (кут 163° вiд УЦ), з рiвня вирiвняної поверхнi (рис.102: я.6). Мала прямокутну, видовжену у планi форму. Розмiри котловану погребу – 0,65x2,80 м, глибина 1,25 м вiд рiвня УЦ, вiд рiвня долiвки – 0,8-0,9 м (рис.102: *сх. профiль ц.б.*). Орієнтацiя – пiвнiчний схiд – пiвденний захiд.

Заповнення мiшане, чорноземно-супiщане та суглинкове, з лiнзочками глини i попелу, вуглинами, рештками дошок. У заповненнi виявлено кiлька цвяхiв, деталi ресори брички i латунного самовару.

Деякі результати досліджень курганів групи IV між сс. Волошине та Солонці. Внаслiдок археологічних досліджень кургану № 7 групи IV бiля Волошиного пiд Комсомольськом виявлений рiдкiсний поховальний комплекс ямно-катакомбного часу (поховання 5), що належав рядовому воiну, вiрогiдно, вбитому стрiлою лучника донецької катакомбної культури, вiстря з кременю вiд якої залишилося в тiлi похованого. Про причетнiсть похованого до числа учасникiв зiткнень ворогуючих племен посередньо свiдчить i втрата кiнчикiв пальцiв правої руки, i пошкодження кiстки його ноги.

Останнi шiсть досліджених поховань, в цiлому є характерними для досліджуваного мiкрорегиону, репрезентуючи рядовi поховальнi старожитностi фiнальноенеолітичної, ямної та зрубної дiб бронзового вiку. Певним чином вирiзняється ще й єдине впускне поховання бiлозерської культури, якi почали виявляти в останнiй час у курганах пониззя Псла (*Супруненко, Кулатова, 2006, с.353-354*).

Описані новітні ями, рештки хати та погребів вказують на місцезнаходження у південній частині насипу однієї із осель хутора Зубані рубежу ХІХ-ХХ ст., знищеного за розкуркулення та у час голодомору.

Курганоподібний насип № 1

Насип № 1 знаходився за 50 м на північний схід від кургану № 7 групи ІV, займаючи сусіднє підвищення мису надзаплавної тераси, де розташовувалася вказана група (рис.91: *кни-1*). Мав круглу в плані форму, висоту 0,3 м і розміри 12х14 м, був дуже розораний.

Дослідженням встановлено, що це підвищення виникло внаслідок переміщення сюди частини масиву насипу кургану № 7 та поверхневого ґрунту з околу, стягнутого бульдозером у 1950-х рр. з метою встановлення цистерни для пального сільськогосподарської техніки. Пізніше це підвищення, для забезпечення умов оранки малопотужними тракторами, розгорнули, а далі — розорювали.

Зі знахідок у насипу, що порівняно чітко відділявся від свого часу розораної денної поверхні, назвемо потрошені землерийною технікою кістки тварин, уламки гончарного посуду рубежу ХІХ-ХХ ст., а також дрібні ліпні черепки від посудин зрубного часу і фрагмент стінки гончарної амфори доби середньовіччя.

Насип не мав нічого спільного з курганами групи ІV, крім, хіба що, «завдячення» своєї появи фактам руйнування навколишніх курганів.

Курганоподібний насип № 2

Подібний до кургану насип № 2 (рис.91: *кни-2*) знаходився за 110 м на південний захід від кургану № 7 групи ІV, займаючи помітне підвищення мису над схилом надзаплавної тераси, вздовж якого розташовувалася східна частина групи (рис.108). Мав овальну в плані форму, витягнуту в широтному напрямку, висоту 0,35 м і розміри 18х24 м, був дуже розораний.

Встановлено, що це підвищення виникло внаслідок підсипання поверхневого ґрунту з околу, зведеного сюди з метою спорудження якоїсь господарської споруди на початку ХХ ст.

Зі знахідок варто назвати новітні подрібнені кістки тварин, уламки гончарного посуду ХІХ-ХХ ст., дрібні черепки від ліпних посудин зрубного часу. Стягнутий сюди ґрунт зберігав матеріали *місцезнаходження* доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, відомого як пункт *Солонці (Підлужне) ІІІ* (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.30, № 44; Супруненко, 2006, с.76-77) (рис.1:44). Воно знаходилося на схилі мису і займало площу 35-75 х 70-150 м (рештки стійбища-?) (рис.91). Зі знахідок варто відзначити уламок стінки горщика світлокоричневого кольору доби пізньої бронзи, з домішками вапняку в тісті, розміром 6,0х5,1 см, фрагмент передденної частини горщика зі слідами загладжування і пласким дном без утору того ж часу, розміром 3,5х4,3 см, уламок вінця банкоподібної посудини сірого кольору, розміром 2,3х1,5 см, та відщеп кременю.

Зі знахідок вирізняємо окремо *намистину* з глухого скла чорного кольору, з одним біложовтуватим витком склопасти, яка заповнювала паз, нанесений зверху поперек ядра тонким мідним дротом, рештки якого збереглися у корпусі намистини (рис.123). Схоже поліхромне намисто 200-го типу, за К.М.Алексеевою, зі спіралеподібним орнаментом, було поширене з І ст. до н.е. і побутувало у Північному Причорномор'ї в перших століттях н.е. (Алексеева, 1978, с.44, табл.28:5). Ця знахідка може належати до кола старожитностей *сарматського часу*. Діаметри: намистини — 1,3 см, отвору — 0,8 см.

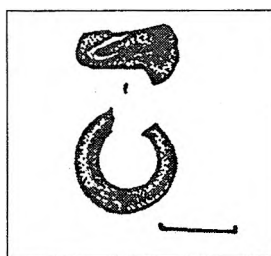

Рис. 123. Місцезнаходження Солонці ІІІ. Намистина. Склопаста, мідна вставка.

Насип не мав нічого спільного з курганами групи ІV, а був рештками життєдіяльності колишнього хутора кінця ХІХ — початку ХХ ст., що існував на місці короткочасових стійбищ доби бронзового і раннього залізного віків.

Кургани на території с.Солонці

Логічним завершенням характеристики досліджених старожитностей на території та в околицях с.Солонці — населеного пункту в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ Полтавської області — повинен стати опис ще збережених на сьогодні курганів на території села, добре помітних при пересуванні по його центральній заасфальтованій вулиці чи із заплави Солонцівського болота і майданчика будівництва металургійного комбінату ТОВ «Ворскла Сталь». Кургани отримали умовну назву — *група курганів І* у с.Солонці (Супруненко, 2006, с.114, рис.100:23), під якою вони вперше зазначені в опублікованих матеріалах досліджень та потрапили до звітної документації (Супруненко, Пуголюк, Тимошук, 2006, арк.20-21, рис.60-62). Вірогідно, майбутня розбудова комбінату вимагатиме через певний час проведення їх охоронних досліджень. З метою підготовки матеріалів до постановки на облік зазначених археологічних об'єктів в якості пам'яток археології місцевого значення здійснене більш детальне обстеження курганів та їх картографування на основу М 1:10 000 см (рис.124).

Отже, група курганів у складі 12 насипів, розташована у межах с.Солонці, на лівому березі Великого Солонцівського болота — колишньої стариці р.Рудька, на краю третьої тераси лівого берега р.Псел, витягнута з півночі на південь вздовж головної вулиці села (вул.Щорса) і схилу підвищення, за 10-25 м на схід від його краю (рис.124). Висота тераси над рівнем заплави у межах села складає 3-5 м, абсолютні найвищі позначки її не перевищують 70,1-71,6 м у Балтійській системі висот. Кургани вишикувані своєрідним ланцюжком, вірогідно, вздовж давнього шляху по лівобічній надзаплаві Псла, на відстані 35-100 м один від одного, справа обабіч асфальтованого по-

лотна вулиці Щорса (при просуванні від шосе мм.Полтава-Кременчук) і знаходяться переважно на присадибних ділянках мешканців села (рис.128).

Опис курганів подається з півночі на південь, а їх нумерація відповідає запропонованій за перших обстежень 2005 р. (Супруненко, 2006, с.109). Необхідно також зазначити, що частина курганів групи неодноразово відображалася на топографічних картах різного масштабу XIX-XX ст., оглядалася Г.М.Некрасовою під час перших обстежень з укладання матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури» 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.52-54), пізніше — Ю.О.Шиловим під час розкопок курганів групи Цегельня на південь від с.Солонці (Шилов, 2007).

Курган № 1, найбільший за розмірами у групі, розташований поряд із правлінням колишньої агрофірми «Відродження» та вісової господарства, в північній частині села (рис.124:1). Висота насипу на топографічній карті 1953 р. вказана як 3,7 м, на сьогодні вона становить 2,5-2,7 м, діаметр — 44 м. Північно-західна пола пошкоджена ґрунтовою дорогою — під'їздом до вісової (рис.125). На північно-східному схилі насипу знаходиться частина гранітного надмогильного монументу, що здіймався над могилою другої половини XIX ст. край вершини кургану. На лицьовому боці надгробку витесане зображення хреста, під ним — текст епітафії з ім'ям похованої — Ф.М.Лиходей (до речі, стара назва села Солонці — Лиходії). Поруч із надгробком лежить жорновий постав до вітряка. Діаметри масивних кварцитових жорен — 0,95 і 0,92 м (рис.126; 127).

Курган № 2 знаходиться на схід від насипу № 1, поряд із асфальтованою вулицею. Висо-

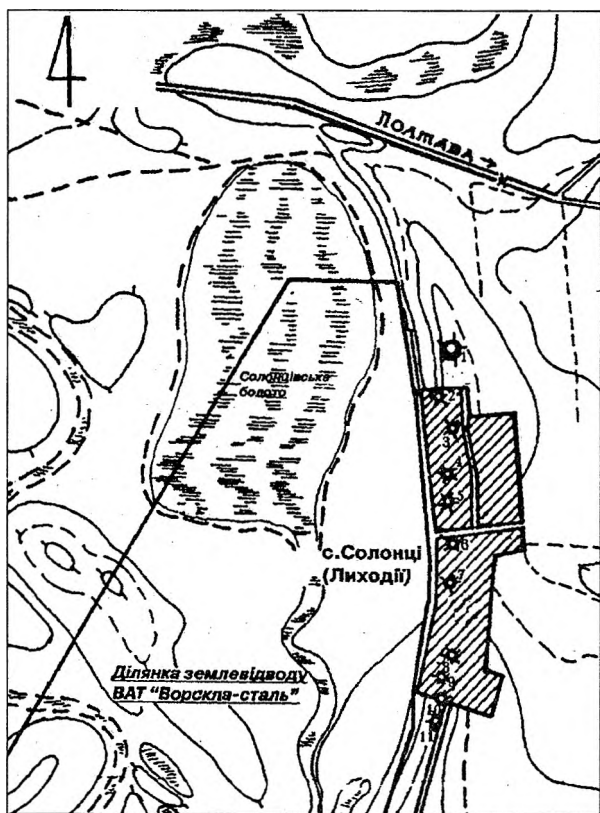

Рис. 124. Група курганів I у с. Солонці.
Схема розташування.

та — 0,8 м, діаметр — 48 м. Північно-західна та південно-східна поли кургану підрізані господарськими роботами 1960-х рр., насип розтягнутий внаслідок розорювання під город (рис. 124:2; 129).

Курган № 3 розташований на присадибній ділянці гр. Красильникових, розорюється під городи, знаходячись навпроти садиби по вул. Щорса, 49. Висота кургану — 0,3 м, діаметр — 18 м (рис. 124:3).

Курган № 4. Висота — 0,6 м, діаметр — 24 м. Частина східної поли зайнята під'їздом до садиби Н.Ф.Зубахи, по вул. Щорса, 20. Насип оплив від тривалого використання під город (рис. 124:4).

Курган № 5 обстежений на схід від кургану № 4, на присадибній ділянці Н.Ф.Зубахи. Висота — 0,4 м, діаметр — 16 м, дуже розораний (рис. 124:5).

Курган № 6 знаходиться на присадибній ділянці навпроти стовпа лінії електропередач,

за № 58. Висота насипу незначна — 0,3 м, діаметр — 9-10 м (рис. 124:6).

Курган № 7 розташований на присадибній ділянці по вул. Щорса, 33 (навпроти гаража). Висота — 0,4 м, діаметр — 11 м. Це великий розораний насип (рис. 124:7).

Курган № 8 знаходиться на присадибній ділянці Ю.В.Желейного (західна пола, вул. Щорса, 26) та О.І.Ноженка (східна пола, вул. Щорса, 28). Насип значно пошкоджений господарською діяльністю. Розміри: висота — 0,6 м, діаметр — 24 м (рис. 124:8).

Курган № 9 виявлений на присадибній ділянці Л.С.Шматко, по вул. Щорса, 30. Насип пошкоджений господарською діяльністю. Висота кургану — 0,3 м, діаметр — 8-12 м (рис. 124:9).

Курган № 10 (більш схожий на кургано-подібний насип) розташований між садибою Н.А.Василенка (вул. Щорса, 32) та вулицею села. Висота насипу — 0,3 м, діаметр — 20 м (рис. 124:10).

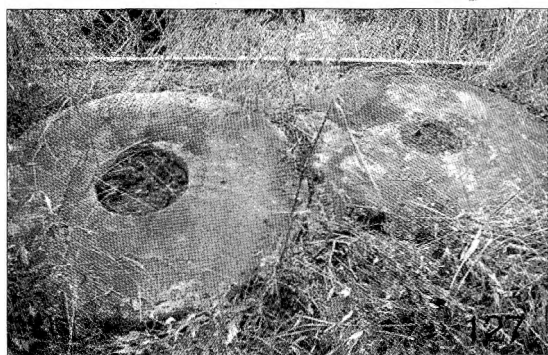
Курган № 11 знаходиться між стовпами лінії електропередач №№ 26 та 62, на південь від села. Висота — 0,3 м, діаметр — 18 м (рис. 124:11).

Курган № 12 розташований західніше повороту шосе від тракторної бригади на с. Солонці, навпроти колишньої тваринницької ферми. Його висота — 0,4 м, діаметр — 18x28 м (рис. 124:12; 129). Цей курган, у зв'язку із прокладанням газопроводу до майданчика металургійного комбінату «Ворскла Сталь», досліджений восени 2007 р.

Таким чином, на території села Солонці збереглися 12 насипів групи курганів I, що складають єдину комплексну археологічну пам'ятку, оточену житловою забудовою.

В районі сучасного сільського кладовища, на північно-східній околиці села, поблизу тваринницької ферми, на підвищенні тераси, розташований ще один поодинокий задернований курган, висотою 0,5 м і діаметром 20 м (обстеження восени 2007 р. В.В.Лямкіна та О.В.Сидоренка).

Група курганів І у с.Солонці.

Рис. 125. Курган №1. Вигляд з півдня.

Рис. 126.Курган №1. Надгробок на схилі.

Рис. 127. Курган №1. Жорновий постав на полі насипу.

Рис. 128. Курган №2. Вигляд зі сходу.

Рис. 129. Курган № 12. Зі сходу.

Висновки

Внаслідок археологічних досліджень груп курганів I та II поблизу с. Солонці і IV між сс. Волошине і Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області досліджено 7 різного ступеню повноти стратифікованих курганів та кілька кургано-подібних насипів. Практично в межах землевідводу північної частини Єристівського родовища залістистих кварцитів розкопані всі кургани, *крім єдиного насипу*, висотою понад 1 м, на північно-західній окраїні ще не знесеної частини с. Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с. 27, № 34).

У досліджених курганах виявлено 33 поховання, більше 10 ям різного призначення, інші об'єкти. Серед поховань — 4 пізньонеолітичних, 6 ямних, 7 катакомбних, 9 зрубних, 1 білозерське, 1 зруйноване фінальної доби бронзового — початку раннього залізного віку, 2 скіфських та 2 золотоординських, 3 грабіжницькі ходи та котловани доби пізнього українського середньовіччя і новітнього часу тощо. Всі ці об'єкти надають доволі об'єктивні матеріали щодо вивчення проблеми заселення цього придніпровського мікрорегіону на межі степу та лісостепу, поширення старожитностей тих чи інших археологічних культур від епохи енеоліту до початку пізньосередньовічного часу.

З-поміж поховальних комплексів кілька вирізняються своєю унікальністю для мікрорегіону та в цілому для території Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Передусім, це рідкісне пізньонеолітичне дитяче поховання з у кам'яній скрині зі степою часу формування ямної культурно-історичної спільноти з кургану № 2 групи I.

Варто наголосити, що цей комплекс є найпівнічнішою знахідкою кам'яної скрині в Ук-

раїні та у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі зокрема, одним із найархаїчніших серед кам'яних поховальних конструкцій такого типу та першим, за часом появи, з плитчастих ящиків із поєднанням у конструкції і здійсненні обряду кам'яної антропоморфної стели.

За знахідкою ліпного горщика поховальний комплекс має найближчі паралелі серед старожитностей репінського культурного кола, позначаючи один із пунктів у межиріччі Псла і Самари, що засвідчують просування на Лівобережжя Дніпра наприкінці IV — на початку III тис. до н.е. групи пізньонеолітичного населення зі сходу — носіїв культури репінського типу (Коробкова, Шапошникова, 2005, с. 7, 9). До речі, знахідки уламків репінської кераміки трапляються на окремих поселеннях і місцезнаходженнях у Нижньому Поворсклі, з-поміж яких задокументовані є виявлення фрагментів ліпного посуду з високим прямим вінцем, низько опущеними плічками, яйцеподібним дном, з переважанням в орнаментатії шнурового візерунку, в поєднанні з перлинами, на багатошарових пам'ятках в ур. Пінчукові горби та Головач I поблизу с. Головач Полтавського, Писарівка-станція й ур. Татарський бугор біля с. Ключівка Новосанжарського, пл. Голубове (ур. Ісаївка) неподалік с. Кустолові Куші Кобеляцького районів Полтавської області (Супруненко, 1983-зв., арк. 26-27, 28, 35; Супруненко, Гавриленко, Кулатова, Морозко, 1984-зв., арк. 6-23; Коваленко, Луговий, 2006-зв., табл. 24, рис. 59).

Про доживання традицій в орнаментуванні посуду від часу розселення дереївських середньостогівських племен до доби складання ямної культурно-історичної спільноти, вірогідно, свідчить і знахідка досить виразних уламків двох ліпних горщиків з кургану № 3 групи I поблизу Солонців, які також варто

розглядати в контексті вивчення старожитностей фінального етапу енеоліту.

Досліджені поодинокі ямні поховання груп курганів I і II у Солонцях належать до кола старожитностей пізньоямного часу. Поховальні ж комплекси сусіднього кургану № 7 групи IV між сс.Волошине та Солонці вирізняються серед інших наявністю стратиграфічних та суто речових маркерів ямно-катакомбного періоду (поховання 4 і 5). Особливо це стосується поховання 5, що належало воїну- "ямнику", вірогідно, вбитому стрілою лучника донецької катакомбної культури.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження засвідчують відсутність катакомбних поховань у вже згаданому кургані № 7 групи IV між сс.Волошине і Солонці, як і в цілому у всіх досліджених насипах цієї групи (Супруненко, 2006). За 1,0-1,5 км від них катакомбні поховання є звичайними у кожному кургані. Чи не є названий факт підтвердженням думки О.Г.Шапошникової про тривале збереження ямним населенням своїх поховальних традицій для надзаплавних ділянок і плавнів Дніпра, за домінування в регіоні катакомбних культур (Шапошникова, 1961, с.312). Якщо це не так, то варто звернути увагу на існування в одному районі для катакомбного часу окремо розташованих курганних некрополів різних груп населення доби раннього бронзового віку.

Значний науковий резонанс має виявлення катакомбного поховального комплексу 5 кургану №1 групи I біля Солонців, що належав вождю (військовому ватажку) одного з племен донецької катакомбної культури.

Певним чином розширює уявлення дослідників про наявність писемності сакрального змісту у середовищі зрубних племен доби пізнього бронзового віку знахідка у похованні 4 кургану № 2 групи I неподалік Солонців уламків горщика з піктограмою, у вигляді знаково-малюнової композиції. Подібні артефакти на Полтавщині представлені лише кількома випадково виявленими зразками посуду зі знаками та єдиним горщиком у дослідженому поховальному комплексі (Супруненко, 1986; 2001).

Цікаво відзначити, що в курганах поряд із Солонцями у пониззі Псла під час дослід-

жень 2005-2007 рр. виявлені вже 4 поховання носіїв білозерської культури (Супруненко, Кулатова, 2006, с.353-354; Кулатова, Скорый, Супруненко, 2006, с.47, рис.1:n.2; Супруненко, 2006), одне з яких трапилося й у кургані № 7 групи IV між сс.Волошине та Солонці. Ці поховальні комплекси позначають північну межу поширення на Дніпровському Лівобережжі степових білозерських старожитностей, які напередодні початку раннього залізного віку змінюються білогрудівсько-ранньочорноліськими, вже добре відомими у пониззі Псла, Ворскли і в басейні Орелі.

Варто нагадати й про відкриття поховання 4 скіфського часу в кургані № 2 групи II, що черговий раз засвідчує поширення степових скіфських поховальних старожитностей у Придніпровському терасовому Лівобережному лісостепу.

Ще одне поховання скіфської доби досліджене у кургані № 5 групи IV між сс.Волошине і Солонці. Шкода, що обидва вони практично повністю зруйновані грабіжниками. Проте, для обох поховань отримані надійні дані щодо часу їх пограбування — за козацької доби та на початку ХХ ст. В цьому плані надзвичайно цікавим є датований знахідкою російської монети ХVІІ ст. факт грабіжницького "втручання" до насипу ще одного кургану, котрий позначає масштаби скарбошукацтва на археологічних пам'ятках краю за епохи пізнього українського середньовіччя.

Цілком очікуваним стало виявлення й чергових кочівницьких поховань степового населення Західного улусу Золотої Орди, місцезнаходження яких у курганах округи Комсомольська окреслює, певно, один із місцевих осередків перебування представників адміністрації цієї держави на прикордонні ординських та литовсько-руських володінь (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.37, 77; Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.48, 59).

У курганах та курганоподібних насипах виявлені й виразні знахідки новітньої епохи, що репрезентують матеріальну культуру українського населення хуторів Кременчуцьких степів на рубежі ХІХ-ХХ ст.

Отже, охоронними дослідженнями курганів поблизу с.Солонці отримано чергові ма-

теріали щодо вивчення курганного обряду поховання на Лівобережжі Дніпра та нові датовані й документовані археологічні джерела з вивчення найдавнішого минулого території Дніпровського Лівобережжя, Середнього Подніпров'я і Полтавщини зокрема.

Крім того, в мікрореєоні виявлені й нові археологічні пам'ятки, переважно кургани, описані і картографовані в опублікованому дослідженні, присвяченому введенню до наукового обігу результатів рятивних робіт в окрузі придніпровського м.Комсомольськ на Полтавщині.

Список скорочень

АА — Археологический альманах, Донецк
АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ — Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО — Археологические открытия, Москва
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГЗК — Гірничо-збагачувальний комбінат
ГИМ УССР — Государственный исторический музей Украинской ССР, Киев
ГПУ — Государственный педагогический университет
ГУ — Государственный университет
ДАС — Донецкий археологический сборник, Донецк
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДНУ — Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ
ДП НДЦ "ОАСУ" — Державне підприємство "Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, Київ
ЗДУ — Запорізький державний університет, Запоріжжя
ИА РАН — Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук Украинской ССР, Киев
ИЭА — Институт этнографии и антропологии

МГУ им.Н.Миклухо-Маклая, Москва
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
НА — Науковий архів
НУ — Національний університет
ОИПАП — Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ — Полтавський державний музей, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУАК — Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РА — Российская археология, Москва
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
СППК — Старожитності Північного Причорномор'я і Криму, Запоріжжя
ТД — Тези доповідей, тезиси докладов
ТДС — Тезиси докладов и сообщений
Тр. — Труды
УТОПК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПК — Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
Ф.е. — Фонд експедицій

Джерела та література

- Агульников С.М.* Новые комплексы катакомбной культуры из Нижнего Поднестровья // СППК. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 1999. — Т. VII. — С. 118-132.
- Алексеева Е.Н.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Г1-12. — 104 с., 15 табл.
- Антонович-Мельник К.* Археологічні дослідження на Кременчуччині // Короткі звітні доповіді ВУАКУ за 1925 р. — Київ: вид. ВУАКУ, 1926. — С. 81-86.
- Археология Украинской ССР: В 3-х т.* — Киев: Наук. думка, 1985. — Т.1: Первобытная археология. — 568 с.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б.* Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. — V століття): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160, 4 с.
- Беляев О.С.* Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1981. — Вип. 36. — С. 67-70.
- Березанская С.С.* Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарфутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — С. 5-43.
- Березанська С.С., Отрошенко В.В.* Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи // Проблеми археології Подніпров'я: 36 наук. статей, присвяч. 70-річчю докт. іст. наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського Національного університету Ірини Федорівни Ковальової. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2000. — С. 112-123.
- Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н.* Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — Киев: Наук. думка, 1994. — 190 с.
- Берестнев С.И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). — Харьков: ПФ Амет, 2001. — 264 с.
- Бовкун И.В., Мокляк В.А.* Археологические разведки на территории Новосанжарского района // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С. 39-41.
- Братченко С.Н.* Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. — Киев, 1989. — № 4. — С. 70-82.
- Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1976. — 251 с.
- Братченко С.Н., Шапошникова О.Г.* Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т.1: Первобытная археология. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 403-420. — Карта на С. 362-363.
- Гавриленко І.М., Супруненко О.Б.* До археологічної карти басейну Нижнього Псла // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1. — С. 85-91.
- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.* Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Частина 3. — С. 93-95.
- Гейко А.В., Артем'єв А.В.* Нове поховання представника катакомбної культурно-історичної спільноти з Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2. — С. 7-9.
- Гейко А.В., Артем'єв А.В., Санєгін С.В.* Катакомбне поховання з Полтавщини // М-ли Міжнар. археологічної конф. "Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)". — Дніпропетровськ: Изд-во ДГУ, 1999. — С. 76-78.
- Давня історія України: В 3-х т.* — Т.1: Первісне суспільство / Станко В.Н., Березанская С.С., Гладилин В.М. и др. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — 560 с.
- Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — Киев: Наук. думка, 1974. — 176 с.
- Данченко Леся.* Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — Київ: Мистецтво, 1974. — 192 с.
- Єремєєв С.О.* Розвідки поблизу с. Дмитрівка // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2. — С. 84.
- Клименко В.Ф., Котова Н.С., Колесник А.В.* Многослойное поселение Крейдянка на Харьковщине // Проблемы археологии и архитектуры. — Донецк-Макеевка: изд. ДГУ, 2001. — Т. 1. — С. 39-46.
- Клочко В.І.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). — Київ: вид. НДІ пам'яткоохорон. досліджень, 2006. — 336 с.

- Ковалёва И.Ф.** Кильченская группа вытянутых энеолитических погребений и общие вопросы их датировки // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1980. — С.42-49.
- Ковалёва И.Ф.** Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по м-лам культур бронзового века Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — 108 с.
- Ковалёва И.Ф.** Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — 116 с.
- Ковалёва И.Ф.** Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — 89 с.
- Ковалёва И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.Н., Мухомад Д.В.** Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днестра // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.4-26.
- Ковалёва И.Ф., Волковой С.С.** Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья // Курганные древности степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1978. — Вып.2. — С.32-45.
- Ковалёва И.Ф., Волковой С.С., Марина З.П., Лихачев В.А., Попцов В.А.** Исследование курганных могильников у с.Верхняя Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности степного Приднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1977. — С.8-113.
- Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Чернявская Н.В., Никитин С.В.** Курганный могильник эпохи бронзы у с.Хашеево // Курганные древности степного Приднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1979. — Вып.3. — С.5-24.
- Ковалёва И.Ф., Ромашико В.А., Андросов А.** Срубные курганные могильники Среднего Присамарья // Курганные древности степного Приднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1979. — Вып.3. — С.25-44.
- Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н.** Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном предстепье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.4-46.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С.** Звіт про археологічні розкопки та розвідки поблизу с. Ключівка Новосанжарського району Полтавської області у 2006 році // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.470. — 217, 60 арк.
- Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г.** Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры. — Санкт-Петербург: Европейский дом, 2005. — 316 с.
- Котова Н.С.** К проблеме сложения памятников нижнемихайловского типа // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь: изд. Приднестр. ун-та им. Т.Шевченко, 1994. — С.36-39.
- Кравец Д.П.** О хозяйстве племён донецкой катакомбной культуры // ССПК. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2001. — Т.IX. — С.38-49.
- Кравец Д.П., Татаринов С.И.** Новые катакомбные памятники Бахмутского края // ДАС. — Донецк: изд. Дон.ГУ, 1997. — Вып.8. — С.77-115.
- Кравец Д.П., Татаринов С.И.** Військова справа населення доби бронзи Бахмутського краю // Бахмутський часопис. — Артемівськ, 1997. — № 5-6. — С.5-7.
- Кракало І.В.** Катакомбне поховання з Кременчуччини // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С.123.
- Кракало І.В., Супруненко О.Б.** Наверсія булави з правобережного Поорілля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С.98-99.
- Крылова Л.П.** Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976. — С.36-46.
- Куббель Л.Е.** «Формы, предшествующие капиталистическому производству» Карла Маркса и некоторые аспекты возникновения политической организации // Сов. этнография. — Москва: Наука, 1987. — № 3. — С.3-12.
- Кубишев А.И., Нечитайло А.Л.** Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — Киев: Рамус, 1991. — С.6-21.
- Кулатова И.Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.54-58.
- Кулатова І.М., Лямкін В.В.** Ранньочорноліське поселення у пониззі Псла // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2. — С.47-52.
- Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Археологічні пам'ятки околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2. — С.5-46.
- Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки в зоні Єриствіського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині // АВУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2003. — Вип.6. — С.25-26.
- Кулатова И.Н., Скорый С.А., Супруненко А.Б.** Раннескифское погребение на юге Приднепровской левобережной террасовой Лесостепи (к вопро-

су о позднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле // АЛЛУ. — Полтава, 2006. — № 1 (19). — С.46-60.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Охранные исследования курганов в Нижнем Поворсклье // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.28-32.

Кулатова Г.М., Супруненко О.Б., за участю **Маевської С.В.** Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2. — С.47-135.

Кульбака В., Качур В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. — Маріуполь: ІнформМеню, 1998. — 60 с.

Луговая Л.Н. Археологическое исследование Полтавского краеведческого музея (1977-1986 гг.) // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.39-41.

Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея // АО 1979 г. — Москва: Наука, 1981. — С.275.

Лугова Л.М. Ранньозрубні поховання басейну Псла // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.3-14.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛРСЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.

Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Погребение среднеднепровской культуры у с.Васильевка // ОИПАП: Обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.23-25.

Ляшко С.Н. Энеолитические “вытянутые” погребения в Днепровском Надпорожье // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1981. — С.61-65.

Мамонтов В.И. Курганный могильник “Короли” // Материалы по археологии Волго-Донских степей. — Волгоград: изд. Волгоград.ГУ, 2001. — Вып.1. — С.110-127.

Марина З.П. Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников // Курганные древности Сиенного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск изд. ДГУ, 1979. — Вып.3. — С.80-87.

Марина З.П. О раннем горизонте ямных памятников Украины // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.76-83.

Марина З.П., Ромашко В.А., Феценко Е.Л. Курганы эпохи бронзы у села Павловка // Археологичес-

кие памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1988. — С.5-20.

Марина З.П., Ромашко В.А., Попков М.В. Срубные курганы у с.Дубовики на р.Чаплинка // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Вид-во ДДУ, 1998. — Вып.1. — С.18-26.

Массон В.М. Первые цивилизации. — Ленинград: Наука, 1989. — 280 с.

Махно Є.В., Братченко С.Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцівському могильнику // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1977. — № 24. — С.53-57.

Махно Є.В., Шарафутдінова Г.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1972. — № 6. — С.70-81.

Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Розвідки в околицях м.Комсомольськ // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — Вып.6. — С.220-223.

Михайлов Б.Д. Каменная Могила. — Днепропетровск: Промінь, 1986. — 64 с.

Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине. — Запорожье: ИПК “Запоріжжя”, 1994. — 194 с.

Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого: История русской денежной системы с 1533 по 1682 год. — Москва: Финансы и статистика, 1989. — 320 с, вкл.

Мельникова И.С. Раскопки курганов у сёл Мушты и Кириленки // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.59-65.

Мовша Т.Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев Трипольско-Кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей // Проблемы археологии Поднепровья: Зб. наук. ст., присв. 70-річчю докт. іст. наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського Національного університету Ірини Федорівни Ковальової. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2000. — С.29-53.

Мокляк В.А. Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.109-114.

Непріна В.І., Післарій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1972. — № 7. — С.91-95.

Ніколов В., Чмихов М.О. Сонячно-космічна орнаментация в давньому поховальному обряді // Поховальний обряд давнього населення України. — Київ: Укрвузполіграф, 1991. — С.18-40.

Осадчий Є.М. Сліди пограбування XVII ст. в кургані Зеленогайського некрополя // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1999. — С.216-218.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т.1. — С.519-526.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.117-152.

Отрощенко В.В. Система знаков срубной общности и материалы Мосоловского поселения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников Степи и Лесостепи / ТД и м-лы конф. — Воронеж: изд. ВГУ, 1991. — С.49-51.

Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знакової системі племен зрубної спільноти // АА. — Донецьк: вид. ДОКМ, 1998. — № 7. — С.93-98.

Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica. — Sofia: BAN, 1988. — Т.9. — С.147-178.

Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — 56 с.

Плескач І. Шліфовані сокири-молоти Лубенського музею // Антропология. — Київ, 1929. — № 2. — С.257-258.

Полтавская губерния. Карта. — Москва: изд. Полт. Губ. земства, 1902. — 1 л.

Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: Укр. енциклопедія, 1992. — 1024 с.

Поэзия и проза Древнего Востока. — Москва: Изд-во восточн. л-ры, 1973. — 735 с.

Пустовалов С.Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1992. — 48 с.

Пустовалов С.Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. — Київ: Укрвузполіграф, 1991. — С.104-122.

Пустовалов С.Ж. Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Долгой могилы у села Барвиновка Запорожской области // СППК. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2001. — Т.ІХ. — С.115-138.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — Київ: Шлях, 2005. — 412 с.

Рейда Р.М., Луговий Р.С. Розвідки на території м.Зінків та найближчої округи // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — Вип.5. — С.31-33.

Рассамакин Ю.Я. Келеберда — забытое поселение з керамикой квітянського типу на Дніпрі // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — Вип.5. — С.235-240.

Рассамакин Ю.Я. Світ скотарів // Давня історія України. — Т.1: Первісне суспільство. — Київ: Наук. думка, 1997. — С.273-301.

Рассамакин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья // The Fourth Millennium B.C. — Sofia: BAN, 1993. — С.5-8.

Рассамакин Ю.Я., Якубенко О.О., Сорокіна С.А. Скельська стоянка доби енеоліту "Кічкас ІХ-ІІ" (Середній Стіг ІІ): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — Запоріжжя: Дике Поле, 2006. — Вип.1. — С.43-89.

Ромашко В.А. Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1984. — С.106-114.

Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. — 92 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.39-62.

Рудинський М.Я. Досліди на Полтавщині: (Климівка. Розшуки на Кременчуччині) // Коротке звіт доповідання ВУАКу за 1926 р. — Київ: вид. ВУАК, 1927. — С.144-153.

Санжаров С.Н. Позднекатакомбные погребения из Северо-Восточного Приазовья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1991. — С.235-253.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108, 2 с.

Скворцов Н.Б. Новые археологические памятники Кумылженского района // Древности Волго-Донских степей. — Волгоград: изд. Волгоград. ГПУ, 1998. — Вып.6. — С.46-59.

Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северном Донце. — Москва: изд. ИЭА, ИА РАН, 1996. — 182 с.

Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С.89-91.

Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.

Степанович С.П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Ч. 3. — С.87-92.

Степанович С.П. Розвідки в басейні Середнього Псла // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1995а. — Ч. 3. — С.100-104.

Супруненко А.Б. Антропоморфная стела епохи раннього металла из Полтавской области // СА. — Москва, 1991. — № 3. — С.153-160.

Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.5-40.

Супруненко А.Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области: Каталог. — Полтава: изд. УТОПИК, 1990. — 92 с.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — 24 с.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава: изд. ПКМ, 1992. — Вып.1. — С.40-54.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 396, 2 с.

Супруненко О.Б. Археологические собрания Полтавщины XIX — начала XX вв. // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: ТД XX Республ. конференції (Одеса, жовтень 1989 р.). — Київ: Наук. думка, 1989. — С.220-221.

Супруненко Олександр. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2000. — Вип.8. — С.86-91.

Супруненко О.Б. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині XX століття // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. 2001-2003 рр.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2004. — С.12-28.

Супруненко О.Б. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі // Український керамологічний журнал. — Описне: Укр. народознавство, 2001. — № 2 (4). — С.11-13.

Супруненко О.Б., за участю **Маєвської С.В.**, **Артем'єва А.В.**, **Горбенка С.О.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / Старожитності околиць Комсомольська, ч.ІІІ. — Київ-Полтава: вид. ВЦ «Археологія», 2006. — 142 с.

Супруненко О.Б. З історії вивчення катакомбних старожитностей на Полтавщині // Охорона та дослідження пам'яток археології: М-ли 7-го науково-практичного семінару. — Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. — С.14-20.

[Супруненко] О. Знахідка кам'яної сокири у с.Тахтаулове // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.114.

Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.362-363.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Старожитності околиць Комсомольська, ч.ІV. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, 2006. — 128 с., вкл.

Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — Москва-Полтава: Криница, 1994. — 104 с.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.23-42.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1989. — № 1. — С.149-153.

Супруненко О.Б. Микита Стан: доля і війна // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. 2004 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.673-693.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.

Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1983/63. — № 20969. — 99, 61 арк.

Супруненко О.Б. Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: М-ли наук. конф., присвяч. 900-річчю Вири — Білопілья. — Білопілья, 1994. — С.60-62.

Супруненко А.Б. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик // СА. — Москва, 1986. — № 4. — С.243-244.

Супруненко О.Б., **Артем'єв А.В.**, **Маєвська С.В.** Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Старожитності околиць

Комсомольська. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Частина II. — 86, 2 с.

Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М. Розвідки на території будівництва металургійного комбінату “Ворскла-сталь” у пониззі Псла // АДУ 2004-2005 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. — Вип.8. — С.346-348.

Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н., Кулатова І.Н., Морозко Д.В. Отчет о разведках на Полтавщине в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1984/64. — № 21346. — 29 арк., 72 рис.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ “Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат” поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області у 2004-2005 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.434. — 60 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом // АДУ 2004-2005 рр. — Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. — Вип.8. — С.349-355.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі Артем'єва А.В., Маєвської С.В., Мироненка К.М. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с. Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2004/20. — Частина перша. — № 27876. — 258 арк.; 2004/21. — Частина друга. — № 27877. — 158 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2. — С.5-46.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2003/2. — № 27 558. — 64 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Частина I. — 140 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження курганів поблизу с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області у 2006 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.455. — Частина перша. — 226 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження курганів поблизу сс. Волошине і Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської області у 2006 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.456. — Частина друга. — 133 арк.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Археологічні розвідки в Полтаві і Полтавському районі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1-2. — С.132-147.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Тимошук А.І. Звіт про археологічні розвідки у Полтавській області в 2005-2006 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.457. — 95 арк.

Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Із робіт експедиції “Славутич” на Середньому Дніпрі // Археологія. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1989. — № 2. — С.131-136.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології території Галешинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. — 38, 2 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, 2006. — 140 с.

Суслонarov М. Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра // Київ. — Київ, 1986. — № 9. — С.35-48.

Тейлор Э. Первобытная культура. — Москва: Госполитиздат, 1939. — 566 с.

Телегін Д.Я. Археологические памятники Поорелья по материалам работ экспедиции «Днепр — Донбасс» 1970-1971 гг. // Проблемы археологии Подніпров'я: Зб. наук. ст., присв. 70-річчю докт. іст. наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського Національного університету Ірини Федорівни Ковальової. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2000. — С.19-28.

Телегін Д.Я. Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр — Донбасс» (1970-1971 гг.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1. — С.19-26, 1 вкл.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — Київ: Наук. думка, 1973. — 172 с., вкл.

Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднепалеолитическая и неолитическая культуры энеолита Азово-Причерноморского региона. — Луганск: Шлях, 2001. — 152 с.

Телегин Д.Я., Потехина И.Д. Кам'яні "боги" мідного віку України. — Київ: вид. УТОПК, 1998. — 46 с., табл.

Теліженко С.А., Черних Є.О. Матеріали пізнього енеоліту — середньовіччя з багатощарової пам'ятки Клешня-3 // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ: вид. Сх.-Укр.НУ, 2006. — Вип.5. — С.91-121.

Тимошук А.І. Горщик катакомбного часу з околиць Полтави // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наукових статей. 2004 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.48-50.

Тимошук А.І. Поселення доби бронзи у Миргороді на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С.81-84.

Титаренко К.И. К вопросу о существовании письменности у населения срубной культуры Степного Поднепровья // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.110-115.

Ткаченко О.М. Поселення Ключівка 14 в Нижньому Поворсклі // Археологічний зб. Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.100-104.

Трифонов В.А. Репинская культура и процесс сложения ямной культурно-исторической общности // Древности Волго-Донских степей в системе бронзового века. — Волгоград: Перемена, 1996. — С.3-5.

Троцька В.І. Нові археологічні надходження до фондів Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.294-296.

Філоненко Л.К. Знахідка навершя булави доби ранньої бронзи // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — Наш каталог. — С.277.

Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. — Москва: Радио и связь, 1982. — 328 с.

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. — Москва: Наука, 1986. — 240 с.

Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / Изд. 2-е, доп. и перераб. — Москва: Наука, 1980. — 135 с.

Цвек Е.В., Рассмакин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стог 2 // Stratum plus. — Кишинев-Санкт-Петербург-Одесса, 2003. — № 2. — С.228-242.

Черних Е.О. Новые находки репинской керамики на Северском Донце (по материалам посе-

лений у озера Черниково) // М-ли Міжнар. археологічної конф. "Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)". — Дніпропетровськ: Изд-во ДГУ, 1999. — С.62-63.

Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — С.43-45.

Шапошнікова О.Г. Катакомбна культурна область // Археологія Української РСР: В 3-х т. — Т.1: Первісна археологія. — Київ: Наук. думка, 1971. — С.317-334.

Шапошнікова О.Г. Могильники эпохи ранней бронзы на Нижньому Дніпрі // АП УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т.Х. — С.3-12.

Шапошнікова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археологія Української ССР: В 3-х т. — Т.1: Первобытная археологія. — Киев: Наук. думка, 1985. — С.336-352.

Шерстюк В.В. Археологічні пам'ятки в околицях Кременчука // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.62-71.

Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур.Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1-2. — С.10-13.

Шерстюк В.В. Чотирьохтисячолітні знахідки з Гребінки // Край. — Полтава: Форміка, 2007. — № 38 (41). — С.2 обкл., 6-7.

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПА3. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — Частина 3. — С.37-41.

Шилов Ю.О. Курган-святилище Цегельня // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. — Київ-Запоріжжя: вид. ІА НАНУ, 1993. — С.142-144, 201.

Шилов Ю.А. Курганные древности окрестностей Комсомольска. — Киев-Комсомольск: Аратта, 2007. — 76 с.

Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы. — Киев: Синто, 1995. — 756 с.

Шилов Ю.А. Святилища энеолита-бронзы в устье Псла // Археологічні дослідження на Україні 1993 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.145-148.

Щербачёв Ю. Раскопки близ с.Мануйловка Кременчугского уезда Полтавской губернии в 1887-1889 гг. // Древности: Тр. Московского Археологического общества. — Москва, 1894. — Т.ХV. — С.39-42.

Зварницький Д.И. Курганы на реке Орели Екатеринославской губернии // Тр. VIII Археологи-

ческого съезда. — Москва, 1897. — Т. II. — С. 328-329.

Эварицкий Д. И. Раскопки курганов в Екатеринославской губернии // Тр. XIII Археологического съезда. — Москва, 1907. — Т. I. — С. 140-150.

Якубенко Е. А. Материалы поселения эпохи меди-бронзы Дурна Скеля в собрании ГИМ УССР // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: изд. ДГУ, 1979. — Вып. 3. — С. 80-87.

Hausler A. Frühe Schriftzeichen im Nordpontischen Raum? // Zeitschrift für Archäologie. — Berlin, 1985. — В. I.

Telegin D. I. Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age horse keepers on Middle Dnieper // British Archaeological Reports. — Oxford, 1986. — 185 p.

Wolf W. Die Bewaffnung des altägyptischen Heeres. — Leipzig: Verlag Zentralantiquariat der DDR, 1978. — 108 s.

Артем'єв А.В.

Результати антропологічного й одонтологічного аналізу кісткових матеріалів з досліджень курганів поблизу с.Солонці

Палеоантропологічний аналіз кісткових решток людей допомагає більш повно реконструювати історичні та етнічні процеси, особливості у розвитку стародавнього населення, в тому числі у тих випадках, коли знахідки предметів матеріальної культури з досліджених пам'яток нечисленні або зовсім відсутні. Це стосується антропологічних і одонтологічних матеріалів, стан збереження яких задовільний. При надходженні до аналізу зруйнованих, фрагментарних анатомічних препаратів, антропологічна реконструкція значно ускладнюється. Пов'язане це з відсутністю адекватних методів дослідження таких знахідок. При використанні альтернативних методів визначення антропологічної складової результатів охоронних розкопок цей недолік вагомо виправляється.

У цьому Додатку здійснена спроба, із застосуванням медичних методів, визначення статевого диморфізму, вікової категорії, зросту, етнічної складової індивідів за антропологічною колекцією, що походить з археологічних розкопок курганів поблизу с.Солонці неподалік Комсомольська на Полтавщині і отримана Охоронною експедицією Полтавського обласного Центру охорони і досліджень пам'яток археології у 2006 р.

Матеріали і методи. Для аналізу надані кісткові матеріали 22 індивідів поганого збереження, датованих часом від епохи пізнього енеоліту до початку пізнього середньовіччя.

Більшість репрезентованих в огляді антропо-одонтологічних матеріалів зруйнована часом і згубними чинниками природнього середовища. Скелети часто анатомічно неповні, дуже фрагментовані. Збереження матері-

алів здебільшого можна класифікувати як погане і дуже погане. Одонтологічні матеріали представлені зразками, що краще збереглися. У багатьох випадках руйнування анатомічних препаратів пов'язане з молодістю об'єктів дослідження. Кілька індивідів представлені в аналізі тільки дентальними органами або окремими кісточками, частинами скелетів.

Руйнування кісток не завжди давало можливість визначити стать та вік похованих традиційними способами аналізу. Вимірювання зросту з цих же причин проведено не у всіх представників вибірки.

В кожному окремому випадку визначалася належність кістяка одному або кільком індивідам. Встановлювалася стать, вік, за можливістю — зріст. Описувалася патологія у кістяках та особливості розвитку індивідів за кістковими тканинами.

Фізичний стан представників стародавнього похованого населення, стать, вік реєструвалися за допомогою медичного й одонтологічного аналізу зубів. Використовувалися ознаки кісткового віку.

Солонці, с. Група I, курган № 1.

Поховання 1, ямне. Винесені землеріями кістки в насипу (погріб 2). В аналізі — частина поперекових хребців і вісім дрібних фрагментів недиференційованих кісток дорослої людини. Точний вік і стать не визначаються. Патології не виявлено.

Цікаво, що частини кістяка з поховання 1 (із заповнення погребу 2), є відділами скелету індивіда з поховання 1, що описане нижче, — чоловіка у віці 14-19 років. Кіс-

ткові останки людини з погребя 2 не зіставляються з кістяками інших похованих у кургані.

Поховання 1, ямне. Наданий фрагментований скелет належить одній людині. Череп дуже зруйнований. Об'єкт аналізу молодий. Діафізи і епіфізи не зрослися. У зв'язку з цим *зріст* не визначається. Гіпотетично, за візуальною оцінкою, він близький до 180,0 см. Важливо наголосити, що набір наявних зубів, наданих для аналізу, знаходився поза щелепи. Це утруднювало визначення.

Стать. За морфологічною будовою черепа, — це чоловік. На приналежність кісток чоловіку вказують і статеві ознаки посткраніального скелету (будова тазових і довгих трубчастих кісток).

Вік. Стертість відсутня на більшості зубів через наявність порушення прикусу, а спрацьованість органів жування не може слугувати для визначення вікової категорії. Зауважимо, що вже прорізалися зуби мудрості, повністю сформовані корені постійних іклів. За ознаками формування жувальної системи, цій людині було 14-19 років.

Вік 15-19 років визначаються і за ознаками формування кісткового скелету (ділянки незрощення епіфізів та діафізів) (*Пащенко, 1963, с.81*).

Таким чином, це *чоловік, у віці 14-19 років*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Виявлена надмірна стертість у фронтальній ділянці зубних дуг. Це викликано, очевидно, порушенням прикусу — відкритий бічний двосторонній нейтральний прикус (?). За відсутності будь-якої помітної чи виразної зашліфованості інших зубів (бічний сегмент), можна зробити саме такий висновок щодо зубощелепної аномалії. Зубний мінералізований наліт відсутній.

Поховання 2, катакомбне. Кістяк повний, але фрагментований, що, мабуть, пов'язане з молодістю об'єкта дослідження. Скелет належить одній людині.

Зріст, унаслідок незрощення діафізів і епіфізів, не визначається. (індивід молодий).

Прикус змінний — пізній період змінного прикусу (9-12 років). Звідси, відразу можна вказати, що *вік* індивіда з поховання 2 — 10-12 років. Це помітно і за термінами розсмоктування коріння в молочних, і ступенем формування коріння постійних зубів, з яких збереглися 21 прим. (6 і 15, відповідно, тимчасових та постійних).

У зв'язку з інтересом до статевої приналежності індивіда, поряд із яким знайдена посудина з календарними основами графіки орнаменту, проведена спроба визначення статевої належності, яку можна здійснити завдяки наявності окремих робіт (*Краюшкин, Сапін, Дмитренко, 2000, 193 с.*), пов'язаних з морфологічною диференціацією чоловічих та жіночих постійних зубів. Звичайно, статева належність визначається важко для осіб такого молодого віку. Але існують таблиці морфометричних параметрів зубів, які належать чоловікам і жінкам, розроблені Е.Мюльрейтером (1889) та Д.Г.Рохліним (1963). За основу в такому визначенні взято саме ці два методи.

Розміри постійних зубів фронтального ряду, що збереглися, представлені у *таблиці 1* (*див. нижче*).

Як видно з таблиці 1, ознаки в наявних зубах розподілилися порівну. Дві вказують на належність зубів чоловікові (розміри латерального різця верхньої щелепи й ікла нижньої щелепи), дві — жінці (розміри ікла верхньої щелепи, центрального різця нижньої щелепи), одна — характерна і для жінок, і для чоловіків (розміри латерального різця нижньої щелепи).

Показники морфологічної будови вказують на належність всіх постійних зубів (у тому числі бічного ряду) персоні жіночої статі.

Таким чином, досліджений об'єкт з поховання 2, — можливо, *дівчина, віком 10-12 років*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патології не виявлено. Зубних відкладень немає.

Поховання 3, катакомбне. Повний кістяк, що належить дитині. Кістки збереглися

Таблиця 1. Розміри фронткових зубів індивіда з поховання 2 (в мм).

Зуб	Щелепа	Сторона	Довжина	Ширина
1	2	3	4	5
Латеральний різець	Верхня	Ліва	10,0	7,0
Латеральний різець	Верхня	Права	9,0	6,0
Ікло	Верхня	Ліва	12,5	8,5
Ікло	Верхня	Права	12,0	8,3
Центральний різець	Нижня	Ліва	10,0	8,5
Центральний різець	Нижня	Права	9,9	8,4
Латеральний різець	Нижня	Ліва	10,5	6,5
Латеральний різець	Нижня	Права	10,4	6,7
Ікло	Нижня	Ліва	11,5	7,1
Ікло	Нижня	Права	11,1	7,0

у фрагментах. Навіть, на перший погляд, це дитина, віком до 6 років (прикус молочний).

Стать і зріст визначити не вдалося. За ступенем розвитку твердих тканин встановлена резорбція кореневої системи зубів, що ледве намітилася. Це відповідає вікові 4-6 років.

Тому, у похованні 3 була вміщена дитина, віком 4-6 років.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патології не виявлено. Зубних відкладень немає. Інших особливостей не зареєстровано.

Поховання 4, катакомбне. Кістяк належить одній людині. Серед кісток виявлений зуб домашньої тварини (вівці).

Антропологічні матеріали вкрай фрагментовані. Довгі трубчасті кістки не збереглися у цілому вигляді. Уламки кісток ніг не складають решток анатомічно повних нижніх кінцівок. Відокремлені епіфізи і діафізи, що викликає молодість об'єкта дослідження. Проте похований — людина дуже висока.

Зріст через фрагментарність (епіфізи і діафізи відокремлені) точно не визначається. В той же час, візуальна оцінка залишків довгих трубчастих кісток індивіда співставлявана зі зростом близько 180,0 см.

Стать. Кістяк належить чоловікові. На це вказують ознаки статевої належності на фрагментах черепа. Краніум досить масивний. Також на приналежність кістяка чоловікові вказують і ознаки у залишках посткраніального скелету.

Вік можна визначити за стертістю зубів, що торкнулася емалі (1 бал) — 16-18 років.

Таким чином, у похованні 4 вміщений чоловік, якому було 16-18 років.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патології не виявлено. Є зубне каміння на всіх зубах, у вигляді «тонкої лінії». Карієсу немає, як доказ, що ця патологія виникає не завжди за наявності зубних відкладень.

Поховання 5, катакомбне. Наданий до аналізу повний кістяк. У дрібних фрагментах збереглися кістки ніг. Череп зі слідами фарбування темно-коричневого кольору, очевидно, від решток підстилки. Збереглася повністю зубощелепна система. Кісткові матеріали належать одній людині.

Стать. Це чоловік, за ознаками на тазових кістках. Кістковий рельєф дуже виражений, що характерно саме для чоловіка.

Зріст визначений за кістками рук, що збереглися цілими.

Плечова кістка — 32,7 см, ліктьова — 27,7 см, променева — 25,5 см. Виходячи з цього, зріст, за даними різних авторів (Ролле, Манувріє, Троттер-Глезер, Телькья), складає — 170,0-174,0 см, усереднений — 172,0 см.

Вік. Відзначена стертість зубів на емалі, вона торкнулася горбиків (1-2 бали), що відповідає віку, за М.М.Герасимовим (1955), 18-20 років. Вік, визначений за станом черепних швів, становить також 18-20 років.

Таким чином, у похованні 5 знаходився чоловік, віком 18-20 років, зріст якого становив 172,0 см.

Зубоцелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патології не виявлено. Зубні відкладення у вигляді «нависаючого кома», наявні на всіх зубах.

Оскільки у похованні череп був знайдений відокремленим від тулуба, цікавим видається здійснити аналіз стану хребетного відділу і частини черепа в області шиї.

На черепі змін та ознак відлому не виявлено. Перший і другий шийні хребці не пошкоджені. Решта шийних хребців розчищена у вельми фрагментованому стані. Руйнування відбулося у давнину, постмортально і, найімовірніше, під дією руйнівних чинників навколишнього середовища, за тривалого зберігання в ґрунті. Всі грудні хребці збереглися цілими.

Може в цьому і криється розгадка. Скелет був пошкоджений ще за життя, услід за чим відбулося розшарування кісткової тканини від тривалого перебування у катакомбі.

Солонці, с. Група I, курган № 2.

Поховання 2, золотоординське. Для аналізу наданий повний кістяк. Череп виявлений у фрагментованому стані.

Збереження матеріалу і наявний набір ознак дозволяють зробити висновок: поховання належить жінці, у віці 30-35 років, зріст якої становить 158,0-160,0 см.

Зубоцелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. До особливостей потрібно віднести: наявність зубних мінералізованих утворень, у вигляді «тонкої смуги».

Слідів насильної смерті не виявлено.

Поховання 3, пізньонеолітичне, перед'ямого часу. Наявні в аналізі матеріали належать до дуже дрібних кісточок дитини. За ступенем розвитку частин довгих трубчастих кісток, дитина могла не досягти віку одного року. Проте, точний вік за наявними матеріалами, визначити складно.

Отже, це дитина, до одного (близько одного) року життя.

Зубоцелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Слідів захворювань не виявлено.

Поховання 4, зрубне. Дрібні фрагменти кістяка дорослої людини. Кістки дуже масивні, що свідчить про їх приналежність чоловікові. Дуже товсті фрагменти черепа — також ознака чоловічої статі.

Є чотири зуби дорослого індивіда. Стертість цих зубів — 4-5 балів, що свідчить про вік у 50-55 років. Проте, така стертість не дозволяє з'ясувати морфологічні ознаки в зубах, для осіб чоловічої або жіночої статі, при визначенні *статевої категорії*.

З дуже великою часткою сумніву, кістяк інтерпретується як належний *чоловікові*, вік якого складав 50-55 років.

Зубоцелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патологічні утворення і процеси в кістках та зубах не виявлені.

Поховання 5, катакомбне. Єдина, знайдена в похованні кістка, виявилася лівим верхнім діафізом великої стегнової кістки людини, яка не зрослася з основою (епіфізом).

Таким чином, у похованні міг бути похований індивід (по суті, *дитина*) у віці 9-11 років.

Поховання 6, золотоординське. Наданий повний, дуже фрагментований кістяк. Збереглися цілими довгі трубчасті кістки, за якими зроблені висновки про *зріст* людини.

Скелет дуже масивний, і, по-праву, повинен належати чоловікові. Будова тазових кісток також свідчить про належність кісткових останків чоловікові. Всі морфологічні ознаки приналежності кістяка за черепом так само співпадають із чоловічими морфологічними ознаками.

Зі встановленням *статевої категорії* визначено *зріст*.

Людина, достатньо молода (за ознаками зрощення кісток і швів черепа), ступінь стертої зубів складає 2-3 бали. Визначений *вік*

коливається у межах 30–35 років. Відзначено порушення прикусу (опис якого поданий нижче), що ставить під сумнів можливість застосування маркера стертості як вікової ознаки. Визначальними, в такому разі, є терміни формування скелету і зарощення черепних швів. Всі ці ознаки співпадають.

Таким чином, можна вважати, що кісткові матеріали належать *чоловікові*, у віці *30–35 років*, зріст якого становив за життя близько 163,0–164,0 см.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патологічні відхилення і травми на кісткових матеріалах скелета не зафіксовані. Не відзначені і прижиттєві пошкодження черепа. З виявлених порушень звертає на себе увагу аномалія прикусу, яка, до речі, зустрічається в зубах стародавніх людей на території південного заходу Полтавської області частіше за все саме у золотоординський період історії регіону. Йдеться про прогнатичний дистальний прикус. Ця аномалія розвитку, частіше за інші відхилення, відноситься сучасними дослідниками до числа спадкових патологій (*Григорьева, 1984; 1995*).

Потрібно виділити, як відмінну ознаку, зрубне каміння, яке є на всіх зубах у вигляді «тонкої лінії». Це так само побічно свідчить про приналежність кісткових матеріалів, виявлених у цьому похованні, людині золотоординського часу.

Поховання 7 (перекоп у центрі кургану), *ранньочорноліське*. З матеріалів, знайдених у перекопі, виявлені кісточки дуже *маленької дитини*. Фактично, це кістки людини *ембріонального періоду*.

Таким чином, перекопом були зруйновані, повністю або частково, поховання двох індивідів. Перший, описаний вище (поховання 4), — можливо, чоловік, віком 50–55 років, другий — дитина, яка, певно, ще не була народжена (кістки ембріону).

У дитини патологічних утворень не виявлено.

Солонці, с. Група I, курган № 3.

Поховання 1, пізньонеолітичне. Дрібні уламки окремих кісток особи, вірогідно, *дитячого віку*.

Солонці, с. Група II, курган № 1.

Поховання 4, зрубне. Для аналізу наданий кістковий матеріал поганого стану збереження. При цьому, рештки зубощелепної системи збереглися краще. За наявним набором ознак можна зі впевненістю визначити вік об'єкта з поховання 4.

Вік. За термінами прорізування можна стверджувати, що поховання належало *дитині*, у віковому інтервалі — *6–8*, максимум — *10 років*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Слідів патології не виявлено, відмінних рис не відзначено.

Солонці, с. Група II, курган № 2.

Поховання 1, зрубне. Анатомічні матеріали неповні. Для аналізу збереглося кілька фрагментів кісток скелету і зубощелепної системи людини.

За термінами прорізування молочної зміни зубів, формування фолікулів постійних зубів, можна зі впевненістю стверджувати, що поховання 1 належало *дитині*, у віці *3–5 років*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Патології не виявлено.

Поховання 2, зрубне. Кістяк дитини, що зберігся погано, фрагментований. Вдалося встановити *вік*. Основою антропологічного аналізу, в даному випадку, так само слугувала зубощелепна система.

Похований — *дитина*, у віці, *близькому до 1 року*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Відмінних рис не виявлено, патології не встановлено.

Поховання 5, катакомбне. В аналізі лише фрагмент епіфізу лівої стегнової кістки людини.

Внутрішня структура (стан компактної кісткової речовини) може служити підставою для твердження, що поховання 5 належало *індивіду*, у віці 15-18 років.

Волошине, с. Група IV, курган № 7.

Поховання 1, зрубне. Скелет молоді особи поганої збереженості, у віці 14-16 років, стать якої не встановлена. Похований, на наш погляд, міг бути молодим *чоловіком*.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. На наявному матеріалі слідів патології, насильної смерті не встановлено.

Поховання 2, білозерське. Розрізнені уламки черепа, нижньої щелепи, окремі відокремлені зуби, фрагменти ребер, хребці, фаланги пальців рук і ніг молоді особи, за характером археологічних знахідок, вірогідно, жіночої статі, віком 14-16 років.

На наявному кістковому матеріалі слідів патології, насильницької смерті не виявлено.

Поховання 3, зрубне. Добре збережені кістки скелету, з відсутніми хребцями та розваленим черепом.

Належать *чоловікові*, віком 40-45 років. Звертає на себе увагу відсутність патології і слідів травм.

Поховання 4, ямно-катакомбний період. Отриманий практично анатомічно повний скелет дорослої людини. В аналізі відсутня велика стегнова кістка правої ноги і нижні частини малих стегнових кісток. Череп, кістки рук, тазу, ніг, і особливо стоп мали сліди фарбування червоною вохрою.

Скелет диференційований як належний *чоловікові*, у віці 45-50 років.

Поховання 5, ямно-катакомбний період. Для аналізу отриманий фрагментований, але повний скелет дорослої людини.

Кістяк ідентифікований як *чоловічий*, у віці 20-30 років.

Зубощелепна система, виявлена патологія, особливості розвитку. Кінцеві фаланги пальців правої руки відсутні. Це викликано передчасною втратою або ампутацією цих відділів скелету, на що вказують сліди регенерації та зарощення ділянок кісток кисті руки, що збереглися.

На лівій великостегновій кістці визначаються ділянки порізності і своєрідних наростів, викликаних процесами регенерації кісткових тканин ніг — наслідок травматичної враженості, зі слідами запального процесу.

Цікаво, що наконечник стріли з кременю, виявлений між ребрами, вістря до одного з грудних хребців, не заподіяв шкоди твердим тканинам скелету. Знаряддя вбивства могло, після прямого застосування, зруйнувати м'які тканини життєво важливих центрів організму людини, а, отже, бути причиною смерті.

Поховання 6, ямне. Окремі уламки кістяка дитини.

Скелет ідентифікований як *дитячий*, у віці 4-6 років.

Відхилень від норми, слідів захворюваності не встановлено.

Результати досліджень та деякі висновки.

Всього до антрополого-одонтологічного аналізу залучено кісткові залишки 22 похованих з курганів поблизу с. Солонці. Представників ямної культурно-історичної спільноти різних етапів її існування обстежено п'ятеро. Це троє дорослих чоловіків і двоє дітей.

Семеро носіїв донецької катакомбної культури представлені кістковими рештками чотирьох дорослих і трьох дітей.

Населення зрубної культурно-історичної спільноти репрезентоване шістьма представниками. З них троє чоловіків і троє дітей.

Білозерська культура доби пізнього бронзового віку представлена одним індивідом — мабуть, молодою жінкою, а ранньочорноліський час позначений також одним скелетом дитини.

Представників золотоординської епохи — двоє. Це чоловік і жінка.

Зі всієї дослідженої вибірки представниць жіночої статі виявлено дві, а дітей — дев'ять.

Звертає на себе увагу добрий фізичний стан дослідженого населення. Це встановлено у результаті аналізу одонтологічного блоку. Зубне каміння, якщо й спостерігалось, то тільки дуже незначної консистенції. Ознак хвороб, запальних реакцій у щільних тканинах кістки виявлено не багато.

Разом із тим, близько половини з вивченого контингенту складають діти, багато осіб молодого і середнього віку. Велика кількість представників тієї чи іншої культур, вік яких далекий від вікових меж смерті, що свідчить

про їх передчасну, можливо, й насильницьку смерть. На цю обставину вказують і факти, які побічно підтверджують прижиттєву декапітацію, а також знахідка археологами знаряддя вбивства в ямно-катакомбному похованні.

Література

Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — 232 с.

Григорьева Л.П. Прогнатия. — Киев: Здоровья, 1984. — 78 с.

Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапин М.Р. Анатомия зубов человека. — Москва-Нижний Новгород, 2000. — 193 с.

Пашкова В.И. Очерки судебной-медицинской остеологии // Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — 154 с.

Резюме

Летом 2006 г. Дмитровским отрядом Охранной археологической экспедиции Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации исследованы курганы трёх групп у с. Солонцы, Дмитровского сельского совета г. Комсомольск Полтавской области, располагавшиеся между сс. Солонцы, Волошино и Базалуки, в 7-8 км к северу северо-западу от указанного города, на мысах возвышений второй надпойменной террасы р. Псел. Охранные исследования насыпей курганов и соседних курганобразных возвышений были вызваны сооружением на этом участке в нижнем течении Псла нового Еристовского карьера, предназначенного для добычи железистых кварцитов.

В 7-ми распаханных курганах обнаружено 33 погребения, более десятка ям различного назначения, объекты, связанные с существованием на месте курганов групп I у с. Солонцы и IV у с. Волошино украинских хуторов рубежа XIX-XX — первой трети XX вв. Среди исследованных погребений — 4 позднеэнеолитических, 6 ямных, 7 катакомбных, 9 срубных, 1 белозерское, 1 раннечернолесское, 2 скифских и 2 золотоордынских кочевнических.

Среди исследованных погребальных комплексов выделяется своей уникальностью для микрорегиона основное позднеэнеолитическое погребение 3 кургана № 2 группы I у с. Солонцы, совершенное в каменном ящике с антропоморфной стелой и сопровождавшееся лепным горшком репинского типа, украшенным богатым шнуровым орнаментом. В ещё одном погребении соседнего кургана № 3 обнаружены обломки двух лепных сосудов этого же времени, с характерным шнуровым и штамповым узором, исполненным в традициях дереивских энеолитических племен побережья Днестра.

Обращает на себя внимание несколько погребений ямно-катакомбного периода из кургана № 7 группы IV между сс. Волошино и Солонцы. В одном из них обнаружен скелет мужчины-воина, убитого стрелой с наконечником донецкой ката-

комбной культуры.

Особое внимание привлекает комплекс двукамерной катакомбы 5 кургана № 1 группы I у с. Солонцы, сооруженной под досыпанной насыпью позднеямного кургана для вождя одного из племен донецкой катакомбной культуры. Среди инвентаря, помещенного в могилу молодого воина, — булава с мраморным навершием, скребок на скеле кремня и лепной реповидный сосуд значительных размеров, впервые выявленный в целом виде в предстепях междуречья Ворсклы и Сулы. С этим погребением, видимо, связана и установка на насыпи кургана небольшого гранитного антропоморфного изваяния.

Не менее интересными являются выявленные в заполнении срубного погребения 4 кургана № 2 группы I обломки острореберного лепного сосуда с сюжетной записью содержания одного из мифов, в виде пиктограммы, в составе которой имеются знаки древа жизни, зигзага — змеи, М-образный знак, а также изображение фигуры шамана, в своеобразном головном уборе с завитками.

В курганах у сс. Солонцы и Волошино обнаружены и отдельные погребения белозерской и раннечернолесской культур, последнее из которых подверглось ограблению в XVII ст. С деятельностью грабителей связывается находка русской монеты — медной, посеребренной послереформенной "полушки" (1/2 денги, 1/4 копейки) времени правления Алексея Михайловича (после 1654-1655 гг.).

Два погребения скифского времени V-IV вв. до н.э., совершенные в довольно обширных ямах со входами, сопровождались значительными досыпками насыпей курганов. Эти, в целом характерные для Приднепровской Левобережной террасовой лесостепи, погребальные комплексы оказались ограбленными, в одном случае — в XVII ст. и в начале XX в., во втором — в первой четверти XX ст.

Вполне прогнозируемым было выявление в насыпи кургана № 2 группы I у с. Солонцы очередных погребений золотоордынских кочевников второй половины XIII и начала XIV вв. (погребения 2 и б). Первое из них — женское инвен-

тарное, с ориентацией в северном секторе, — связывается с группой населения восточного происхождения, продвинувшейся в Приднепровские степи вместе с монголами, второе — мужское, с западной ориентацией, — принадлежит типичному для Восточноевропейских степей золотоордынскому кочевнику половецкого происхождения.

Концентрация погребений степного населения Западного улуса Золотой Орды в курганах в округе Комсомольска на Нижнем Псле очерчивает, вероятно, один из местных центров пребывания представителей администрации этого государства на днепровской переправе, вблизи гра-

ниц ордынских и литовско-русских владений.

Таким образом, в исследованных курганах обнаружены выразительные материалы, отражающие этапы заселения этого приднепровского микро-региона на границе Степи и Лесостепи, распространение древностей тех или иных археологических культур, начиная от эпохи позднего энеолита до начала позднего средневековья.

Издание дополнено антропо-одонтологическим анализом остеологических материалов, выявленных в погребениях, а также результатами определений специалистов естественных и технических дисциплин.

Summary

In summer 2006, Preserving Archaeological Expedition Unit of the of the Centre of Preservation and Research of Archaeological Sites of the Culture Department of the Poltava State Regional Administration investigated barrows of three groups near to village Solontsy of the Dmytrov Countryside Council, town Komsomolsk of the Poltava Region, situated between villages Solontsy, Voloshyno, and Basaluky, in 4-5 miles toward north, north-west from the mentioned town, in area of the river Psel. Preserving investigations of the barrows and the neighbouring barrow-like rises have been provoked with planned erection on this area in the lower flow of Psel of the new Eristov quarry of ferrous quartzites.

In 7 barrows it is found 33 burials, more than ten pits of different use, objects, linked with the barrows of the Group I, near to village Solontsy and IV near to village Voloshyno of the Ukrainian farms of the late XIX- first third XX centuries. Among the investigated burials, there are 4 of the late Neolith, 6 of the pits, 7 of catacombs, 9 of the felling, 1 of the Belozersk, 1 of the early Chernolesk, 2 Scythian, and 2 nomadic of Golden Horde.

Among the investigated burial complexes a unique one for the micro-region is the late Neolithic burial 3 of the barrow 2 of the group I near to village Solontsy, made in box of stone with an anthropomorphic monument accompanied with a clay pot of the Repin type, decorated with rich ornament. In another burial of the neighbouring barrow 3, there were found pieces of two clay vessels, dated back to the same time,

with traditional decorations of the Dereiv Neolithic tribes of the Dnieper area.

Our attention is drawn by a few burials of the pits and catacombs period from barrow 7, group IV, between villages Voloshyno and Solontsy. In one of them is discovered skeleton of a man-warrior, killed with an arrow with tip of the Donetsk catacombs culture.

An especial attention is drawn by complex of two-chamber catacomb 5 of barrow 1, group I, near to village Solontsy, constructed under poured embankment of the late pit barrow for a leader of one tribe of the Donetsk catacomb culture. Among the inventory, put into the grave of the young warrior, there were mace with a marble top, stone scraper, large clay vessel, first discovered safe between rivers Vorskla and Sula. With this burial is obviously linked and small anthropomorphic stone monument on the top of the barrow.

No less interesting are discovered in the felling burial of the 4 barrow, group I, pieces of a clay vessel with acute sides and description of one of myths on it. The description is a pictogram, in which are used: the signs of tree of life, zigzag-serpent, M-like sign, and the shaman's figure in a special hat.

In the barrows near to villages Solontsy and Voloshyno were found separate burials of Belozersk and the early Chernolesk cultures, the last of which had been robbed in XVII century. With the activity of the robbers is obviously linked the find of Russian coin - copper, silvered post-reformed "polushka" (1/2 of a "den'ga"; ? of a "kope'ika"), dated back to the time of rule of Tsar Alexy Michael Romanov (after 1654-1655).

Two burials of the Scythian time V-IV centuries B.C., made in two quite large pits with entrances. They were refilled by the considerable pouring the embankments of the barrows. Typical, in general, for the area adjacent to Dnieper's left bank, these burial complexes were robbed, first - in XVII and XX century, and in the second case in the first quarter of the XX century.

Far from being surprising is found in the embankment of the barrow 2, group I, near to village Solontsy, nomadic burials of the Golden Horde, dated back to the late XIII and the early XIV centuries (burials 2 and 6). First of them is a female with inventory, with orientation to the northern sector. It is linked with a group of an oriental origin, which moved toward the Dnieper steppe along with Moguls. The second one is a male, with the western orientation. It belongs to the typical for the Eastern Europe steppe

nomad of the Golden Horde.

Such a concentration of burials of steppe population of the Western ulus of the Golden Horde in the barrows of the Komsomolsk environs in the lower flow of Psel, probably, outlines one of the state regional centres near to the Golden Horde and the Lithuanian-Russian borders.

Thus, in the examined barrows found expressive artefacts, reflecting the stages of population spread of this microregion, adjacent to the river Dnieper, on borderline of steppe and forest-steppe, spread of antiquities of different archaeological cultures from the late Neolith up to the late Middle Ages.

The publication is complemented with deontological analysis of the osteological artefacts, found into the burials, as well as with the results of natural and technical studies.

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович

Додаток

Артем'єв Андрій Владиславович

Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі

Українська мова, резюме — російська та англійська мови.

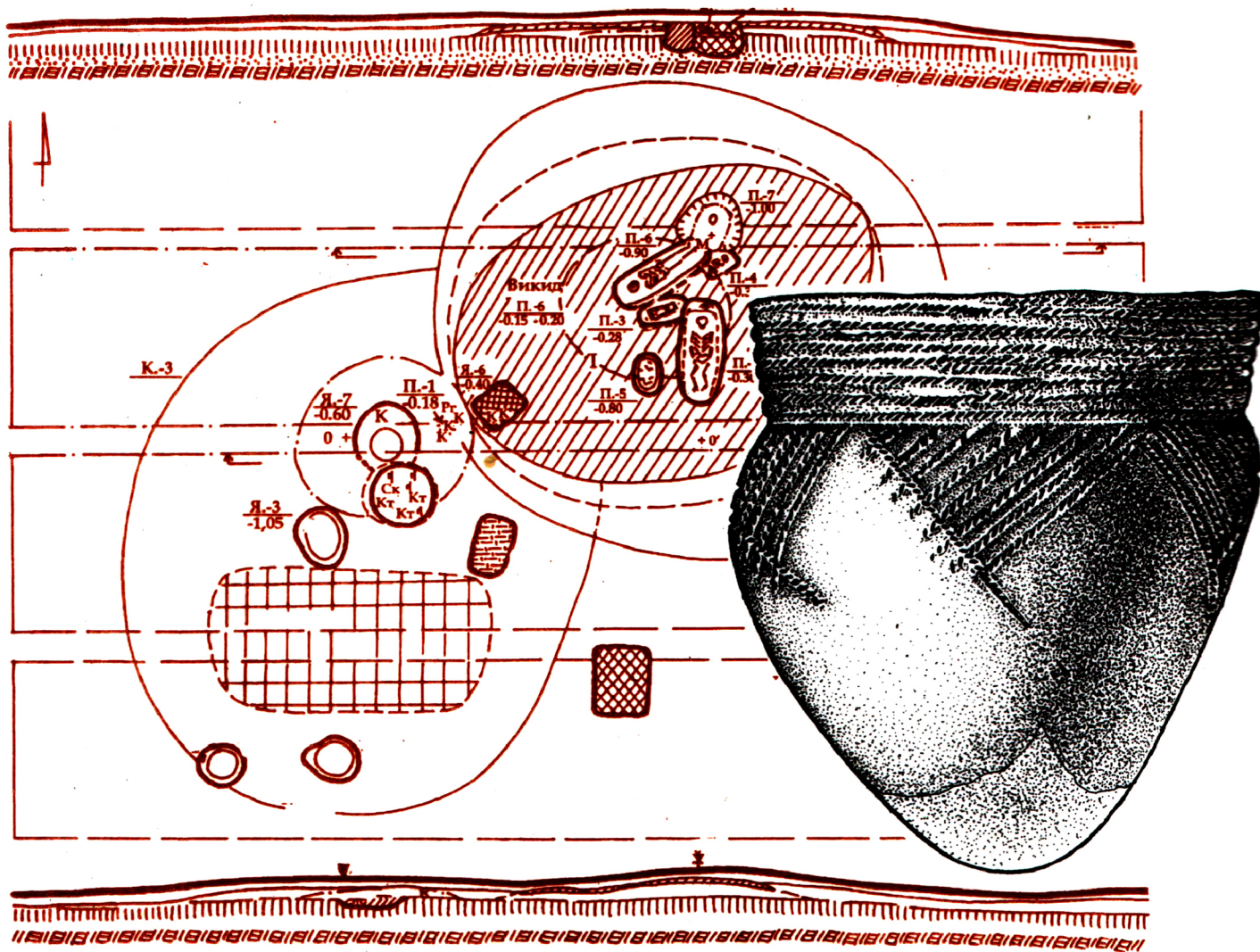
Оригінал-макет підготовлений Видавничим центром „Археологія”
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, тел./факс (053-22) 2-26-12

Відп. та наук. редактор — **Козак Д.Н.**
Відповідальна за випуск — **Максименко Г.М.**
Технічний редактор — **Тітков О.В.**
Коректор — **Кулатова І.М.**
Комп'ютерний набір — **авторський.**
Комп'ютерна верстка — **Тітков О.В.**

Здано в набір 07.03.2007. Підписано до друку 05.11.2007. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, Прагматіка, Опіум. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 21,5. Ум.-фарб. відб. 20,5. Обл.-вид. арк. 19,5.
Тираж 320 прим. (1-й з-д — 2500 прим.)
Вид. № 118. Зам. № 4/2007.

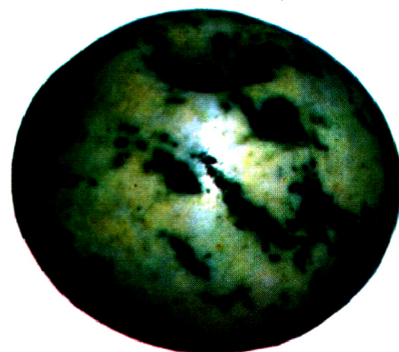
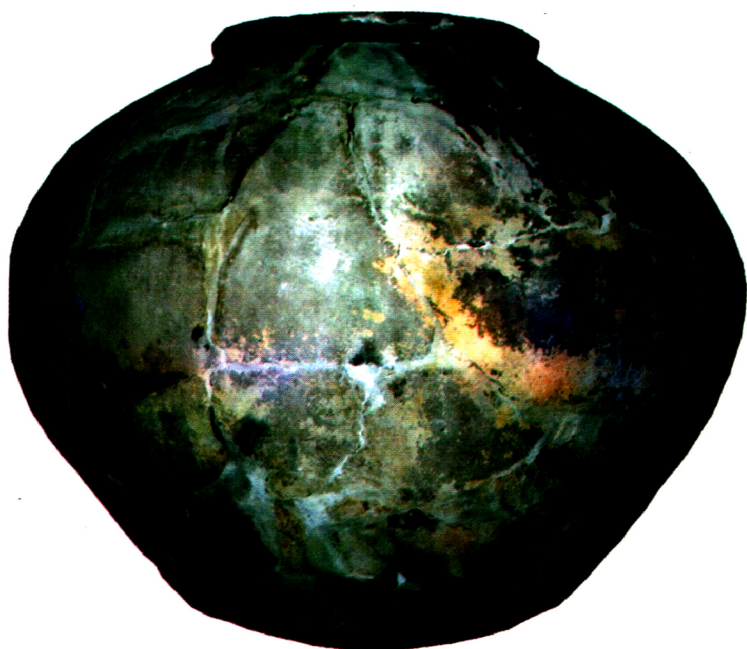
Віддруковано: Видавництво ПП „Друкарня „Гротеск”,
м.Полтава, тел. 66-16-85
Свідоцтво про реєстрацію ДР№255 від 22.11.2000 р.

Barrows near to Village Solontsy by the Psel's Low Flow

Antiquities of the Komsomolsk's Environs

ISBN 978-966-8999-18-5